

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2016

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології

МОЦЯ О.П. Історично-археологічні дослідження післямонгольських та козацьких часів в Україні

ГАЛЕНКО О., РАССАМАКІН Ю., ВУДФІН В., ГОЛОД Р. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка

ОСТАПЕНКО М.А., САРИЧЕВ В.Д. Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.)

Articles

ZALIZNIAK L.L. Mesolithic Sources of the First Indo-European Cultures in Europe Based on Archaeological Data

18 MOTSIYA O.P. Historic and Archaeological Research of Post-Mongols and Cossacks Times in Ukraine

28 HALENKO O., RASSAMAKIN Yu., WOODFIN W., HOLOD R. Cuman Chief's Trophy from Chunchul Barrow: Reuse, Ritual Functions, and Symbolism

49 OSTAPENKO M.A., SARYCHEV V.D. Finding of 10th Century Sword near Khortytisia (To Issue of Prince Sviatoslav's Campaign «to Rapids» in 972)

Публікації археологічного матеріалу

- РУДЬ В.С. Заглиблені об'єкти з поселення Тростянчик 65
- МОГИЛОВ О.Д., [БОКІЙ Н.М.] Поховання скіфського вершника на р. Синюха 76
- ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. із Полтавщини: знахідки від початку 2000-х рр. 89

Publications of Archaeological Materials

- RUD V.S. Sunk Objects From Trostianchyk Settlement 65
- MOGYLOV O.D., [BOKIY N.M.] Scythian Rider's Burial at Syniukha River 76
- VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V. Belt Sets Details of the 5th — First Half of the 8th Centuries from Poltava Region: Finds of Beginning of 2000s 89

До історії стародавнього виробництва

- ХАРЛАМОВА А.О. Кістяні вироби Донецького городища (до питання про взаємини мешканців городища з кочовиками) 106
- ПРИЩЕПА Б.А., ГОРБАНЕНКО С.А. Будівлі з нішоподібними печами у господарстві давніх слов'ян (за матеріалами Пересопниці, уроч. Пастівник) 112

To the History of Ancient Crafts

- KHARLAMOVA A.A. Bone-ware from Donetsk Hill-fort (to the Issue of Interrelations of Hill-fort Habitants with the Nomads) 106
- PRYSHCHEPA B.A., GORBANENKO S.A. Structures with Bay-shaped Stoves in Ancient Slavs' Husbandry (Based on Materials from Peresopnytsia in Pastivnyk Tract) 112

Дискусії

- РУСЯЄВА А.С. До історії вивчення однієї терракоти з Ольвії 122

Discussions

- RUSIAYEVA A.S. To History of Study of One Terracotta from Olbia 122

Хроніка

- До 70-річчя Анатолія Федоровича Гуцала 132
- До 65-річчя В'ячеслава Юрійовича Мурзіна 133
- До 60-річчя Петра Якимовича Гавриша 135
- Конференція, присвячена пам'яті Федора Камінського 136
- Пам'яті Дмитра Юрійовича Нужного 139
- Світлої пам'яті Сергія Вікторовича Кончі 141
- Світлої пам'яті Михайла Андрійовича Филипчака 142
- До 100-річчя від дня народження Миколи Івановича Сокольського 144

News Review

- To the 70th Anniversary of Anatoliy Fedorovich Hutsal 132
- To the 65th Anniversary of Viacheslav Yuriyovych Murzin 133
- To the 60th Anniversary of Petro Yakymovych Havrysh 135
- Conference Tribute to the Memory of Fedir Ivanovych Kaminskyi 136
- To the Memory of Dmytro Yuriyovych Nuzhnyi 139
- To the Blessed Memory of Serhiy Viktorovych Koncha 141
- To the Blessed Memory of Mykhailo Andriyovych Fylypchuk 142
- To the 100th Anniversary of Mykola Ivanivych Sokolskyi 144

Наші автори 146

Our Authors

Список скорочень 147

Abbreviations

Цей номер виходить за сприяння Смоляка Юрія Васильовича (Запоріжжя)

Здано до набору 04.07.2016. Підписано до друку 29.09.2016. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,65. Тираж 200 прим.
Тираж видруковано: ТОВ «Талком» 03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел.: (044) 424-40-69, 424-56-26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013

А.А. Залізняк

МЕЗОЛІТИЧНІ ВИТОКИ ПЕРШИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ КУЛЬТУР ЄВРОПИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ

У статті розглянуто спільне мезо-неолітичне підґрунтя найдавніших індоєвропейських культур України (Маріуполь, Середній Стіг) та Центральної Європи (культура лійчастого посуду, кулястих амфор) IV тис. до н. е. Археологічні матеріали свідчать, що спільний культурно-генетичний субстрат найдавніших індоєвропейців Європи сформувався в VI—V тис. до н. е. внаслідок міграції на схід мезолітичної людності Західної Балтії через територію Польщі та Полісся до Середнього Дніпра й далі до Сіверського Дінця.

К л ю ч о в і с л о в а: індоєвропейці, мезолітичний субстрат, балтійська культурна провінція, культури маглемезе, маріупольська, середньостогівська, лійчастого посуду, ямна.

У 1786 р. англійський лінгвіст Уільям Джонс оприлюднив результати порівняльного дослідження мови, нащадків легендарних завойовників Індії — аріїв, санскриту з мовами народів Європи. Близькість основного словника значної кількості мов Європи та Західної Азії дала підстави для виділення індоєвропейської мовної сім'ї народів. Спорідненість мов пояснюють походженням від спільного предка, що близько 6—7 тис. р. тому мешкав на обмеженій території — індоєвропейській батьківщині.

Понад 200 років кілька поколінь індоєвропейців різних країн шукають батьківщину індоєвропейців. Мається на увазі країна, звідки в IV—II тис. до н. е. розселилися по Європі та Західній Азії пращури споріднених народів. Оскільки саме індоєвропейці були фундатором європейської цивілізації, різні країни конкурують між собою за почесне право бути батьківщиною індоєвропейської сім'ї народів.

Попри те, що більшість сучасних дослідників зараховує територію України, у певній мірі, до прабатьківщини індоєвропейців, індоєвропейстика, на жаль, ще не стала пріоритетною проблематикою для українських археологів, палеоетнологів та лінгвістів. Індоєвропейстика, що народилася як галузь лінгвістики, у наш час усе частіше звертається до археології. Адже лінгвістичні джерела обмежені, порівняно з археологічними, кількість яких невпинно зростає.

Завдяки зусиллям різних учених, у тому числі й археологів, у другій половині XX ст. було

виділено два потужні центри розселення найдавніших індоєвропейців — чорноморсько-азовський у степах півдня України та центральноєвропейський (території Німеччини, Чехії, Австрії) (рис. 1) (Залізняк 2012, с. 242; Zaliznyak 2005, с. 24). Постало питання: як близько споріднені народи могли розселятися з двох різних, віддалених один від одного на дві тис. км, центрів? Наблизитись до розуміння й розв'язання проблеми дозволяє концепція балтійської культурно-історичної провінції Центрально-Східної Європи (Залізняк 1997; 1998, с. 268—270; 2006; 2009, с. 206—213; 2012, с. 446—466).

Балтійська культурно-історична провінція Центрально-Східної Європи

Історикам та археологам добре відомий факт функціонування упродовж останніх трьох тисячоліть великого євразійського степу, від Монголії на сході до Північного Надчорномор'я та Подунав'я на заході, у режимі міграційного коридору. Маються на увазі періодичні хвилі кочовиків, що рухалися з Центральної Азії через південь України до Подунав'я. Визначальним фактором напрямку цього руху був пошук стародавніми скотарями кращих пасовиськ.

Серед кочових народів, що з початку I тис. до н. е. рухалися цим коридором зі сходу на захід, часом досягаючи степів Нижнього та Середнього Подунав'я, назвемо кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів, аварів, болгар, хозар, угрів, печенігів, торків, половців, монголів,

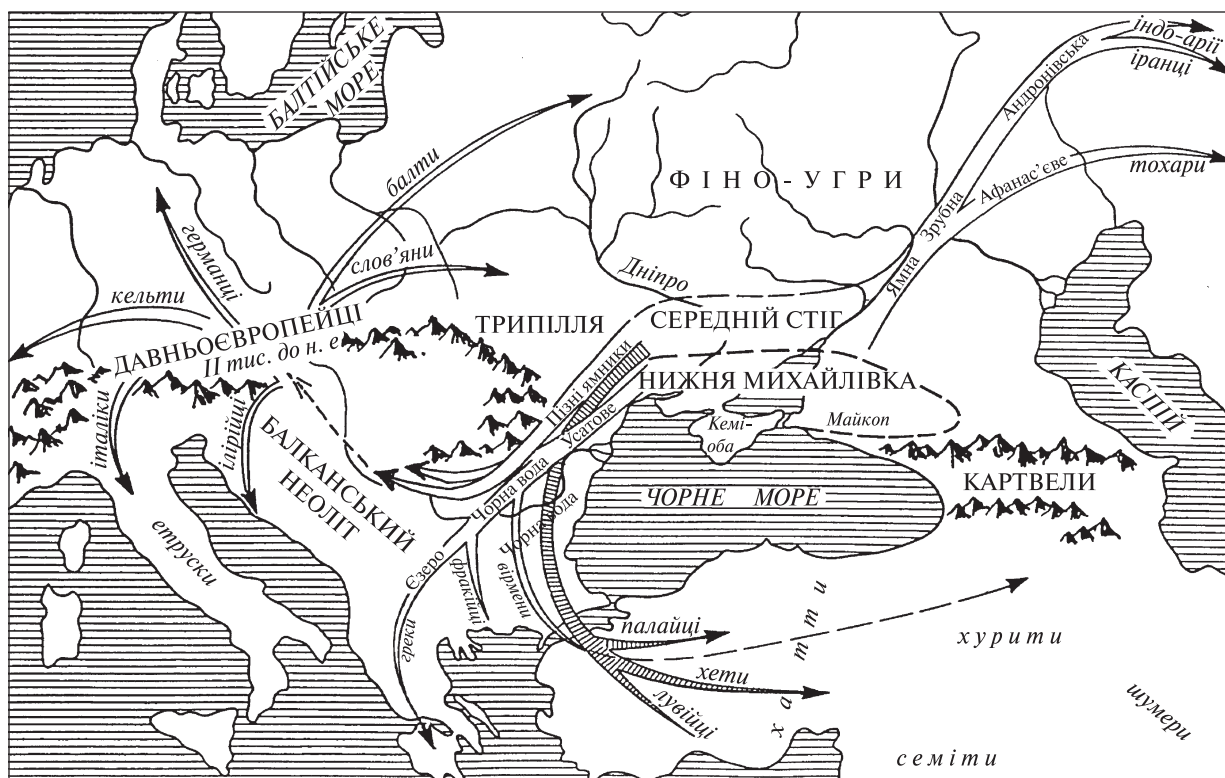

Рис. 1. Розселення іноєвропейців у IV—II тис. до н. е.

калмиків та башкирів. Цей історичний феномен відомий у літературі під назвою степової культурно-історичної провінції Євразії (Залізняк 1997; 2006; 2012).

Значно менше знаємо про подібний міграційний коридор, але у зворотному напрямку міграцій — із заходу на схід, що функціонував у Центрально-Східній Європі з кінця льодовикової доби (Залізняк 1997; 2006; 2012). Маються на увазі періодичні хвилі міграцій, що з фінального палеоліту, принаймні від 12,5 тис. р. тому, зароджувалися в межіріччя Рейну та Ельби, а часом у Південно-Західній Балтії, і котилися Середньоевропейськими низовинами (Німецька, Польська, Поліська) в басейни Німана, Прип'яті, Дніпра та Десни. Часом ці міграції з Центральної Європи та Південної Балтії у східному напрямку сягали Верхньої і навіть Середньої Волги (фат'янівська культура шнурової кераміки) та Сіверського Дінця.

Цей коридор поширення етнокультурних хвиль отримав назву балтійської культурно-історичної провінції (Залізняк 2006) і, залежно від історичного періоду, функціонував у різних режимах — міграції, дифузії, а за доби середньовіччя — військової та економічної експансії.

Досягнення археології другої половини XX ст. дали підстави говорити про періодичні хвилі міграцій із Центральної Європи через басейн Вісли на схід, принаймні з неолі-

ту. Зокрема в другій половині VI тис. до н. е. через південь Польщі на Волинь переселилися носії культури лінійно-стрічкової кераміки. За ними із заходу до р. Случ мігрувала людність культури лійчастого посуду (рис. 2). У III тис. до н. е. тим же шляхом на Полісся й далі в Київське Подніпров'я, і навіть на Десну та Верхній Дніпро, прийшло населення культури кулястих амфор. Наприкінці III — на початку II тис. до н. е. через Польщу на схід переміщалися кілька хвиль шнуровиків, які через Подніпров'я досягли Верхньої і навіть Середньої Волги, де відомі під назвою фат'янівської культури (рис. 3). У II тис. до н. е. від Вісли до Десни поширилися постшнурова тшинецько-комарівська і споріднена з нею сосницька культури, а в I тис. до н. е., від Німану до Десни та Росі, мігрувала людність милоградської культури, в якій дехто вбачає нерозчленованих балто-слов'ян.

Пізніше із заходу до України докотилося три хвилі германських племен — культури Ясторф, Пшевор (вандали) та Вельбар (готи). Останні з Балтійського Помор'я дійшли до Надчорномор'я і Криму (рис. 4) та започаткували черняхівську культуру III—IV ст. н. е., яку в наш час інтерпретують як археологічний відповідник імперії Германаріха готського хроніста Йордана.

З раннього середньовіччя балтійська провінція змінює свою історичну форму і функці-

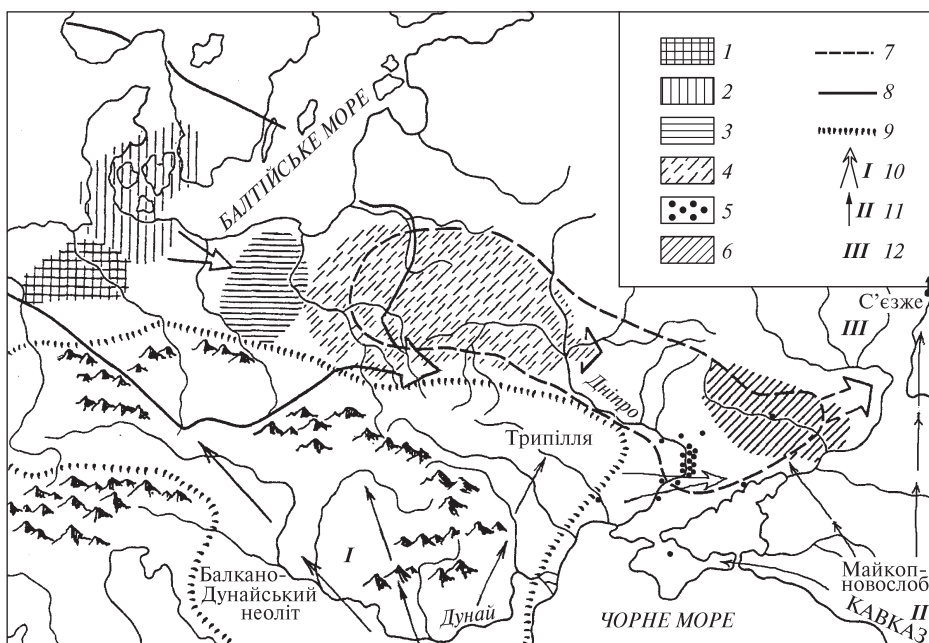

Рис. 2. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоєвропейців (VI—V тис. до н. е.). Культтури пізнього мезоліту: 1 — Лейен-Вартен; 2 — Свядборг; 3 — Хойниця-Пенки; 4 — Яніславиця; 5 — могилиники маріупольського типу; 6 — донецька культура. Культтури неоліту: 7 — гребінцевої кераміки; 8 — лійчастого посуду; 9 — балканський неоліт. I — балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження; II — прартвели Кавказу; III — прафіноугри

онує в режимі військової та економічної експансії варягів, тевтонських лицарів, Литви та Польщі.

Завдяки масштабним дослідженням мезолітичних пам'яток Південно-Західної Балтії (Clark 1936; 1975), Польщі (Kozłowski 1973; 1975; Praehistoria 1975; Wieckowska 1973), Литви (Римантене 1971б; Кольцов 1977), Північної України (Залізняк 1976; 1978; 1989) в останній третині XX ст. були отримані переконливі археологічні факти про міграційні процеси Середньоевропейськими низинами на схід в мезоліті, і навіть у фінальному палеоліті (Залізняк 1976; 1978; 1984; 1989; 1991).

Сліди найдавнішої міграції з півночі Німеччини через територію Польщі до басейнів Німану та Прип'яті простежені за поширенням характерних наконечників культури Гамбург, що датуються 12,5 тис. р. тому. Більш переконливу інформацію маємо про міграцію низинним коридором із Південно-Західної Балтії через басейн Вісли та Німану на Верхній Дніпро, і навіть Верхню Волгу, 11 тис. р. тому людності культури Лінгбі Ютландії (рис. 5) (Залізняк 1989; 1999; 2005, с. 45). Вона заселила щойно звільнені від льодовика Середньоевропейські низовини, започаткувавши генетично споріднені культури мисливців на північного оленя — Аренсбург півночі Німеччини, Красносілля та Свідер басейнів Вісли, Німа-

ну, Прип'яті та Верхнього Дніпра (Залізняк 1989; 1999; 2005, с. 45). Ці мисливці на північного оленя останнього тисячоліття льодовикової доби з початком різкого потепління клімату близько 10 тис. р. тому відійшли далеко на північ — на звільнені від льодовика території Скандинавії та півночі Східної Європи, і започаткували постсвідерський мезоліт лісової півночі Східної Європи. Схоже, що це населення брало участь у формуванні прашурів фіноугрів (Залізняк 1989, с. 83; 2005, с. 104—107; Zaliznyak 2002).

Залишені, на рубежі палеоліту й мезоліту, мисливцями на оленя Середньоевропейські низовини заселила нова хвиля мігрантів із заходу, спричинена таненням Великого льодовика. Велика кількість талої льодовикової води потрапила до океану й призвела до значного підвищення його рівня. Внаслідок затоплення величезних територій між Британією і Скандинавією утворилося Північне море. Наступ води спричинив рух лісових мисливців раннього мезоліту із затоплених територій Середньоевропейськими низовинами на схід. Ці ранньомезолітичні переселенці із заходу сформували в VIII—VII тис. до н. е. культурну область Дювенсі. Вона складалася з генетично споріднених культур Стар-Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Мелстед Ютландії, Коморниця Польщі, Кудлаївка Полісся та басейну Німана

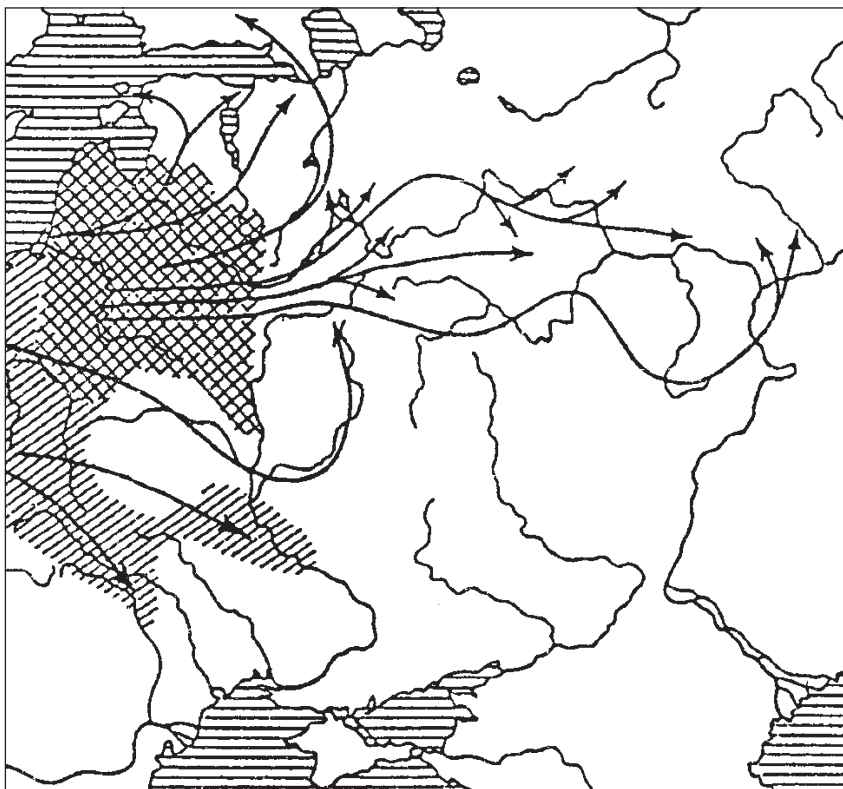

Рис. 3. Розселення носіїв культур шнурової кераміки в III—II тис. до н. е. (Археологія СССР 1978, с. 72)

(рис. 6) (Kozłowski 1973, р. 338—341; Залізняк 1976; 1991, с. 12, 13).

Постмаглемезька етнокультурна спільнота пізнього мезоліту

Англійський археолог Грехем Кларк у 1936 р. назвав західну частину згаданих ранньомезолітичних переселенців із затоплених Північним морем територій культурою Маглемезе (Clark 1936), що в перекладі з данської значить «велике болото». У середині мезоліту (Бореал) в Ютландії на маглемезькому ґрунті розвивалася культура Свдборг. Внаслідок чергової трансгресії Балтійського моря свдборзьке населення мігрувало на схід і стало підґрунтям постмаглемезької спільноти культур VI—V тис. до н. е. (рис. 1). Польський дослідник С.К. Козловський у 70-х рр. XX ст. відніс до неї, похідні від культури Свдборг, культури Лейен-Вартен, Олдеслоє та Хойніце-Пенки півночі Німеччини, Данії та Польщі, відповідно (Kozłowski 1975, р. 45—50, 252).

Про поширення свдборзького населення із Західної Балтики на територію Польщі писав професор Вроцлавського університету З. Багневський. Його дослідження дозволили вести мову про дві фази розвитку в мезоліті Польщі

традицій західнобалтійської культури Свдборг (Маглемезе). Крем'яний комплекс Вершево 6 типологічно відповідає матеріалам пізнього етапу культури Свдборг Данії і датується VI тис. до н.е. Для неї типовими є довгі трикутники (рис. 7) і ланцети маглемезького типу, окремі вістря типу Свдборг. Пізніше свдборзька індустрія в Польщі трансформувалася в комплекси типу Гудове 3, які типологічно нагадують матеріали культури Олдеслоє Північної Німеччини і Ютландії V тис. до н. е. У Польщі такі пам'ятки виділяють в окрему культуру Хойніце-Пенки (Bagniewski 1993) (рис. 7).

У 80-их і 90-их рр. XX ст. більшість фахівців визнала постмаглемезький характер яніславицької культури басейнів Вісли, Німану та Прип'яті (рис. 2) (Залізняк 1978; 1984; 1991, с. 38—41; 2009, с. 206—210).

Судячи з даних археології та антропології, на території України ця експансія мисливського населення Балтії в VI—V тис. до н. е. досягла Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя і навіть Сіверського Дінця (рис. 8). Про це переконливо свідчить карта поширення визначальних для яніславицької культури характерних вістер (Залізняк 1991, с. 40, 41; 1994, с. 89, 97, 98).

Процес проникнення лісових мисливців із Балтії через Полісся на південь, вірогідно сти-

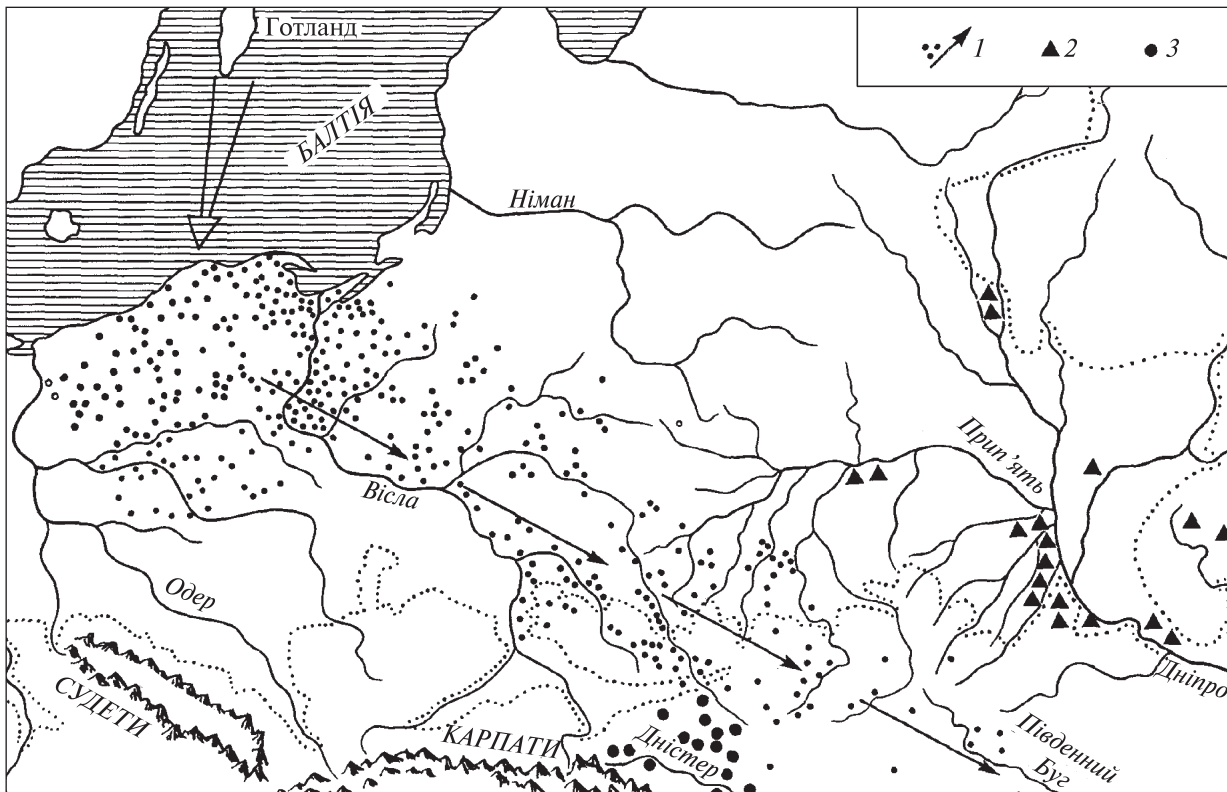

Рис. 4. Слов'яни та готи в II—III ст. н. е. 1 — вельбарська культура готів; 2 — київська культура; 3 — зубрицька група. За В.Д. Бараном

мулювався поширенням річковими долинами широколистяних лісів унаслідок зволоження клімату наприкінці мезоліту. У зв'язку з поширенням лісових і лісостепових біотопів з відповідною фауною долинами рік до узбережжя Чорного та Азовського морів утворилися сприятливі умови для просування з Полісся на південний схід України лісових мисливців яніславицької культури.

Так, у VI тис. до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що поширилася на схід від Ютландії на 2 тис. км і досягла Подніпров'я та Сіверського Дінця (рис. 2). До неї входили археологічні культури пізнього мезоліту: Лейсен-Вартен і Свдборг (Данія, Північна Німеччина), Хойниця (Польща), Яніславиця (басейни Вісли, Німану, Прип'яті) і донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур вказує на їхню спорідненість і генезу на основі мезоліту Балтії. Численні знахідки характерних крем'яних виробів (перш за все, яніславицьких вістер) у Надпоріжжі і навіть на Сіверському Дінці свідчать, що мігранти з Балтії досягли Надазов'я (Залізник 1991, с. 40, 41; 1994, с. 89, 97, 98; 2005, с. 109—111).

У V тис. до н. е. на цій балтійській, за походженням, основі, але під впливом із півдня

культурних спільнот балкано-дунайського неоліту, сформувалася група лісових неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай і німанська басейну Німану, волинська басейну Прип'яті, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (рис. 2). Значимо, що згадані волинська і німанська культури, фактично, являють собою керамічну фазу розвитку яніславицької культури пізнього мезоліту. Принаймні, ранні пам'ятки згаданих неолітичних культур мають типовий яніславицький крем'яний інвентар (Zaliznyak 1994; 1998). Серед неолітичних донорів згаданих культур лісового неоліту Німецької, Польської, Поліської низовин та Подніпров'я особливу роль відіграли культури лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська та Кукутені-Трипілля.

Наявність культурно-генетичної спільноти на теренах низовин від Рейну до Дінця в VI—V тис. до н. е., на мою думку, підтверджують дані гідроніміки. Зокрема здається невинпадковим відомий факт поширення найдавніших індоєвропейських гідронімів на теренах від Рейну на заході й до Дніпра на сході, що загалом збігається з територією постмаглемезької спільноти VI—V тис. до н. е.

Рис. 5. Карта поширення пам'яток типу Бrome-Лінгбі близько 11 трт: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Бrome; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Зеґебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трзебча; 10 — Ридно Х, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатирі Лясні 2, Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенево; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III. Умовні позначки: 1 — стоянки культури Лінгбі; 2 — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; 3 — напрямок міграції носіїв культури Лінгбі; 4 — південний і східний кордони зандрових низовин

Згадані вище культурні єдності Середньоевропейських низин і Подніпров'я були пов'язані між собою не лише єдиним типом лісового мисливського господарства та матеріальною культурою, але й антропологічним типом населення. Відома велика кількість переконливих антропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення мешканців Балтії з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я в мезоліті та неоліті, про що зазначали антрополоґи (Гохман 1966; Кондукторова 1973; Потехина 1999, с. 134, 142). Порівняння матеріалів мезолітичних та неолітичних могильників Подніпров'я VI—IV тис. до н. е. із синхронними похованнями Ютландії вказують як на певну культурну, так і на генетичну спорідненість населення, що їх залишило.

Подібними виявилися не лише поховальний обряд, але й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеїди, поховані у випростаній позі на спині (рис. 9, 10, 11) і посипані червоною вохрою.

У 1998 р на мезолітичній конференції в Кракові Л.Л. Залізняк спілкувався з радянським антрополоґом І.І. Гохманом. «У 60—

70-ті рр. я думав, що антропологічні серії з маріупольських могильників України і мезо-неолітичних поховань Данії близькі між собою. Зараз я впевнений, що це єдина популяція», — сказав антрополоґ.

Сотні поховань випростаних масивних північних європеїдів були досліджені на численних колективних могильниках маріупольського типу Надпоріжжя (Василівка II, Вовниги, Ясиноватка, Вольнянка, Микільський) та Надазов'я (Маріуполь) (Телегин 1991; Потехина 1999, с. 134, 142). У V тис. до н. е. це населення мігрувало лісостеповою смугою з Лівобережної України на схід у Середнє Поволжя (могильник С'єзже), утворивши так звану маріупольську культурну спільноту. Похідною від цього північного антропологічного масиву була людність ранніх індоєвропейських спільнот V—III тис. до н. е. — середньостогівської та ямної культур лісостепової України (Потехина 1999, с. 157, 163).

Зазначимо, що в наш час степовий енеоліт України, раніше відомий під назвою середньостогівська культура, зусиллями Ю.Я. Рассамакіна був поділений на ряд культурних груп: скелянську, квітянську, стогівську, де-

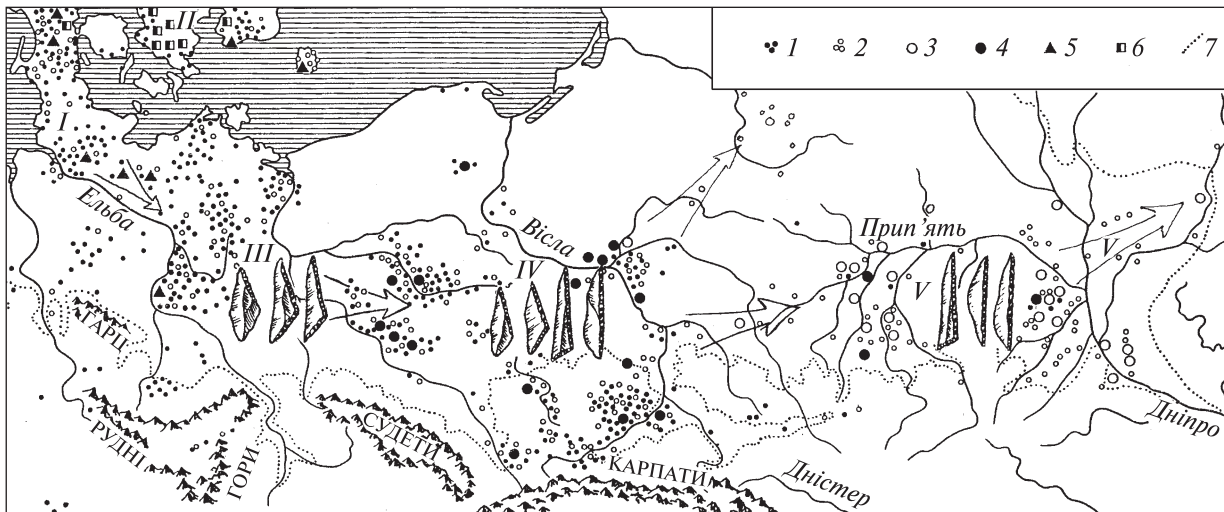

Рис. 6. Область культур Дювенсі (Маглемезе за Г. Кларком) VIII—VII тис. до н. е. Умовні позначення: 1 — коморницькі трикутники та вістря; 2 — вістря типу Кудлаївка; 3 — пам'ятки культур Кудлаївка; 4 — Коморниця; 5 — Мелстед та Дювенсі; 6 — Свадборг; 7 — кордон Середньоевропейських задрових низовин. Культури: I — Мелстед; II — Свадборг; III — Дювенсі; IV — Коморниця; V — Кудлаївка

реївську, новоданилівську, нижньомихайлівську, животилівсько-вовчанську та ін. Перші п'ять груп за даними антропології демонструють прямий генетичний зв'язок із масивними північними європеїдами могильників маріупольського типу Надпоріжжя та Надазов'я (Потехина 1999, с. 157, 163).

Отже, у VII—V тис. до н. е. північноєвропейська мисливська людність, що з кінця льодовикової епохи проживала на низовинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася лівобережжям Дніпра до басейну Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на дві тис. км і складалася зі споріднених культур мисливців та рибалок. Під впливом балкано-дунайських землеробських культур із півдня постмаглемезька мезолітична спільність перейшла на неолітичний етап розвитку. Внаслідок поширення степів унаслідок аридизації клімату, згадані аборигенні суспільства північних європеїдів перейшли до скотарського господарства і трансформувалися в найдавніші індоєвропейські культури кінця V—IV тис. до н. е. Якщо на південному сході України на базі північних європеїдів формувалася низка культур степового енеоліту (скелянська, квітнянська, стогівська, дереївська, новоданилівська), то в Центральній Європі постала культура лійчастого посуду.

Отже, найдавніші індоєвропейці IV—III тис. до н. е., — людність степового енеоліту України та похідна від неї ямна культура, постали з дніпро-донецької та маріупольської культур

України. Культури лійчастого посуду і кулястих амфор Центральної Європи були нащадками культури Ертебелле. Їхні неолітичні пращури належали до північноєвропеїдного антропологічного типу, генетично пов'язаного з мезолітом Балтії. Разом із тим, у носіїв усіх згаданих ранніх індоєвропейських культур простежується прогресуюча грацилізація кістяка, що свідчить про їхнє формування на основі місцевих північних європеїдів в умовах появи більш грацильного неіндоєвропейського населення із землеробських центрів Подунав'я.

Антропологічні свідчення про північноєвропеїдний тип ранніх індоєвропейців підтверджують письмові джерела та міфологія, які вказують на світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н. е. Так, за Рігведою, арійці характеризуються епітетом «Svitnya», що означає «світлий», «білошкірий». Герої відомого арійського епосу «Махабхарата» нерідко мають очі кольору «синього лотоса». За ведійською традицією справжній брахман повинен мати каштанове волосся й сірі очі. В «Іліаді» ахейці — золотоволосі блондини (Ахіллес, Менелай, Одисей), а ахейські жінки і навіть богиня Гера — світловолосі. Золотоволосим зображували також бога Аполлона. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420—1411 рр. до н. е.) хетські колісничі (маріанну) мають нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменоїдних зброєносців. У середині I тис. до н. е. перський двір з Індії нібито відвідали світловолосі нащадки аріїв (Лелеков 1982, с. 33).

За свідченнями античних авторів, високими блондинами були кельти Центральної та

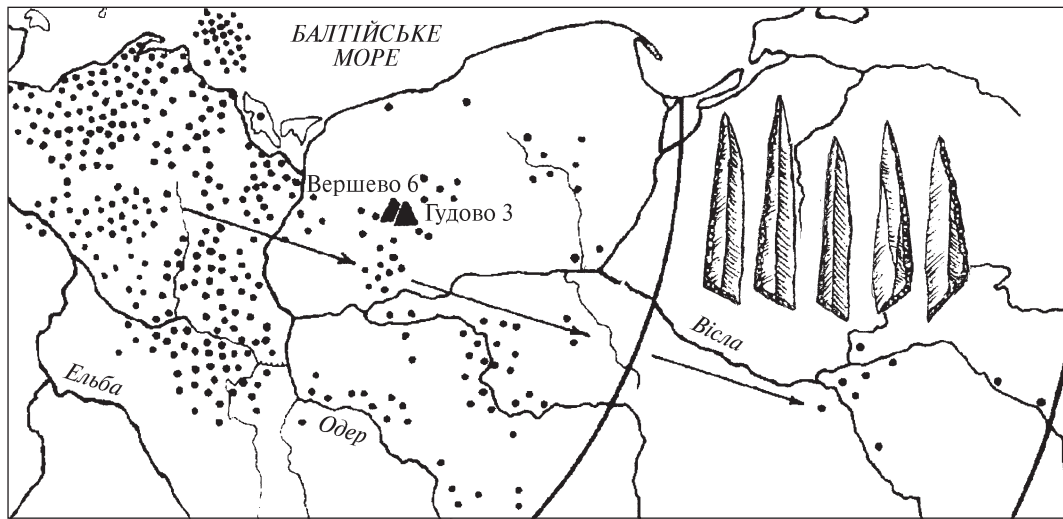

Рис. 7. Поширення трикутних мікролітів культури Свадборг в VI тис. до н. е. (Bagniewski 1993)

Західної Європи. До того ж, до північноєвропейського типу, як не дивно, належали легендарні тохари Сіньцзяну, що у Західному Китаї. Про це свідчать їхні муміфіковані тіла, що датуються близько 1200 р. до н. е. та настінні тохарські розписи VII—VI ст. н. е. Давньокитайські хроніки також вказують на блакитнооких блондинів, що в давнину мешкали в пустелях Центральної Азії.

Належність найдавніших індоєвропейців до північних європеїдів узгоджується з локалізацією їхньої прабатьківщини між Рейном та Сіверським Дінцем, де на VI—V тис. до н. е., за даними сучасної археології, сформувалася етнокультурна спільнота (рис. 2), яка дала початок найдавнішим індоєвропейським культурам (маріупольська, середньостогівська, ямна, лійчастого посуду, кулястих амфор).

Таким чином, маємо достатні підстави говорити про балтійську культурно-історичну провінцію Європи, яка протягом останніх 12 тис. років розвивалася на середньоевропейських низовинах, що простяглися на 2 тис. км від Нижнього Рейну до Десни. З кінця льодовикової доби до початку середньовіччя, тобто в доісторичні та ранньоісторичні часи, вона функціонувала в режимі періодичних хвиль міграцій, що народжувалися в Південно-Західній Балтії та Центральній Європі і переміщалися далеко на схід, досягаючи басейнів Дніпра, Десни, а часом і Верхньої Волги.

Пошук причин цих масштабних, спрямованих у східному напрямку, міграцій потребує окремого дослідження. Певну роль у тисячолітніх міграційних хвилях спорідненого населення в межах вузького коридору Середньоевропейських низовин, вірогідно, зіграв факт належності останніх до єдиної природно-

ландшафтною зони мішаних лісів. Це спрямовувало міграційний потік населення з певним типом лісового господарства (мисливського чи землеробсько-скотарського) саме цим коридором. До того ж, цей міграційний шлях обмежений природними бар'єрами: на півночі — Балтійським морем, а на півдні — середньоевропейськими плато та горами з іншими природно-ландшафтними умовами. В умовах постійного демографічного тиску з півдня, з Середземномор'я, що випереджало за розвитком Європу, надлишок населення первісної Європи міг рухатися лише у східному напрямку. Рух на північ стримували Північне й Балтійське моря, а Скандинавський півострів мав досить обмежені ресурси, несприятливий холодний клімат і гірський рельєф. Тому Східна Європа з її безмежними просторами, природними ресурсами та нечисленним мисливсько-рибальським населенням здавна виконувала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків населення з Центральної Європи та Балтії.

Наслідком цих міграцій у межах балтійської провінції було періодичне утворення великих етнокультурних спільнот генетично спорідненого населення. Первісні мешканці балтійської провінції були високими, масивними північними європеїдами, нащадками кроманьйонців льодовикової доби. Про це переконливо свідчить значна кількість антропологічних досліджень. Археологічним відповідником цих спільнот є численні області споріднених культур, які об'єднують спільні риси матеріальної культури та тип первісного господарства.

Однією з таких культурних областей балтійської провінції була постмаглемезька VI—V тис. до н. е., до якої входили групи первісного насе-

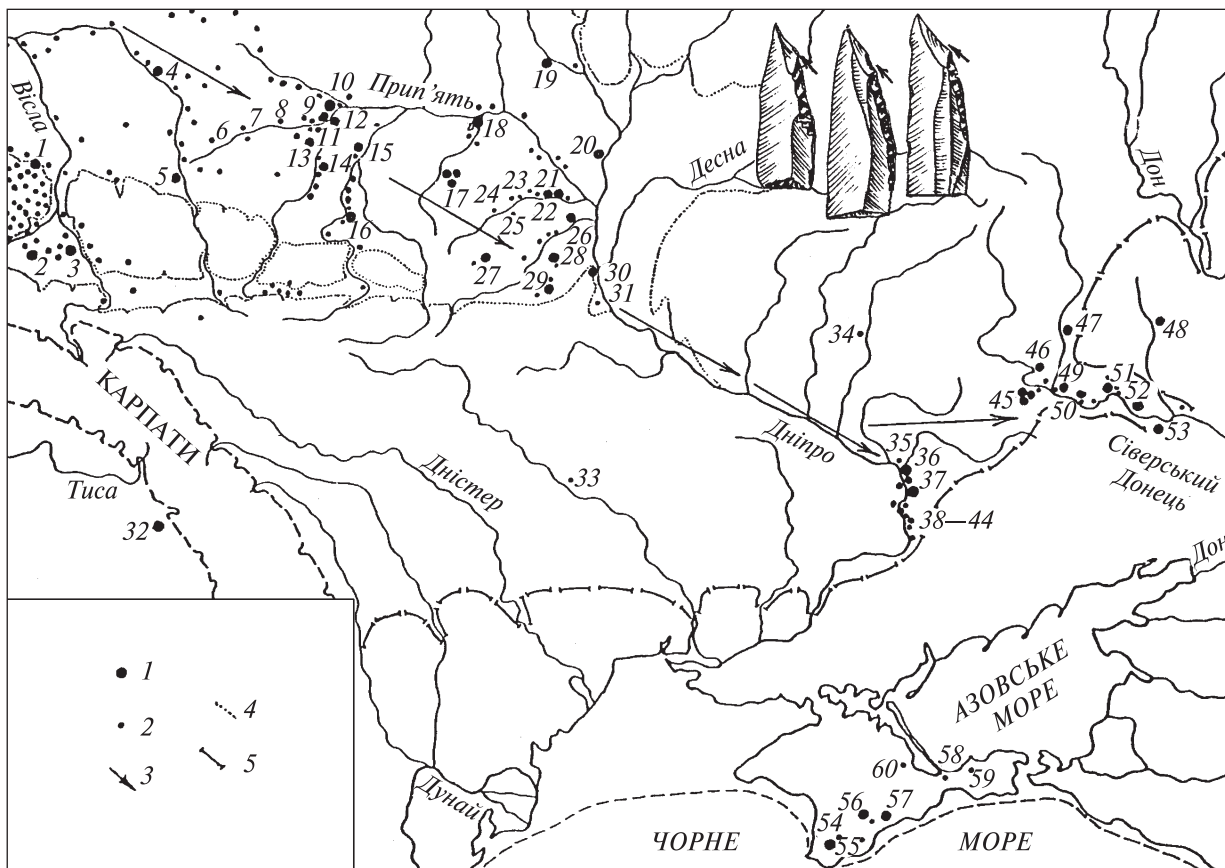

Рис. 8. Карта поширення вістер постмаглемезької яніславицької культури. Умовні позначення: 1 — стоянки із серіями вістер; 2 — пункти з 1—3 вістрями; 3 — напрямки міграції балтійського населення в VII—V тис. до н. е.; 4 — кордон Полісся; 5 — південний кордон лісу в Атлантикумі. Стоянки: 1 — Грзібова Гура IV; 2 — Яворник Чарна; 3 — Гвоздець; 4 — Червоний Борець; 5 — Неборово; 6 — Тур; 7 — Невір; 8 — Люб'язь; 9 — Переволока 2; 10 — Омит; 11 — Нобель; 12 — Сенчиці; 13 — Мульчиці; 14 — Непірець; 15 — Рудня; 16 — Поляни; 17 — Рудня Озерянська; 18 — Мойсеевичі; 19 — Красновка 16; 20 — Стара Лутава; 21 — Оболонь; 22 — Протереб; 23 — Ковшиловка; 24 — Піщане; 25 — Прибір; 26 — Прибірськ 3; 27 — Стаханово, Крапив'янка; 28 — Рудий Острів; 29 — Бородянська; 30 — ДВС; 31 — Перетічок; 32 — Кам'яниця; 33 — Кінецьполь; 34 — Біла Гора; 35 — Поповий Мис; 36 — Ігрен 8; 37 — Кізлевий 5; 38—44 — Чапліно, Сурський, Ненасиць, Терлянська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок; 45 — Петровські 4, 10, 28; 46 — Вільхова 5; 47 — Петрово-Орловська; 48 — Пелагіївка III; 49 — Пришиб; 50 — Дробишеве; 51 — Шевченкове; 52 — Боровське I; 53 — Горіхове-Донецьке; 54 — Шан-Коба, Фатма-Коба; 55 — Балін-Кош; 56 — Ала-Чук; 57 — Су-Ат III; 58 — Фронтове; 59 — Ленінське; 60 — Олексіївська Засуха

лення, поєднані спільним походженням із Балтії, кроманьйонським антропологічним типом, спільною культурною традицією, типом господарства, а отже — вірогідно, і спільними мовними характеристиками. Саме на цьому етнокультурному субстраті формувалися найдавніші індоевропейські спільноти степового енеоліту півдня України та культура лійчастого посуду Центральної Європи IV тис. до н. е.

Таким чином, утворення масштабної постмаглемезької етнокультурної спільноти VI—V тис. до н. е. було лише одним зі схожих історичних епізодів, що періодично повторювалися в межах балтійської культурно-історичної провінції Європи. Усе починалося з чергової міграції з межиріччя Рейну та Ельби чи Західної Балтії на схід, і завершувалося утворенням у межах Середньоевропейських

низовин, а часом і ширше, масштабної етнокультурної області генетично спорідненого населення. Постмаглемезька спільнота — вже третя подібна етнокультурна єдність у межах Середньоевропейських низовин після області культур із наконечниками стріл на пластинах фінального палеоліту (культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля) (рис. 5) та області Дювенсі раннього мезоліту (культури Стар Кар, Дювенсі, Мелстед, Коморниця, Кудлаївка) (рис. 6).

Виникнення за цим же принципом подібних масштабних спільнот у межах низовин Центрально-Східної Європи відбувалося й пізніше. Наприклад, за доби бронзи область культур шнурової кераміки зародилася в Центральній Європі, звідки поширилася на схід на 3 тис. км до Середньої Волги (рис. 3).

Рис. 9. Колективне поховання масивних північних європеоїдів в могильнику Олександрія на Сівірському Дінці (Телегин 1991, с. 17)

Перші пастухи-індоєвропейці азово-чорноморських степів

Численні археологічні та антропологічні факти переконливо свідчать, що генетичне коріння індоєвропейських народів сягає неоліту та мезоліту на теренах низинних просторів від Рейну на заході до Середнього Дніпра та Південно-Східної України на сході, які з початку мезоліту (10 тис. р. тому) були заселені спорідненим автохтонним населенням, далекими нащадками кроманьйонців кінця льодовикової доби. Іншими словами, батьківщиною пращурів індоєвропейців, вірогідно, були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низовини та басейн Дінця. Наприкінці мезоліту в VI—V тис. до н. е. ці обшири були заселені масивними північними європеодами з Прибалтики. В V тис. до н. е. на їхній генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що розвивалися під прогресивним впливом землеробської протоцивілізації Балкан та Подунав'я. Наслідком контактів з останньою, в умовах аридизації клімату та поширення степів, стала трансформація автохтонів-праіндоєвропейців у власне індоєвропейське ранньоскотарське рухливе суспільство (Залізняк 1994, с. 96—99; 1998, с. 216—218, 240—247; Zaliznyak 1997, р. 117—125; 2005).

Археологічним маркером цього процесу була поява в степах Надчорномор'я та Надазов'я наприкінці V—IV тис. до н. е. курганного поховального обряду (курган, поховання з пофар-

бованими червоним кольором і скорченими кістяками, антропоморфні стели із зображенням зброї та скотарських атрибутів, сліди культу колеса, бика, коня, зброї, вогню тощо).

З появою перших ознак пастушого скотарства наприкінці V тис. до н. е., його перші носії (Маріуполь і Середній Стіг, який складається з низки культурних груп) починають розселятися з Південно-Східної України степами як на захід до Нижнього Дунаю, так і на схід у Поволжя, де з'являються їхні аналоги (С'єзже, Хвалинськ). Частина дослідників виводить коріння найдавніших скотарів-індоєвропейців із території Поволжя. Цю традицію започаткувала у 70-х рр. XX ст. Марія Гімбутас, яка вважала батьківщиною індоєвропейців Середнє Поволжя (Gimbutas 1970). Попри жорстку критику її побудов опонентами частина індоєвропейців продовжує пошуки перших скотарів-індоєвропейців не в азово-чорноморських степах, а на Поволжі.

Автор цих рядків досить давно висловив сумніви щодо можливості зародження скотарства на Волзі (Залізняк 1994, с. 91). Адже скотарство не з'являється самостійно в степу, а відгалужується від комплексної землеробсько-скотарського економіки неолітичних протоцивілізаційних утворень типу Трипілля. В енеоліті на території України такий центр межував зі степом, тоді як у Поволжі нічого подібного не було. До того ж маріупольська спільнота, на якій формувалися найдавніші скотарі-індоєвропейці степового енеоліту, має глибоке коріння в Україні, що сягає VIII—VI тис. до н. е., тобто неоліту і навіть мезоліту. Могильник С'єзже таких глибоких коренів у Поволжі не має.

На південному сході України (переважно у Надпоріжжі) налічується понад 20 колективних могильників маріупольського типу (рис. 2; 9; 11) з сотнями поховань (Телегин 1991), які генетично пов'язані з більш давніми мезолітичними (Василівка I, II, III). На Волзі відомий лише один колективний могильник маріупольського типу С'єзже (усього 16 кістяків), кілька розрізнених одиничних поховань на різних пам'ятках і жодних неолітичних попередників.

Подібна ситуація простежується зі степовим енеолітом та пам'ятками ямної культури, яка займає особливе місце в проблематиці походження та розселення найдавніших індоєвропейців. Якщо степовий енеоліт в Україні представлений кількома археологічними культурами (скелянська, постмаріупільська, кві-

тянська, стогівська, новоданилівська, деревська, нижньомихайлівська та ін.) з численними похованнями та поселеннями, то їхній аналог на Волзі (хвалинська культура) відомий лише за кількома пам'ятками.

В Україні виділено близько десяти локальних варіантів ямної культури і кожен відомий за сотнями, а часом і тисячами, поховань під великими й складними курганными насипами. На Волзі ямних поховань досліджено значно менше, ніж в Україні, і відомо лише кілька сотень невеликих курганів з нечисленними похованнями. Якщо картографувати пам'ятки степового енеоліту та ранньої бронзи східноєвропейських степів, то їхній основний масив виявиться в азово-чорноморських степах, а Поволжя матиме вигляд периферії степового енеоліту Східної Європи.

Варто зазначити, що степовий енеоліт зароджувався і розвивався під потужним культурним впливом балкано-дунайських неоенеолітичних протоцивілізаційних центрів. Саме звідси майбутні скотарі-індоевропейці отримували престижні металеві речі й культурні новації — перш за все, навички тваринництва, а пізніше — металургії міді-бронзи. Мідь карпато-балканського походження — це визначальна риса степового енеоліту Надчорномор'я, Надзов'я і басейну Дону. Наближеність до культурних центрів визначала випереджаючий розвиток чорноморсько-азовського степового енеоліту порівняно з Поволжям.

Згаданий поступовий процес грацилізації скелетів ранніх індоевропейців чорноморсько-азовських степів пов'язаний із контактами із землеробами балкано-дунайського походження, зокрема людністю трипільської культури. На це вказують матеріали так званого «степового трипілля». Мається на увазі, поховання животилівсько-вовчанського типу другої половини IV тис. до н. е., які досліджені в азово-чорноморських степах і навіть на півночі Криму. Вони містять пізньотрипільську кераміку і, на думку Т.Г. Мовші, М.Ю. Відейка та Ю.Я. Рассмакіна (Рассмакін 2004), були поглинені пізньотрипільським населенням, витісненим у степи новими хвилями землеробів, що рухалися на схід із межиріччя Пруту та Дністра. Опинившись у степу, трипільці були змушені переходити до ранніх форм відгінного скотарства, впливаючи на степовий енеоліт. Змішуючись із нащадками маріупольців (скелянцями, квітянцями, стогівцями), вони зумовлювали процеси грацилізації їхнього масивного антропологічного типу. Щось подібне

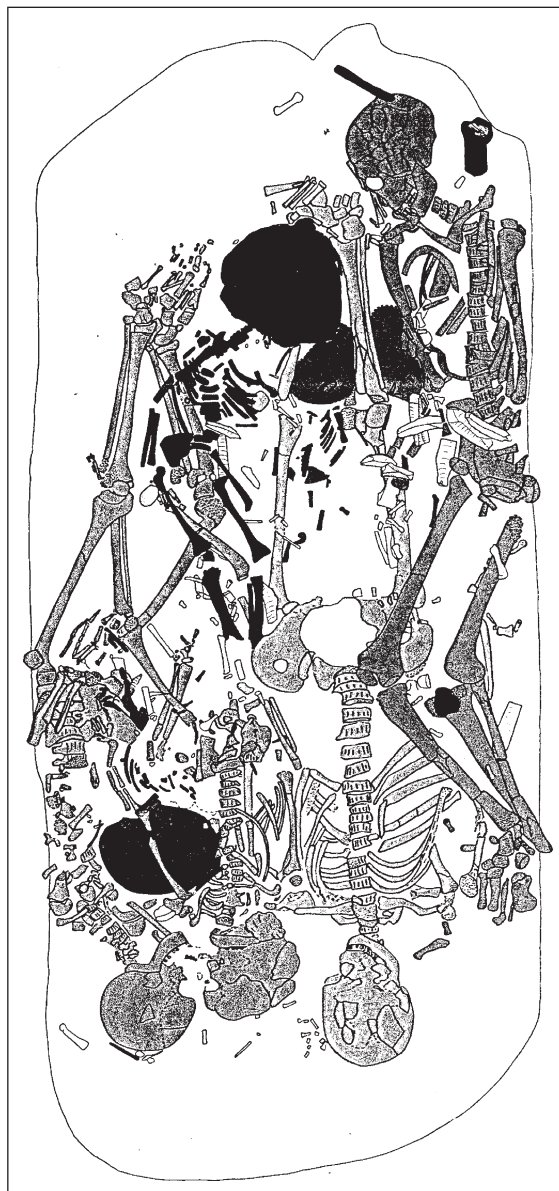

Рис. 10. Могильник *Stroby Egede*, Данія. Колективне поховання масивних північних європеїдів (Brinch Petersen 1988)

відбувалося на початку III тис. до н.е. з усатівськими племенами в степах Надчорномор'я.

У матеріальній культурі степового енеоліту IV тис. до н. е. простежуються також певні впливи культури Майкоп-Новосвободна Передкавказзя (Рассмакін 2004). На цій підставі деякі російські колеги виводять спільноти Маріуполь—С'єзже та Средній Стіг—Хвалинськ із Поволжя, а не з Південно-Східної України, де таких пам'яток найбільша кількість і вони найдавніші. Ідея східних волго-каспійських витоків перших відгінних скотарів Східної Європи не нова і своїм корінням сягає досліджень 70-х рр. XX ст. М. Гімбутас, В.Н. Даниленка, М.Я. Мерперта (Даниленко 1974, Рассмакін 2004). Аргументуючи свою

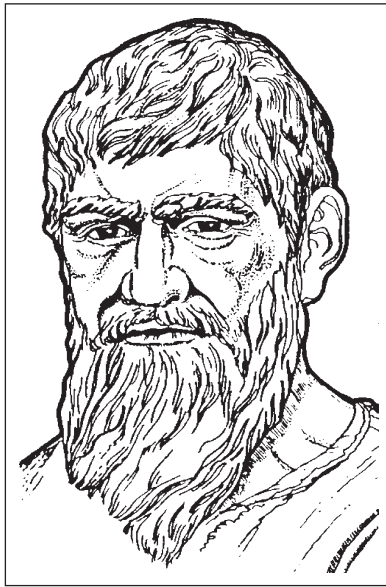

Рис. 11. Праїндоевропеєць із мезолітичного могильника Василівка II, Надпорожжя. Реконструкція за черепом (Г. Лебединська)

концепцію походження перших індоевропейських скотарів із Середнього Поволжя, М. Гімбутас прямо посилялася на численні нашістья номадів зі сходу — скіфів, кочовиків пізнього середньовіччя і навіть Чингісхана (Gimbutas 1970, Рассмакін 2004).

У наш час на зміну сумнівному «аргументу Чингісхана» на користь східного походження степового енеоліту і ямної культури прийшов «аргумент Кавказу». Припускається, що на Середній Волзі скотарство (і його носії індоевропейці) зародилося завдяки потужному впливу Кавказу.

Впливи Кавказу на степ простежуються з IV тис. до н. е. на пам'ятках «степового Майкопу» Передкавказзя (басейн Манича), а також в азово-чорноморських степах.

Про кавказькі впливи на енеоліт півдня України в 70-х рр. писав В.Н. Даниленко (Даниленко 1974). Він виділяв дві лінії розвитку енеоліту — північну лісостепову (ямну) і південну степову (азово-чорноморську). Якщо в лісостеповій зоні в господарстві домінувало розведення великої рогатої худоби, то в степу — вівчарство. Предками ямників, за В.Н. Даниленком, були середньостогівці, які, у свою чергу, походили від маріупольців. Більш грацильних нижньомихайлівців степової лінії розвитку дослідник генетично пов'язував із Майкопом Передкавказзя. Надалі ця південна лінія розвитку степового енеоліту вплинула на формування кеміюбинської культури, а можливо, у певній мірі, і катакомбної.

Не заперечуючи певних впливів Кавказу на степ, слід зазначити, що в азово-чорноморських степах вони менш помітні, якщо їх порівнювати з карпато-дунайськими. У такому випадку як міг Кавказ, що відносно мало впливав на розташований поруч енеоліт півдня України, визначати випереджаючий розвиток Самарського Поволжя, розташованого від Кавказу втричі далі за Східну Україну?

Якщо навіть визнати пріоритет кавказьких впливів на становлення степового енеоліту перед карпато-дунайськими, то географічно Південно-Східна Україна в три рази ближче до Північного Кавказу, ніж Самарський регіон, де сконцентровані волзькі пам'ятки типу С'єзже і Хвалинськ (рис. 2). Іншими словами, якщо Кавказ і був каталізатором поширення скотарства в степах Східної Європи, то судячи з відстані, його вплив на південь України мав бути значно сильнішим, ніж на віддалену від нього Середню Волгу. А якщо так, то і зародження скотарства під кавказьким впливом сталося б швидше на півдні України, ніж на Середній Волзі. Тим більше, що енеоліт півдня України, на відміну від Самарського Поволжя, розвивався не лише під впливом Кавказу, але і потужного карпато-дунайського центру відтворювального господарства.

Таким чином, новий «аргумент Кавказу» на користь волзького походження пасторалізму (і індоевропейців) не переконливіший за старий «аргумент Чингісхана» М. Гімбутас.

Доречно згадати, що провідний фахівець зі степового енеоліту Поволжя І.Б. Васильєв визнає саме карпато-дунайські, а не кавказькі, витоки серед визначальних елементів матеріальної культури пам'яток типу С'єзже та Хвалинськ Поволжя — мідь і характерні вироби з неї, так звані «конеголові скіпетри», форми прикрас, деякі елементи кераміки тощо (Васильєв 2003).

Іншими словами, найдавніша пастуша форма скотарства, як рушійна сила розселення індоевропейців, очевидно, народилася в азово-чорноморських степах, а звідти вже поширилася на увесь євразійський степ, у тому числі в Поволжя.

Сформульована автором (Залізник 1978; 1984; 1991, с. 38—41; 1994, с. 89, 96—99; 1998, с. 216, 217, 240—243; 2009, с. 206—210; Zaliznyak 1994, р. 33; 1997, р. 121—125; 1998) понад чверть століття тому концепція спільного за походженням із Балтії субстрату найдавніших індоевропейців Центральної Європи (культура лійчастого посуду та енеоліт азово-

чорноморських степів — скелянська, квітнянська, стогівська та ямна культури) останнім часом отримала несподіване підтвердження даними біомолекулярного аналізу (Haak, Lazaridis et al. 2015). Була виявлена генетична спорідненість найдавніших індоєвропейців IV—III тис. до н. е. Центральної та Південно-Східної Європи. Паралелі між генофондами ямників та шнуровиків дали підстави генетикам виводити других від перших, що в черговий раз реанімувало відому степову версію походження індоєвропейців. Іншими словами, генетики підтвердили гіпотезу М. Гімбутас про поширення індоєвропейських мов у Європі внаслідок масової міграції ямників зі степів Східної Європи на захід у середині III тис. до н. е. (Gimbutas 1970).

Остаточний перемозі степової версії походження індоєвропейців заважає виявлений генетиками факт значного генетичного внеску ямників у Прибалтиці та Скандинавії, де немає археологічних свідчень їхнього перебування. Також зафіксований набагато менший їхній генетичний вплив на півдні, зокрема в Угорщині, де знаходяться численні кургани ямної культури (Haak, Lazaridis et al. 2015). Вирішити цю неузгодженість дозволяє означена концепція спільного генетичного субстрату найдавніших індоєвропейців Європи, що сформувався в VI—V тис. до н. е. внаслідок міграції кроманьйонського населення Західної Балтії через територію Польщі та Полісся на Середній Дніпро і далі до Надпоріжжя та Сіверсько-Дінця (рис. 2).

Якщо автор цих рядків вважає виділену ним постмаглемезьку мезолітичну спільноту протоіндоєвропейцями, субстратом на якому формувалися власне індоєвропейці, то С.В. Конча розглядає постмаглемезців, як уже сформованих індоєвропейців, але до моменту їхнього розпаду на окремі етнововні гілки. На думку останнього, «маємо вагомі підстави датувати індоєвропейську спільноту раннім мезолітом (VIII—VII тис. до н. е.), а початок її розпаду пов'язувати з початком розселення яніславицького населення на схід, у Полісся і далі до басейну Дінця в VI—V тис. до н. е.». Дослідник вважає, що визначальний для ранніх індоєвропейців культурний комплекс (пасторалізм, курганний поховальний обряд, культ сонця-колеса, бика, коня, зброї, патріарха воїна і пастуха тощо) був ними набутий пізніше, вже після розпаду праіндоєвропейської спільноти в IV—III тис. до н. е. (Конча 2004, с. 191—203).

Так чи інакше, в низовинах від Нижнього Рейну на заході до Середнього Дніпра і далі до Дінця на сході, за даними археології, антропології, гідронімії, простежується культурно-історична спільнота, що почала формуватися з кінця льодовикової доби (10 трт.) і яка, вірогідно, брала участь у формуванні індоєвропейської сім'ї народів у якості її генетичного субстрату. Принаймні цей, досить очевидний для археологів та антропологів, факт варто враховувати в своїх побудовах індоєвропейцям, лінгвістам та генетикам.

Висновки

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що в V тис. до н. е. напередодні появи на доісторичній арені перших індоєвропейців Європа була розділена на два різні світи — землеробський балкано-дунайського походження і світ автохтонних мисливців та рибалок Середньоевропейських низовин. Мисливці-аборигени тісно контактували на півдні з передовими загонами балкано-дунайських неолітичних колоністів — населенням культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля середньої смуги Центральної Європи та Правобережної України. Наслідком цих контактів була неолітизація мезолітичних мисливців Середньоевропейських низовин, які запозичили у південних сусідів перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства.

Виснаження природних ресурсів разом з аридизацією клімату стали причинами соціально-економічного колапсу протоцивілізації балкано-дунайських неолітичних землеробів. Степовий наступ стимулювався збільшенням ролі скотарства в спільнотах аборигенної периферії колапсуючої землеробської Старої Європи. Особливо інтенсивно процеси переходу до примітивних форм відгінного скотарства розвивалися на кордоні землеробської Старої Європи з євразійськими степами в Надазов'ї та Надчорномор'ї.

Принципові зміни первісної економіки призвели до радикальної трансформації суспільства, способу життя, ідеології, матеріальної і духовної культури. Виділення скотарства в окрему галузь економіки кардинально трансформувало первісні колективи, заклало початок їхньої майнової диференціації. Зароджувався новий суспільний устрій — очолювані войовничими вождями патріархальні, рухливі, родові колективи, основою господарства яких було відгінне скотарство. Археологічним

маркером народження цього принципово нового суспільного устрою стало формування в азово-чорноморських степах з кінця V тис. до н. е. курганного поховального комплексу (курган, пофарбовані вохрою скорчені поховання, сліди культів колісного транспорту, колеса-сонця, тяглових тварин, родових вождів, воїна-пастуха, зброї, вогню тощо)

Екстенсивна форма скотарства, що постійно потребувала нових пасовищ, войовничість і рухливість найдавніших пастухів в умовах соціально-економічного колапсу землеробського світу Подунав'я та Балкан, створили сприятливі передумови для експансії перших скотарів азово-чорноморських степів на землі сусідів. Зазначені чинники зумовили швидке і масштабне розселення найдавніших скотарів-індоєвропейців спочатку в степах, а пізніше і в лісостеповій, лісовій і середземноморській природних зонах Євразії.

Таким чином, можна говорити про дві грандіозні хвилі міграцій, які рухалися Південною Європою і Західною Азією в VII—V і в IV—II тис. до н. е. Якщо економічним механіз-

мом неолітичної колонізації Європи мотичними хліборобами Балкан було землеробство, то рушійною силою розселення ранніх індоєвропейців були ранні форми скотарства.

Складається враження, що батьківщиною індоєвропейців була своєрідна аборигенна периферія соціально, економічно і культурно розвиненої землеробської Старої Європи. У V тис. до н. е. колонізована балкано-дунайськими землеробами Центральна Європа була оточена з півночі та сходу автохтонним первісним населенням балтійського походження — субстратом майбутніх індоєвропейців. Колапс балкано-дунайської землеробської протоцивілізації внаслідок екологічних проблем і аридізації клімату, а також трансформація сусідів-автохтонів у схильні до експансії, рухливі колективи скотарів стали причинами просування останніх до Подунав'я, на Балкани, у Малу Азію та інші регіони Євразії. Розселення індоєвропейців у Центральній і Південній Європі нагадує своєрідну реконкісту — повернення автохтонами раніше колонізованих неіндоєвропейським населенням Балкан територій.

Васильев И.Б. Хвалынская энеолитическая культура Волго-Уральской степи // Вопросы археологии Поволжья. — Самара, 2003. — Вып. 3. — С. 61—99.

Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). — М., 1966.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.

Залізняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки—Кудлаївка // Археологія. — 1976. — 20. — С. 60—66.

Залізняк Л.Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. — 1978. — 25. — С. 12—21.

Залізняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.

Залізняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.

Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991.

Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.

Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Північного-Заходу Східної Європи. — К., 1999.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).

Залізняк Л.Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 3—15.

Залізняк Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (Кам'яна доба України — Вип. 12).

Залізняк Л.Л. Стародавня історія України. — К., 2012.

Кольцов Л.В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973.

Конча С.В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби. (Матеріали індоєвропейстики) // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 191—203.

Лелеков А.А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // Вестник древней истории. — 1982. — № 3. — С. 31—37.

Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999.

Рассамакін Ю.Я. Степи Причорноморья в контексті розвитку перших землеробських культур // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.

Римантене Р.К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.

- Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.
- Bagniewski Z. O mesolocie Pojerza Dranskiego // Acta Universitatis Wratislaviensis. — 1509. — Studia archeologiczne XXIV. — Wrocław, 1993. — S. 33—55.
- Clark G. The Mesolithic Settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1936.
- Clark G. The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia. — Cambridge, 1975.
- Gimbutas M. The Kurgan Culture // Actes du VII CIPP. — Prague, 1970.
- Haak W., Lazaridis I., Patterson N., Rohland N., Mallick S., Llamas B. et al. Massive Migration from the Steppes was a Source for Indo-European Languages in Europe. // Nature. — 2015. — 522. — P. 207—211.
- Kozłowski S.K. Introduction to the History of Europe in Early Holocene // The mesolithic in Europe. — Warszawa, 1973. — P. 331—366.
- Kozłowski S.K. Cultural Differentiation of Europe From 10th to 5th Millenium B.C. — Warsaw, 1975.
- Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit — Warszawa, 1975. — T. 1.
- Wieckowska H. Outline of the Division of Cultures of the Polish Mesolithic // The Mesolithic in Europe. — Warszawa, 1973. — P. 595—612.
- Zaliznyak L. The Late Mesolithic and Neolithic Subbase of Indo-Europeans // The Indo-Europeanization of Northern Europe. — Vilnius, 1994. — P. 32.
- Zaliznyak L.L. Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye. — Oxford, 1997.
- Zaliznyak L. The Late Mesolithic Subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization (Baltic-Pontic Studies). — 1998. — Vol. 5. — P. 120—145.
- Zaliznyak L.L. The Primary Population of East European North According to Archaeology Data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. — Oulu, 2002. — P. 301—317.
- Zaliznyak L.L. Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland // Archaeology in Ukraine. — Kyiv; Ostin, 2005.

Надійшла 19.05.2016

Л.Л. Зализняк

МЕЗОЛИТИЧЕСКИЕ ИСТОКИ ПЕРВЫХ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ КУЛЬТУР ЕВРОПЫ ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ

Автор статьи делает попытку реконструкции с помощью археологических материалов культурно-генетических истоков первых индоевропейцев Европы конца эпохи камня. Идет речь о единой мезо-неолитической подоснове древнейших индоевропейских культур Украины (Мариуполь, Средний Стог) и Центральной Европы (культура воронковидных кубков) IV тыс. до н. э.

Данные археологии, антропологии и гидронимии свидетельствуют, что на низменностях от Нижнего Рейна на западе до Среднего Днестра и Северского Донца на востоке в конце мезолита существовала этнокультурная общность, которая, вероятно, приняла участие в формировании древнейших индоевропейцев Европы в качестве их генетического субстрата. Последний сложился в VI—V тыс. до н. э. вследствие миграции мезолитического населения Западной Балтии на восток через территорию Польши и Полесья на Средний Днепр, и далее до Северского Донца.

Подобные волны масштабных миграций периодически катились с Центральной Европы Среднеевропейскими низменностями далеко на восток начиная с финального палеолита.

L.L. Zalizniak

MESOLITHIC SOURCES OF THE FIRST INDO-EUROPEAN CULTURES IN EUROPE BASED ON ARCHAEOLOGICAL DATA

The author of the article makes an attempt to reconstruct the cultural and genetic origins of the first Indo-Europeans in Europe at the end of the Stone Age with help of archaeological materials. It is about the single Meso-Neolithic real of the ancient Indo-European cultures in Ukraine (Mariupol and Serebnyi Stih) and in Central Europe (Funnelbeaker culture) in the 4th millennium BC.

The archaeological, anthropological, and hydronymic data evidence that in the lowlands from the Lower Rain at the west to the Middle Dniro and Siverskyi Donets Rivers at the east, at the end of the Mesolithic, an ethno-cultural community existed which probably participated in the development of ancient Indo-Europeans of Europe as their genetic substrate. The latter developed in the 6th and 5th millennia BC as a result of migration of Western Baltic Mesolithic population to the east via the territory of Poland and Polissya to the Dniro River middle region and further to the Siverskyi Donets.

Such waves of largescale migrations periodically moved from Central Europe by Middle European lowlands far to the east since the Final Palaeolithic.

ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКИХ ТА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ В УКРАЇНІ

На історичному проміжку часу між навалою орд Батия і припиненням функціонування Української козацької держави на півдні Східної Європи відбувались досить важливі процеси, зокрема формування нового етносу. Археологічні джерела для їх висвітлення досі використовуються недостатньо.

К л ю ч о в і с л о в а: золотоординці, козаки, татари, литовці, Степовий Кордон, археологічна карта.

Перед тим, як перейти до висвітлення конкретних археологічних проблем вітчизняної науки, слід хоча б коротко охарактеризувати добу — часи пізнього середньовіччя та раннього модерну за сучасною хронологічною періодизацією. Ця доба багатьом дослідникам бачиться так: *«XIII — перша половина XVII ст. — важлива доба в історії українського народу і його культури. Своєрідність побуту, витонченість речей повсякденного вжитку, поетичність звичаїв і обрядів, моральні засади світогляду, яскрава літературна й мистецька творчість, поступове утвердження елементів наукового мислення — все це відображало ментальність та самосвідомість українців і водночас було чинником дальшого їхнього саморозвитку. Багатство і розмаїття культури українців зумовило своєрідність і неповторність їхнього внеску в скарбницю світової культури»* (Історія... 2001, с. 5). І далі, вже про другу половину XVII—XVIII ст.: *«Це була переломна, епохальна доба, коли невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що докорінно позначився на всіх сферах життєдіяльності — політичній, економічній, соціальній, конфесійній. Багато в чому визначальною ця доба стала і для розвитку національної культури, яка, попри воєнні лихоліття, роз'єднаність українських земель і перешкоди з боку чужоземних режимів, продовжувала успішно розвиватися в загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу, збагачуючи його і одночасно духовну скарбницю власного народу»* (Історія... 2003, с. 5).

Крім того, на теренах колишньої Київської Русі відбувався ще один не менш важливий процес тих часів: перетворення старої назви

на дві нові — «Велика Русь» та «Мала Русь», які з'явилися на початку XIV ст. (грамота Царградського патріархату 1303 р.; імператорська булла Іоанна VI Катакузена від 1347 р.); поступово термін «Мала Русь» з літературно-духовної перейшов у державно-політичну сферу. Термін фігурував у гетьманських універсалах та листах другої чверті XVII ст., а також у звітах московських послів під час переговорів з гетьманом Б. Хмельницьким та його козацьким оточенням.

Слід зазначити, що термін «Мала Русь» був етимологічно пов'язаний не з розмірами країни, а з її територіальною основою, рівнозначний терміну К. Багрянородного «Внутрішня Русь». Така географічна орієнтація має глибокі античні корені і характерна не лише для східних слов'ян. Згаданий візантійський імператор у своєму трактаті «Про управління імперією» говорить про «Внутрішню Персію», «Малу Іспанію». Відомі в історії також назви «Мала Греція», «Мала Польща», «Внутрішня Франція», які в усіх випадках означали корінну етнічну територію країни.

Із часом стару «руську» назву почала витісняти нова — «українська», яка виражала тоді не найменування певної території, а її прикордонний характер. Термін «Україна» у значенні конкретної землі постійно фігурує у документах часів Б. Хмельницького. Згадаємо, наприклад, промову гетьмана перед польськими комісарами у лютому 1649 р.: *«За кордон на війну не піду, шаблі на турок і татар не здійму. Досить нам на Україні, Поділлі та Волині: тепер вистачить достатку у землі в князівстві моєму по Львів, Холм і Галич»* (Толочко 1997, с. 26—31). Сама козацька держава іменувалася «Військом Запорозьким».

Хронологічний відлік періоду, що розглядається, починається від масштабної катастрофи — навали військ хана Батия на першу дер-

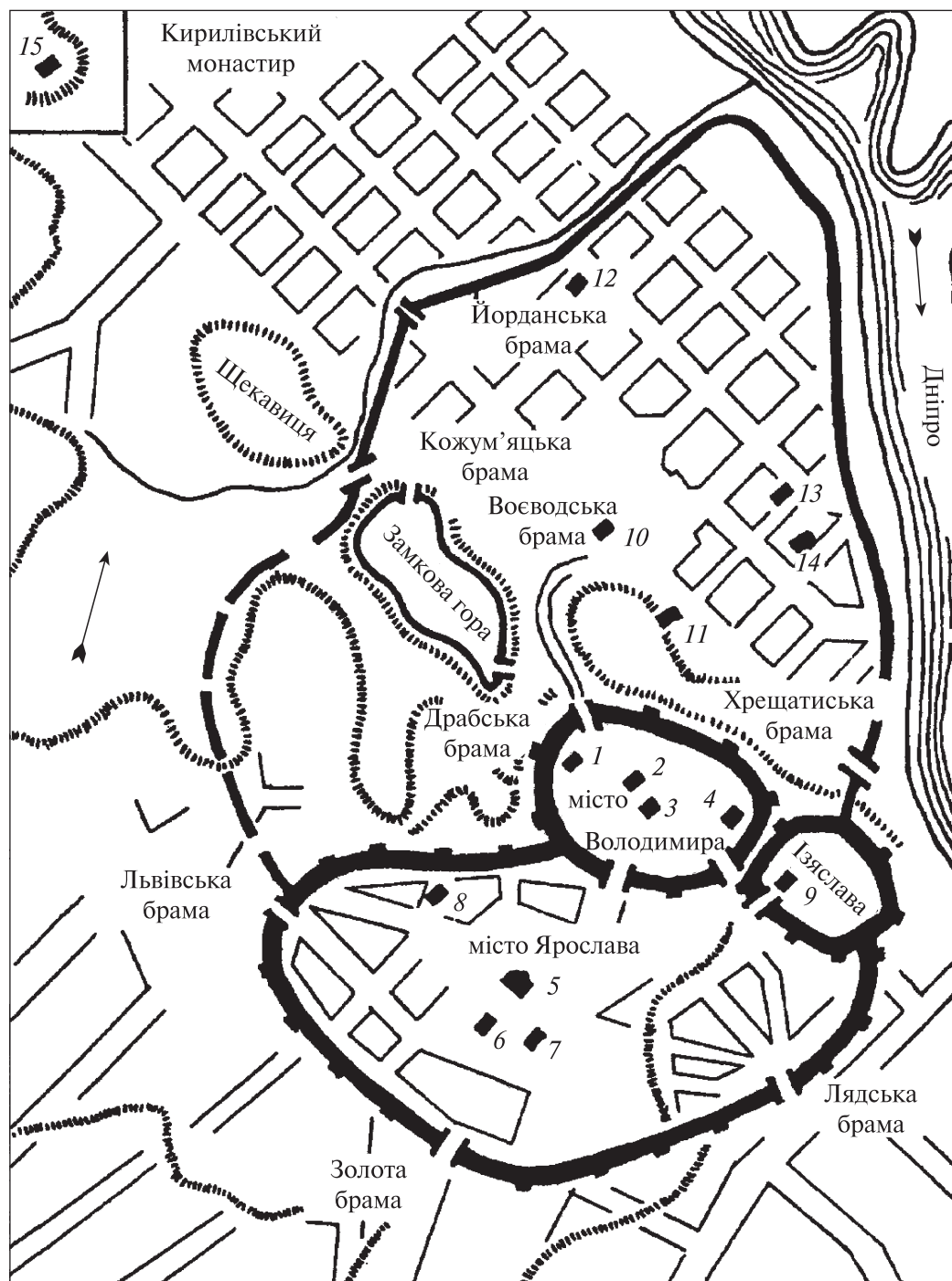

Рис. 1. Київ XIV—XVI ст. з топографією монументальних пам'яток (за Г. Івакіним): 1 — Десятинна церква; 2 — ротонда; 3 — собор Св. Федора; 4 — Василівська (Трьохсвятительська) церква; 5 — Софійський собор; 6 — собор Св. Ірини; 7 — собор Св. Георгія; 8 — Спаська церква; 9 — Михайлівський Золотоверхий собор; 10 — церква Пирогоша; 11 — церква Різдва Богородиці (вірменська); 12 — невідомий храм по вул. Волоська; 13 — Борисоглібський храм; 14 — невідомий храм по вул. Андріївській; 15 — Кирилівський монастир

жаву східних слов'ян та її загибелі. Проте вже у цьому питанні зіштовхуємось з певними науковими проблемами: «Руйнування кам'яних храмів, братські могили, сліди пожеж, переховування скарбів — все це датувалося виключно 1240 р. Звідси й хронологія багатьох категорій знахідок. Загальновизнаними археологічними

постулатами було повне припинення виробництва прясел, скла, енколпіїв, усіх складних високохудожніх ремесел, припинення поступу амфорної тари і т. д. Звідси й невірне визначення культурних шарів, хронологічними індикаторами котрих у більшості являються категорії знахідок. Все це характерно не лише

для Києва... Спеціалісти з історії й археології Київської Русі у більшості досить слабо знали історію послідовних періодів. Своє незнання та невміння визначити конкретний об'єкт археологи часто перекладали на Батия, приписуючи йому усі пожежі й розрухи, діла його далеких нащадків. Іноді припущення іншого направлення замовчувалися. Добре відома книжка В.К. Гончарова «Райковецьке городище», котру хрестоматійно приводять як яскравий приклад монгольського знищення міста. Однак автор розкопок пам'ятки, репресований 1938 р. Ф.М. Мовчанівський, пов'язував цей розгром із воєнними діями Данила Галицького проти болохівських князів у кінці 1250-х років» (Ивакин 2003, с. 60). І далі вказується: «Відзначимо умовність термінології для історії даного періоду. В основному його називають «післямонгольським». Однак, якщо із нижньою межею все ясно, то верхня аж ніяк не визначена. І для різних регіонів вона може бути різною. Якщо для російських земель її умовно можливо визначити 1480 р. (звільненням від ординської влади), то для території України така подія датується Синьоводською битвою 1362 р. У той же час верхньою межею можливо вважати і час розпаду Золотої Орди або взяття Казані й Астрахані, а, можливо, й завоювання Криму — адже все це якісь віхи із переборювання наслідків монгольського нашествя XIII ст. Використовується (особливо в Україні) і термін «пізнє середньовіччя», хоча всім зрозуміла його умовність. ...У цілому, спостереження за матеріальною й духовною культурою Південної Русі XIII—XV ст. дозволяють вести мову, що у середині XIII ст. ніякого розриву традиції з-за монгольського завоювання не відбулося. Продовжувався загальний розвиток традицій XI—XII ст., обумовлений, наперед усе, внутрішніми факторами. На них вплинули події та тенденції загальноєвропейського (та й ширше) масштабу. Руйнування 1237—1240 рр. торкалися лише окремих аспектів загальнокультурного розвитку, а не його глибинної основи. У цілому Київська Русь як політичний і культурний феномен не припинила свого існування у 1240 р. й доживає до XV. Монгольське нашествя зупинило її висхідний розвиток і, головне, нарівні із іншими загальноєвропейськими подіями повністю змінило історичну ситуацію у Центральній і Східній Європі» (Ивакин 2003, с. 61, 65).

У результаті тривалих польових робіт в Києві та аналізу накопиченого матеріалу було

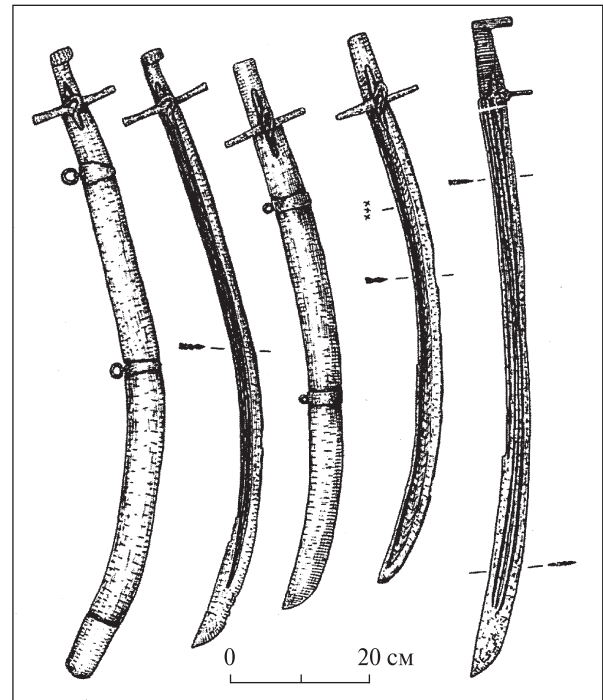

Рис. 2. Козацькі шаблі із Берестечка (за І. Свешніковим)

встановлено наступне: «Дослідження питань історичної топографії Києва XIII—XVI ст. показало, що, незважаючи на велетенські втрати та руйнування 1240 р., місто продовжувало своє існування, ніякої перерви у його житті чи зміни населення не відбулося. Міське життя стало менш інтенсивним й відповідало місцю та ролі Києва у новій історичній ситуації. Археологічні дослідження довели, що історичне життя продовжували всі основні історичні райони міста (Верхній Київ, Поділ, Замкова гора, Дорогожичі, Клов, Угорське, Берестове, Печерський монастир, Видубичі. Не виявлено поки матеріалів XIV—XV ст. на території Коперива кінця (Кудрявця), Щекавиці, Лисої гори, але археологічно вони вивчені недостатньо (рис. 1).

Головне ядро міста (Гора і Поділ) знаходилось переважно у старих, традиційних межах: Золота та Лядська брами на Горі та річка Почайна на Подолі. Міським дитинцем стала Замкова гора, де у другій половині XIV ст. зведено потужний для свого часу дерев'яно-земляний замок. Головна маса населення зосереджувалася на Подолі. Тут знаходився магістрат, соборна церква, головний торг. Чисельність мешканців різко зменшилась й навряд чи перевищувала 10 тисяч у часи максимальних підйомів... Після 1362 р. Київська земля входить до складу Великого князівства Литовського і Русько-

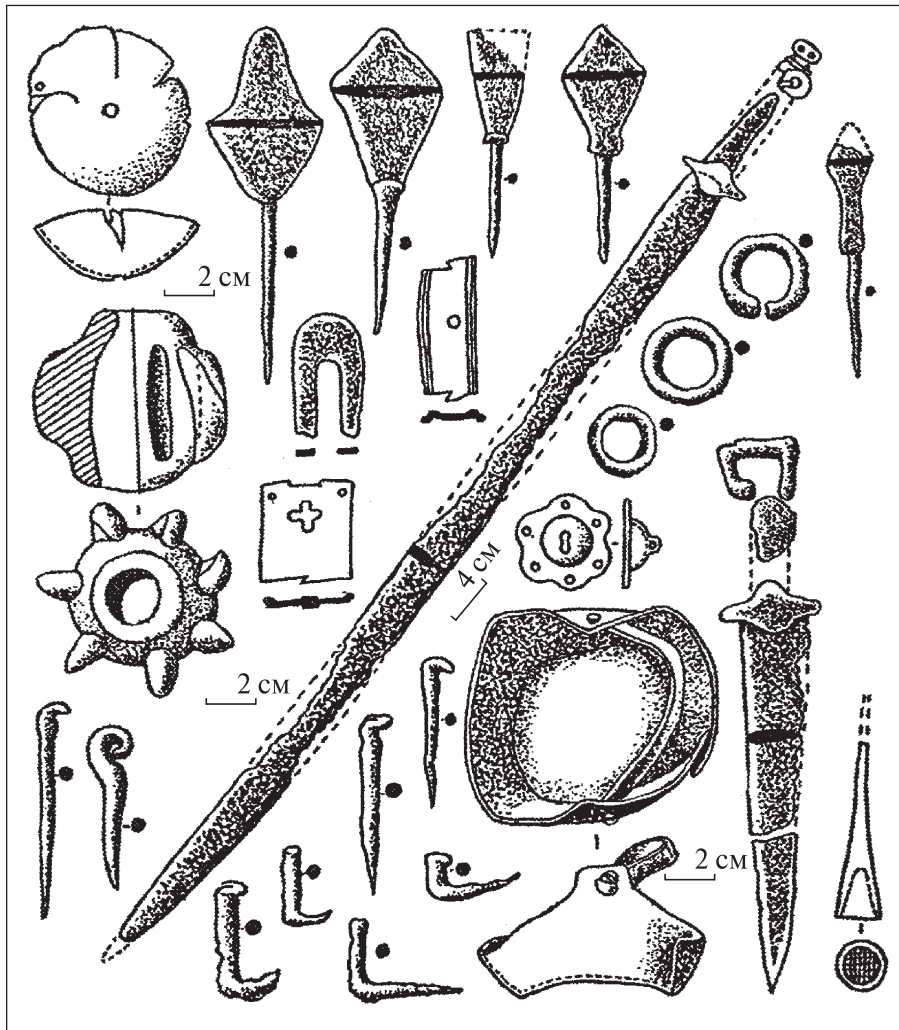

Рис. 3. Інвентар із поховання вершника на Бузькому лимані (за: Добролюбський, Смирнов 2011)

го. Родоначальником нової київської династії став Володимир Ольгердович. Включення до Литовсько-Руської держави проходило мирним шляхом, завдяки збігу головних цілей суспільств обох етносів — боротьбі із Золотою Ордою, а також збереженню старих прав та порядків на руських землях. Воно зіграло позитивну роль для розвитку Києва та інших українських земель, що переважно вийшли з-під золотоординського іга. Негативні фактори вийшли на передній план пізніше — головним чином з другої половини XV ст., коли стали сприяти натиску польських феодалів» (Івакін 1996, с. 246, 248).

Праця, присвячена битві під Берестечком влітку 1651 р. (Свешніков 2008) — однієї із найбільш значущих воєнних операцій — висвітлює події польсько-українського протистояння у часи Визвольної війни (рис. 2). Завдяки археологічним дослідженням було отримано невідомі досі матеріали, які демонстрували комп-

лекс обладнання, необхідного для використання козаками вогнепальної зброї. Очевидно, озброєння козацького війська не було одноманітним. Переважна більшість козаків мали шаблі та рушниці, але ця різниця за походженням зброя належала до різних типів та систем. Важко собі уявити, щоб кожний козак носив на собі всі види відомої на той час зброї: це неможливо для однієї людини. Те ж саме стосується і кіннотників, які, окрім шаблі, мали карабін або арбекузи, а дехто, можливо, був озброєний пістолетом та списом. Повстанці-ремісники, мабуть, були озброєні так, як і козаки. Селяни-повстанці ж виглядали дещо поіншому, і про це засвідчили результати розкопок під Берестечком, де вперше було виявлено одяг і зброю цих вояків. На відміну від взутих у чоботи козаків, селяни носили шкіряні ходаки, були озброєні сокирами, бойовими косами та серпами, а інколи й дерев'яними колотушками-булавами. Отриманий матеріал

дозволяє говорити, що козацька армія періоду Визвольної війни не була неорганізованим збіговиськом випадкових людей, а важливим елементом державної структури, котрий цілком відповідав вимогам свого часу (Свєшніков 2008, с. 324—325).

Додамо ще один важливий момент, що стосується геополітичної картини тогочасного східноєвропейського світу: український люд був своєрідним заслоном для мешканців Європи, проте вже не у широтному, як у часи Київської Русі, а у меридіональному розумінні — у першу чергу від османів та їх сателітів.

На першому етапі зазначеного історичного періоду українські землі та їх статус у складі Литви змінювався. Можна говорити про два етапи в історії «литовської доби»: князівський і обласний. Перший обіймає 1340—1500 рр. — від князіння на Волині Любарта до часу, коли Сіверські князівства опинилися під опікою Московської держави; другий — від 1500 р. і до Люблінської унії 1569 р., коли було утворено Річ Посполиту. Важливо зазначити, що захоплення литовськими князями нових південних територій не супроводжувалося агресією. Фактично Гедиміновичі підвищували свій статус, у порівнянні із сусідами (Черкас 2011, с. 8—9, 130).

При цьому на землях сучасної України існувало золотоординське населення. Так, на комплексі біля с. Торговиця на Кіровоградщині виявлено й досліджено поселенську структуру та некрополь, які були рештками одного з найбільш північних осередків золотоординських завойовників. Пам'ятка функціонувала на березі сучасної р. Синюхи, це був один із економічних, політичних центрів XIV ст. на Дніпровському Правобережжі. Торговицький комплекс досі залишається цікавим та перспективним об'єктом для наукових досліджень з кількох причин. По-перше, комплекс є найбільш північним населеним пунктом, що має риси золотоординської міської культури. По-друге, датування виявлених на комплексі монет підтверджує факт існування тут цілого міста в ті драматичні та переломні часи нашої історії. По-третє, вивчення антропологічних матеріалів дозволяє поставити питання про співвідношення місцевого й прийшового компонентів серед населення цього регіону, наблизитись до розуміння етнічних процесів на території Правобережної України у золотоординський період (Бокій, Козир 2005, с. 41—83).

Звісно, основні центри заселення завойовників розміщувались південніше — у Північ-

ному Причорномор'ї; в першу чергу на берегах нижньої течії Дніпра та його островах, а також допливів. Існували ці центри у межах другої половини XIII—XIV ст., і далі вже у «часи козацькі». Осіле населення проживало тут постійно, починаючи першими століттями II тис. н. е. і закінчуючи золотоординською добою. Це підтверджує спадкоємність у низці особливостей матеріальної культури: домобудування, керамічний комплекс, поховальний обряд (Козловський 1992, с. 172—173; Ельников 2001; 2006 та ін.). Продовжували тут жити і «чисті» кочівники (рис. 3). За своїм історичним змістом це була фінальна фаза у загальноазійського Великого переселенні народів. Так само як і у давнину, у середньовічні часи структура кочових громад залишалася однотипною. А господарсько-культурний тип номадів за всіма своїми ознаками сформувався не пізніше I тис. н. е. Модифікації не змінювали його суті, а інновації охоплювали лише певні складові (Добролюбський, Смирнов 2011, с. 131—132).

Складність етнічних процесів у цій місцевості підтверджує антропологічний матеріал. При цьому цілком обґрунтованим є те, що процес змішування етносів відбувався постійно. А це, в свою чергу, говорить про безперервний процес міграції тогочасного люду з різних територій — Середнього Подніпров'я, Подоння, Поволжя та Північного Кавказу. Зокрема було встановлено, що аланський компонент виявився більш суттєвим, ніж очікувалося, особливо в період Золотої Орди. А от доля монголоїдної домішки у золотоординський період не збільшилась (як очікувалося), а навпаки, зменшилась (у порівнянні із домонгольським часом). Вплив кочового компоненту на формування антропологічного складу осілого населення виявився значно меншим, ніж визначалося попередніми антропологічними дослідженнями (Литвинова 2012, с. 132).

Нині археологічні комплекси золотоординських часів відомі і в середньодніпровському регіоні, особливо на Дніпровському Лівобережжі. У першу чергу, це стосується поховальних пам'яток Полтавщини, серед яких виявлено унікальний комплекс — поховання дівчинки-кочівниці біля с. Волошине у пониззі Псла з досить багатим інвентарем та оригінальним одягом, який вдалося реконструювати (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко 2006).

У цілому ж наявні антропологічні матеріали із некрополів Середнього Подніпров'я, як і

Рис. 4. Литовський замок у Батурині (реконструкція В. Коваленка, малюнок С. Дмитрієнко)

в попередньому випадку, дозволяють окреслити суттєві зміни у порівнянні з давньоруським часом. Серед населення козацької доби широколиці морфотипи, які мали витоки у давньоруських серіях древлянсько-волинянських, тиверських та частково галицьких земель, переважають. Генетичні лінії, що пов'язують частину пізньосередньовічного населення цієї території з більш грацильними групами полянських земель ще читаються, але переважно на жіночих черепках. Це має своє пояснення: територія розповсюдження мезокраних середньовічних (із тенденцією до вузьколицості) форм, які пов'язуються із полянським загалом, була досить невелика навіть у давньоруську добу та її населення, можливо, зазнало суттєвих демографічних втрат під час монгольської навали. Тому у відродженні слов'янської популяції цього регіону провідну роль відіграли вихідці із території побутування масивних типів східних слов'ян (древлянських, волинських, тиверських, північних галицьких земель). На краніологічних серіях козацької доби можна зазначити також, що у порівнянні із давньоруським часом збільшився біологічний вплив степового населення та досяг максимуму для цієї території. Внесок степовиків у формування антропологічного складу населення Середнього Подніпров'я найкраще простежується за матеріалами XVI—XVII ст. (Рудич 2014, с. 222—223).

Не менш важливими у контексті цієї статті являються й події наступних століть, коли: *«Християнські козацтва, безсумнівно, відкрили нову сторінку в історії Степового Кордону Європи. Під козацьким впливом він зазнав глибоких трансформацій, які по суті змінили його обличчя та зумовили подальше закриття на користь християнського світу. Попри на позір явну перевагу жорсткої конфронтаційної складової, здобреної ще й*

процесом конфесіоналізації, у козацькі часи Кордон не став роз'єднувачем на ментальному рівні. Стиль козацького життя, поведінкові стратегії козаків стосовно мусульманських сусідів, поєднуючись з налаштованістю останніх не тільки на конфронтацію, а й на взаємодію, призвели до того, що реально існував лише відчутний усіма навколишніми суб'єктами фізичний Кордон як об'ємний простір земель, неконтрольованих державними чинниками. Комплекс відмінностей між скроєними на різний цивілізаційний лад суспільствами, локалізованими по обидва боки Степового Кордону, так і не спровокував появи непрохідних демаркаційних ліній, як це було на деяких інших Великих Кордонах. Не допоміг у цьому навіть такий потужний в ті часи фактор як різноконфесійність. Релігійний кордон був ключовим виявом інакшості, фокусував на собі всі поділи, найвиразніше уособлював «чужість» конкурента з протилежного боку Степу, а прапор віри справно виконував функцію каталізатора й виправдання конфронтації. Проте й загострене для всіх релігійне питання було не здатне відособити християнських і мусульманських суб'єктів» (Брехуненко 2011, с. 445).

Як не парадоксально, але накопичені на сьогодні археологічні та писемні матеріали дозволили вийти на рівень узагальнення інформації на найвищому фундаментальному рівні й зробити висновки, що землеробська християнська та мусульманська османська цивілізаційні структури на східноєвропейських (сучасних українських) теренах набули у ті часи класичних рельєфів у взаєминах, та проявилось, у свою чергу, у класичному протистоянні й сприйнятті обох сторін. *«Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна»* — відзначав пізніше П. Шевальє, розуміючи під цим поняттям землі краю європейського землеробського світу (Шевальє 1993, с. 38). Починаючи вже із другої половини XIII ст., відбулося становлення реального механізму існування обох цивілізаційних осередків у межах цього географічного простору. Створення системи організації та безпеки торгівлі було втілене у мережу поселенської структури, яку створили золотоординці у зоні теперішньої Південної України. Кочова цивілізація з іншою системою цінностей та джерел функціонування, ніж у осілих цивілізаційних системах, будувала власні міста в степу як складові частини єдиної структури торгівлі у межах всієї Євразії у цілому і її

центральної української складової зокрема. У мережі міст Подністров'я, Східного Поділля, Нижнього Подніпров'я знайшов своє втілення специфічний тип локальної цивілізації Золотої Орди, що поєднувала кочовий і осілий способи життя. Археологічні дослідження надали можливість уявити мусульманську інфраструктуру золотоординських міст й визначити особливості їх матеріальної культури. А порівняльний аналіз набору артефактів основних пам'яток дозволив встановити й загальні риси, що були притаманними золотоординській культурі у цілому, як і регіональну специфіку, обумовлену природно-географічними та історико-культурними чинниками.

Порівняльний аналіз матеріальної культури пам'яток другої половини XIII—XIV ст. у межах Центральної та Південної України свідчить про близький типологічний склад деяких артефактів, зокрема прикрас, стійкі стилістичні прояви формальних ознак і декоративних елементів. Вони розповсюджувалися у колі різних етнічних спільнот, зокрема слов'янського, аланського та тюркського походження, незалежно від конфесійної приналежності, і являлися ознакою тенденцій у стилі та моді. Продукція золотоординських центрів Причорномор'я, імпорт із Малої Азії, Поволжя, Середньої Азії та Китаю постають на той час джерелом накопичення розкішного посуду у садибах заможних мешканців півдня колишньої Київської Русі і, перш за все, Києва.

Тож можна констатувати, що золотоординська цивілізація вдало використала надбання багатьох культур Євразії й сформувала нове синкретичне етнокультурне середовище, що склалося у процесі пересування монголів із району їхньої батьківщини на євразійській простір.

Початок нового етапу розвитку слов'яно-тюркських стосунків був пов'язаний зі змінами вектора контактів: від східних центрів Золотої Орди у південному напрямку; та становленням у першій половині XV ст. Кримського ханату.

На відміну від золотоординської, османська цивілізація, яка містила як кочову, так і осілу складову, була побудована на пріоритеті осілого землеробського ареалу, підсиленого землеробськими суспільствами європейського Півдня. Проте османи віддавали також належне розвитку торговельно-економічних відносин, що було надзвичайно важливим фактором для зростання Стамбула та інших міст Анатолії. Відбувалось становлення та розвиток торгово-економічних стосунків через найбільші порти узбережжя Чорного моря. Процес утверджен-

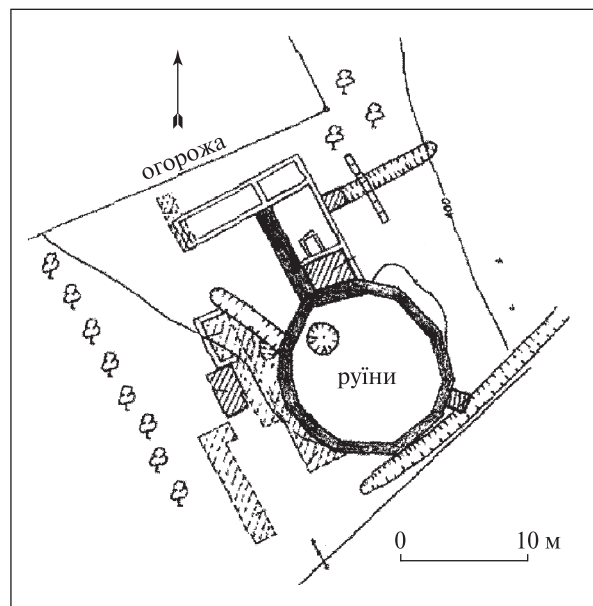

Рис. 5. Надвірна. Схема замку (за зб.: «Старожитності Гуцульщини»)

ня османів на чорноморському узбережжі мав безпосередній вплив на формування нової політичної, релігійної та соціально-економічної ситуації на Балканах, у Південній та Східній Європі. Історичний аналіз суті цього процесу дозволяє виділити три основні етапи османської експансії на територію сучасної України. Вони відрізнялися способами оволодіння землею, формами володарювання, територіальними межами в залежності від різних обставин, зокрема від політичних рішень лідерів українського козацтва та Османської імперії.

Перший етап (остання чверть XV — середина XVII ст.) має характер експансії на землі східнослов'янського простору з метою долучення їх до орбіти політичних та економічних інтересів імперії, об'єднання тюркських етнополітичних спільнот й подальшої ісламізації. Єдиною перешкодою для цього процесу було українське козацтво, яке згодом стало справжньою загрозою для османів та отримало перевагу на Чорному морі.

Другий етап (друга половина XVII — початок XVIII ст.) характеризується зростанням протурецьких настроїв у козацькому середовищі, насамперед у його вищих колах. Припинилися й козацькі походи до турецьких берегів. Подальше поширення східних впливів свідчило про продовження різних форм контактів.

Третій етап (кінець першого десятиліття XVIII ст. — початку XIX ст.) — час, коли Османська імперія робить останні зусилля, щоб зберегти свої колонії у Східній Європі. Водночас це найбільш активний період перебудови та

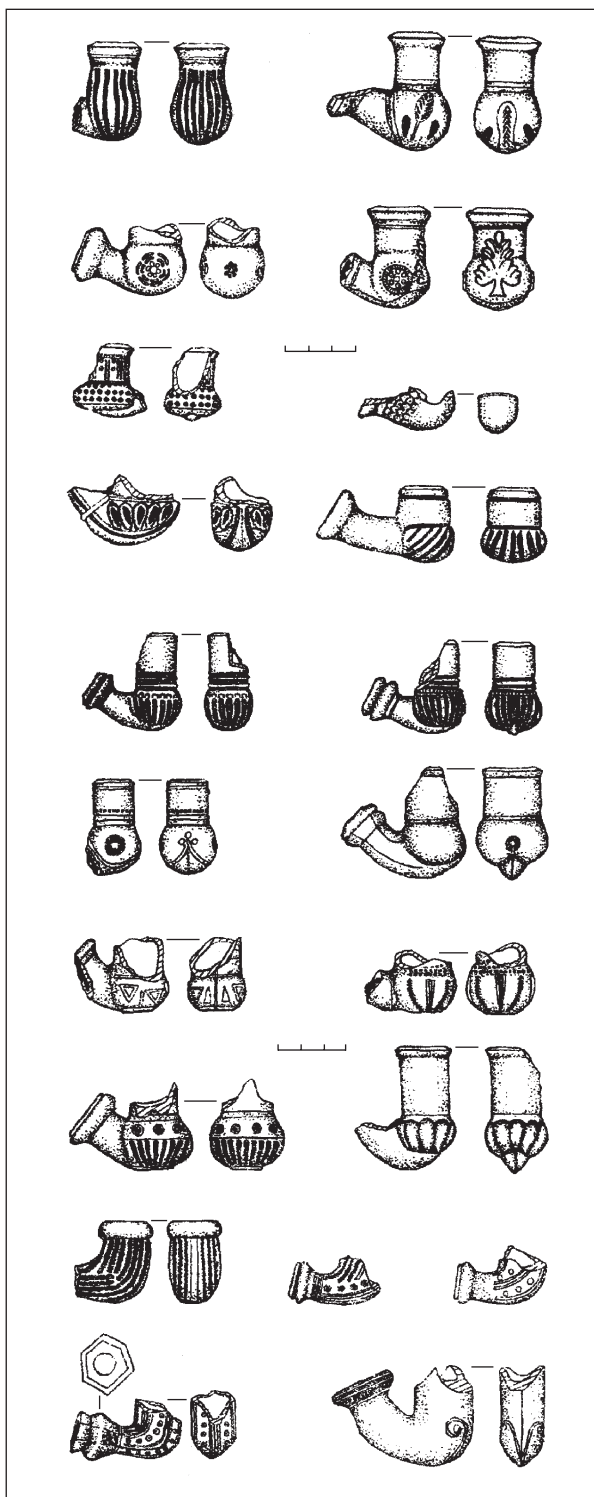

Рис. 6. Люльки XVIII ст. із Києва (за А. Чекановським)

модернізації османських фортець, що засвідчують писемні джерела й археологічні дослідження.

Співіснування цивілізаційних систем на теренах України та Османської імперії передбачало створення умов їхнього функціонування. Український простір мав тенденцію до розши-

рення за рахунок просування українських колоністів усе далі на південь, де вони піддавалися нападам з боку номадів і повинні були теж зводити власні оборонні споруди. Водночас територіальне зближення масивів української та тюркської культур сприяло процесу культурних запозичень й інтеграції. Османська матеріальна культура різними шляхами входила у буття українського суспільства і її сприйняття було підготовлене попередніми синкретичними культурами тюрків. Завдяки цьому вона не була чужинським елементом для Північного Причорномор'я, мала чимало рис, спільних для широкого Чорноморсько-Малоазійсько-Балканського та Кавказького ареалу, за участю компонентів української, молдавської та інших культур цього поліетнічного середовища (Біляєва 2012, с. 427—428).

Тож можна констатувати, що на сьогодні ми маємо цілком сформовану концепцію з цієї проблеми, яка була побудована, у першу чергу, на основі комплексного використання археологічних і писемних джерел вітчизняної історії. Подібна ситуація окреслюється також завдяки вивченню післямонгольських та козацьких старожитностей за писемними джерелами (Русина 1998; Історія українського... 2006—2007) та архітектурними пам'ятками означеного періоду (Історія... 2001, с. 256—275, 629—654; 2003, с. 835—854). Що ж до вивчення археологічного матеріалу з цього питання, цей процес відбувається повільно, але є позитивні зрушення, про що свідчить поява навчального посібника, присвяченого пам'яткам матеріальної культури завершального етапу середньовіччя та раннього модерну (Археологія доби... 1997).

У цілому ж нині триває етап накопичення матеріалів на конкретних пам'ятках та систематизації наявної інформації з окремих комплексів та регіонів. Зазначимо, що у цьому процесі вивчення сільських пам'яток залишається недостатнім — більш-менш цілеспрямовані роботи проводились лише на окремих відкритих поселеннях лівого берега Дніпра (Біляєва, Кубишев 1995). І це при тому, що «Аграризація була явищем економічним та демографічним, але в першу голову — соціальним, що надавала обрису середньовічного суспільства своєрідних рис» (Ле Гофф 1992). Значно краще досліджені укріплені поселення, у першу чергу, міста. Наприклад, розкопки гетьманської столиці Батурина та наукова реконструкція її центральної частини (рис. 4) (Батуринська старовина 2008); масштабні розкопки території середньовічної Полтави (Супруненко, Ми-

роненко, Пуголовок та ін. 2008; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009; Супруненко, Пуголовок 2015; Пуголовок та ін. 2009). Крім того, виданням окремих систематизованих досліджень, котрі висвітлюють інформацію про Запорозькі січі (Телегін 1993), пізньосередньовічні пам'ятки північно-східного регіону (Приймак, Осадчий 2006), укріплені пункти Чернігово-Сіверщини. Слід також згадати ґрунтовне опрацювання матеріалу з пам'яток підкарпатського регіону (рис. 5) — результат роботи Карпатської історико-археологічної експедиції протягом кількох років (Старожитності Гуцульщини 2011). Проте головним джерелом поповнення інформації про пам'ятки післямонгольських та козацьких часів являються збірки наукових праць та повідомлень, де викладені результати роботи всеукраїнських конференцій. Такі конференції відбуваються щороку завдяки ініціативі Центру пам'яткознавства НАН України та Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (Нові археологічні... 1992; Нові дослідження... 2001 та ін.).

Отже, ще раз зазначимо, що наша стаття є лише відображенням наявної інформації, що стосується вказаної теми, без її наступного наукового аналізу, якого вона потребує (рис. 6). Така незадовільна розробка тематики була характерна ще для 1970-тих років: «Але упереджене ставлення археологів до пам'яток

XIV—XVII ст. призвело до того, що до цього часу не існує їх археологічної карти або зведення. Відомості про ці пам'ятки розпорошені в багатьох працях, присвячених описові археологічних пам'ятників різних епох». І далі: «Із створенням археологічної карти пізньосередньовічних пам'яток на території УРСР буде створена база, конче необхідна для археологічних досліджень великих масштабів. Ця карта потрібна не тільки археологам. Вона дасть можливість історикам конкретно пізнавати і розуміти процеси та закономірності історичного розвитку України. Так, наприклад, археологічна карта післямонгольських пам'яток допоможе висвітленню заселеності України в ранній феодальний період, про що немає у нас більш-менш точних відомостей. Археологічна карта, на яку буде винесено укріплені поселення XIV—XVII ст., дасть деякі дані і для міркування про систему розташування укріплень в той чи інший історичний період і, отже, про їх стратегічну роль в системі оборони окремих українських земель» (Юра 1971, с. 33).

З того часу, як почали заявляти про необхідність повної систематизації та картографування післямонгольських та козацьких пам'яток, невдовзі міне півстоліття — «та тільки хура досі там». Проблема залишається актуальною і потрібною для постановки й вирішення багатьох інших питань середньовічної України і до неї слід ставитись із повним розумінням.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997.

Батуринська старовина. — К., 2008.

Біляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.

Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні. — К., 2012.

Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 41—83.

Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник. — К., 2015.

Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. — К., 2011.

Добролюбський А.О., Смірнов І.О. Кочовики південно-західної України в X—XVII ст. — К.; Миколаїв, 2011.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорожье, 2001. — Т. I.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. — Запорожье, 2006. — Т. II.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.

Івакін Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 59—65.

Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К., 2006—2007. — Т. 1, 2.

Історія української культури. — К., 2001. — Т. 2.

Історія української культури. — К., 2003. — Т. 3.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.

Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. — М., 1992.

Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст. — К., 2012.

- Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва.* — К., 1992.
- Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* — К., 2001.
- Приймак В.В., Осадчий Є.М.* Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI—XVII ст. (історико-археологічні нариси). — Полтава, 2006.
- Пуголов Ю.О., Калашник Є.С.* Дослідження полтавської фортеці. Старе місто. — К.; Полтава, 2009.
- Рудич Т.О.* Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології. — К., 2014.
- Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 6.
- Свєшніков І.* Битва під Берестечком. — Рівне, 2008.
- Старожитності Гуцульщини.* — Львів, 2011.
- Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. — К.; Полтава, 2004.
- Супруненко О.Б., Артем'єва А.В., Маєвська С.В.* Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошинського. — К.; Полтава, 2005.
- Супруненко О.Б.* Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошинського у пониззі Псла. — К.; Полтава, 2006.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголов Ю.О., Шерстюк В.В.* Дослідження посаду літописної Лтави. Миколаївська гірка. — К.; Полтава, 2008.
- Супруненко О.Б., Пуголов Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В.* Дослідження посаду літописної Лтави. Інститутська гора. — К.; Полтава, 2009.
- Супруненко О.Б., Пуголов Ю.О.* Дослідження літописної Лтави. Іванова гора. — К., 2015.
- Телегін Д.Я.* Часи козацькі. Січі Запорозькі. За письмовими та археологічними джерелами. — К., 1993.
- Толочко П.П.* Від Русі до України. — К., 1997.
- Черкас Б.* Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів XIV—XVI ст. — К., 2011.
- Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993.
- Юра Р.О.* Завдання визначення пізньосередньовічних пам'яток України // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 31—40.

Надійшла 03.09.2015

А.П. Моця

ИСТОРИЧЕСКИ-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЛЕМОНГОЛЬСКИХ И КАЗАЧЕСКИХ ВРЕМЕН В УКРАИНЕ

Изучение памятников XIV—XVII вв. остается проблемной темой отечественной археологии, недостаточная разработка которой объясняется рядом объективных и субъективных причин советского прошлого (в том числе и «борьбой с украинским буржуазным национализмом») и незаинтересованностью специалистов в изучении «не-археологического периода». Поэтому историки-медиевисты, изучающие письменные источники, в этом отношении вышли на более качественный уровень в своих разработках по сравнению с археологами. И все же ныне уже накоплен (и далее продолжает увеличиваться) разнообразный археологический материал, относящийся к после-монгольскому и казаческому времени, который необходимо комплексно проанализировать и, обязательно, представить в виде археологической карты. Решение этого вопроса позволит в дальнейшем перейти к рассмотрению многих других актуальных тем, в изучении процесса развития материальной культуры украинского народа во времена позднего средневековья и раннего модерна.

О.Р. Motsia

HISTORIC AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF POST-MONGOLS AND COSSACKS TIMES IN UKRAINE

Study of the 14th—17th century sites remains to be a problem issue in home archaeology; the fact that it's underdeveloped is explained by a series of objective and subjective reasons of the Soviet past, including the «Ukrainian bourgeois nationalism struggle», and by the scholars' disinterest in the study of «non-archaeological period». Therefore, the historians-mediaevalists studying the written sources reached the higher qualitative standard in their developments, in comparison with the archaeologists. Nevertheless, various archaeological material is already accumulated today, and still is being accumulated; it is referred to the post-Mongols and the Cossacks times and should be comprehensively analyzed and certainly be presented in form of archaeological map. Solving of this matter in future will allow developing into other urgent issues in studying the process of development of Ukrainian nation's material culture in the Late Mediaeval and the Early Modern Periods.

ТРОФЕЇ ПОЛОВЕЦЬКОГО ВОЖДЯ З ЧУНГУЛЬСЬКОГО КУРГАНУ: ПЕРЕУЖИТОК, РИТУАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ТА СИМВОЛІКА

Ölümdin kutulu yeri yok bilin

Ölümke itiñil kerekñiñ alın

Знай, що нема місця для спасіння від смерті.

Візьми необхідні приналежності для смерті

Кутадгу Біліз, XI ст.

У цій, першій частині статті (друга в наступному номері) автори на основі аналізу результатів розкопок, реконструюють послідовність ритуальних дій під час поховання знатного половця, поділяючи їх на шість фаз, від оточення місця поховання кільцевим ровом до будівництва монументальної споруди над ним.

К л ю ч о в і с л о в а: половці, поховальний обряд, коштовні речі європейського походження, монументальна споруда.

Вступ

Чунгульський курган з похованням знатного половця, який супроводжувався неординарним інвентарем, був досліджений Запорізькою новобудовною експедицією Інституту археології АН УРСР (зараз НАН України) (кер. В.В. Отрощенко) у 1981 р. Попередня публікація матеріалів з цього поховання, яка надавала загальне уявлення про цей унікальний комплекс, мала неточності, як в описі інвентарю, зокрема зброї, так і споруди над похованням, що стало зрозумілим у процесі подальшого вивчення комплексу (Отрощенко, Рассамакін 1986). Ця публікація лише окреслила коло проблем, які впливали як з археологічного аналізу матеріалів, так і спроб історичної інтерпретації поховання. Так, першою і основною з таких проблем було питання датування комплексу. Автори запропонували датувати поховання другою третьою XIII ст. (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 32). Це означає, що його можна було вважати як домонгольським, так і таким, що було здійснено в ранній золотоординський час. Від вирішення цього питання залежить розуміння місця похованого представника найвищої половецької аристократії в тогочасній системі міжнародних відносин, з огляду на супроводжуючий його набір престижних речей та одяг, а також монументальність сакральної споруди, що була поетапно зведена над його могилою. Від вирішення цього питання за-

лежить також і можлива ідентифікація похованої людини, яка, безумовно, була історичною особою.

Так, В.В. Отрощенко наполегливо підтримує датування поховання раннім золотоординським часом, починаючи з другої половини XIII ст. (Отрощенко, Вовк 2000, с. 83), вважаючи, що саме в цей час лідер половців, а на його думку це Тігак, зі своєю ордою повернувся у приазовські степи. За останньою версією дослідника, шлях орди Тігака до Дешт-і-Кипчак пролягав з Угорщини «... через Галицьке королівство та Надднісся» (Отрощенко 2012, с. 105–106). Дослідник вважає, опираючись на угорські зіставлення, що відправним відліком часу появи поховання в Чунгульському кургані можуть бути події в Угорщині 1246 р. (Отрощенко 2012, с. 4), тобто, по суті, датування комплексу переноситься уже на середину — початок третьої чверті XIII ст.

За різних обставин матеріали унікального половецького поховання Чунгульського кургану ще не видані у повному обсязі. Лише деякі з найбільш виразних знахідок фігурують у каталогах різних міжнародних виставок. У 2005 р. був започаткований спільний україно-американський проект з вивчення Чунгульського кургану за підтримки гранту від Гетті-Фонду (Collaborative Research Grant from the Getty Foundation, USA), основною метою якого була підготовка матеріалів археологічного комплексу до повної публікації та різностороннє дослідження комплексу спільними зусиллями фахівців з археології, історії та історії мистец-

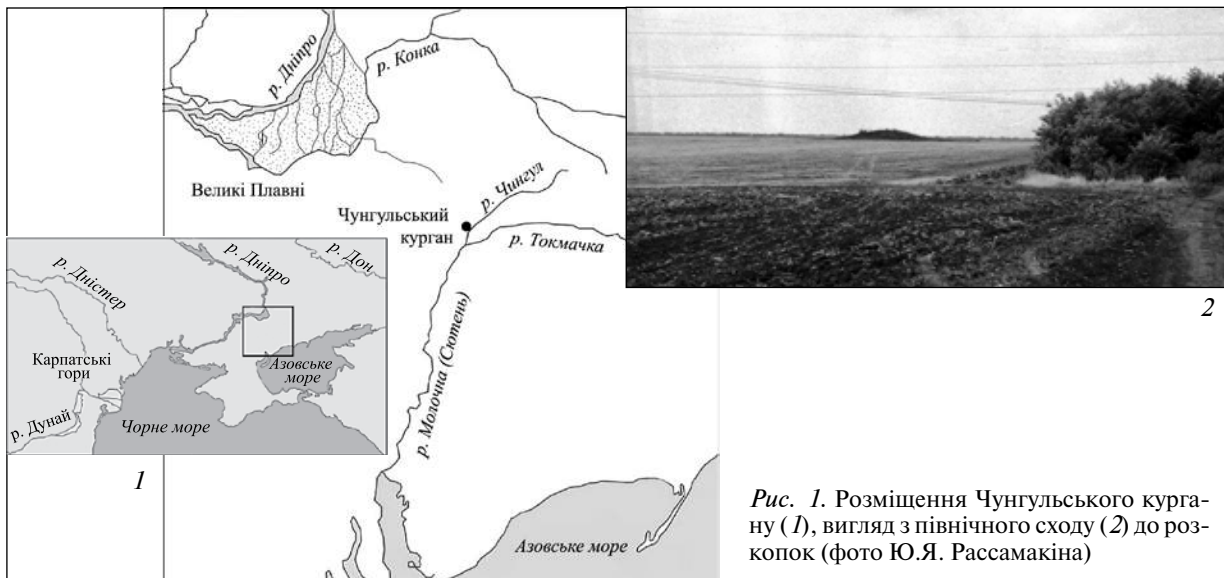

Рис. 1. Розміщення Чунгульського кургану (1), вигляд з північного сходу (2) до розкопок (фото Ю.Я. Рассамакіна)

цтва¹. У процесі реставрації речей та залишків текстильних виробів, під час перегляду польової документації і роботи над реконструкцією поховального ритуалу довелося переглядати раніші погляди на характеристику цієї пам'ятки. Перші результати досліджень окремих аспектів вивчення комплексу вже опубліковані (Woodfin et. al. 2010; Holod, Rassamakin 2013; Holod, Halenko 2014; Woodfin 2016), або у друці (Pickett et. al.).

У цій статті ми розглянемо декілька аспектів вивчення чунгульського комплексу. Перший з них — реконструкція послідовності поховального ритуалу, зокрема фази будівництва споруди над похованням. Другий, дуже важливий аспект виник при вивченні речового складу поховання — питання повторного, не за первісним призначенням, використання окремих, іноді незрозумілих при розкопках за походженням та функціональністю, категорій інвентарю.

Зазначимо, що в процесі дослідження поховання та під час підготовки першої публікації складалося враження, що його інвентар становить цілісний комплекс, складений із престижних речей, які могли бути дарунками, або ж платою за службу, і вони використовувалися у їх первинному призначенні. По суті, при такому підході тема грабіжництва і воєнної здобичі — традиційного погляду на шляхи збагачен-

ня половців — не розглядалася. Це стосується і одягу. В цьому випадку найбільш показовими є реконструкції кафтанів, виконані реставратором А.К. Йолкіною (Елкина 1983, с. 80—82; 1991; Отрошенко, Рассамакін 1986а, рис. 3; 4). В один з них (кафтан 1) був одягнений небіжчик, а фрагменти іншого (кафтан 2) разом з іншим згорнутим одягом лежали під сагайдаками, налуччям та шаблею (Отрошенко, Рассамакін 1986, с. 20). Найімовірніше, ці реконструкції робилися з огляду на те, що вишиті в них золототкані частини з християнською символікою мали б відповідати їхньому первинному призначенню. Що стосується кафтана 1, його вже було охарактеризовано, більше того один з авторів цієї статті здійснив його опис під час розкопок, за яким він може бути детально реконструйований (Woodfin et al. 2010, р. 161—165, Fig. 8—11). Під час же реконструкції кафтана 2, який представлений великим фрагментом верхньої частини з вишитою фігурою Архангела, А.К. Йолкіна виходила з того, що погруддя, у цьому випадку половця-воїна, повинно було прикрашати зображення Спаса Нерукотворного (Отрошенко, Рассамакін 1986а, рис. 3; 4²), а це не підтверджують нові дослідження (див.: Woodfin et al. 2010, р. 166—167, Fig. 15).

У другій частині статті ми звернемось до аналізу наступних аспектів: 1 — походження предметів, використаних для оздоблення вузди коня, названих у першій публікації срібним з позолотою сплюснено-сферичним налобним брязкальцем, та розподільовачем ремін з гірського кришталю; 2 — призначення поясів та нагрудного срібного ланцюга; 3 — викорис-

¹ До дослідницької групи увійшли п'ять виконавців: В.Т. Вудфін (Квін'с Коледж, Міський Університет м. Нью-Йорк), О. Галенко (Інститут історії НАН України, Київ), Р. Голод (Університет Пенсильванії, Філадельфія), В.В. Отрошенко та Ю.Я. Рассамакін (Інститут археології НАН України, Київ). Реставрацію та вивчення текстильних матеріалів виконувала реставратор М. Степан.

² Див. коментар А.К. Йолкіної.

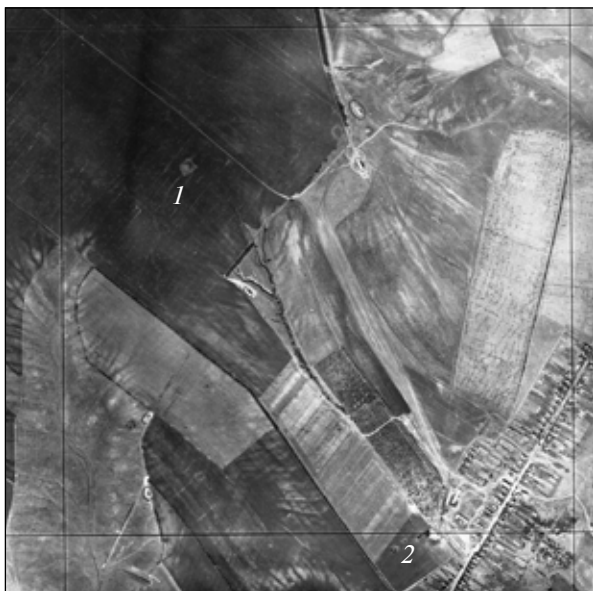

Рис. 2. Північна частина с. Заможного (2) та Чунгульський курган (1). Аерофотозйомка початку 60-х років

тання фрагментів текстилю з золотою вишивкою Архангела при пошиві кафтана 2³.

Частина І. Реконструкція поховального ритуалу

Розкопки Чунгульського кургану в 1981 р. були пов'язані з будівництвом четвертої черги Північно-Рогачицької зрошувальної системи. У 1980 р. роботи велися лише у степовій зоні Дніпро-Молочанського межиріччя, а з 1981 р. експедиція почала працювати вздовж правобережної лінії р. Молочної та її притоків. Спочатку були досліджені 13 курганів вздовж краю плато правого берега р. Куркулак. Вони були розміщені напроти с. Жовтневого, Токмацького р-ну, Запорізької обл. Звідси на південь, поблизу с. Заможне, р. Куркулак впадає в р. Чингул. Саме в цьому районі, на захід від північної частини села, на плато високого правого берега р. Чингул були досліджені чотири кургани № 5–8, найменування за назвою села (рис. 1, 1). Така нумерація курганів зумовлена тим, що у 1952 р. біля с. Заможного (у долині р. Чингул) загоном Скіфської степової експедиції ІМК АН СРСР було досліджено чотири кургани (Смирнов 1961), тому їх нумерацію було вирішено продовжувати.

Досліджені на плато кургани не складали компактної групи. Домінуючим з них був високий курган, який отримав порядковий номер 5,

а згодом став називатися Чунгульським (рис. 1, 2)⁴. На 65 м у напрямку південь—захід—захід від нього розташовувався розораний курган 6, висотою 0,85 м від поверхні поля, діаметром 40. Два інші, також розорані кургани 7 та 8, були віддалені у напрямку південь—південь—захід. Зокрема, курган 7 розміщувався на відстані 300 м від Чунгульського кургану, а курган 8 стояв на відстані 60 м на південний-захід від кургану 7, висота якого сягала 1,2 м, діаметр 45 м, а кургану 8 — відповідно 0,35 м та 18 м. У них було досліджено поховання ямної та інгульської катакомбної культур доби ранньої та середньої бронзи (Отрощенко, Пустовалов 1991, с. 60—74). Далі на південь, вздовж краю плато, знаходилася низка інших курганів, які були прив'язані до с. Заможне (кургани 9—15). Експедиція досліджувала їх у 1985 р. (Отрощенко, Пустовалов 1991, с. 60—74). На південь від цього місця, в районі сучасного м. Молочанськ, р. Чингул впадає в р. Молочну.

На початок розкопок Чунгульський курган, округлий у плані, мав правильну напівсферичну форму. Його поверхня була вкрита степовою рослинністю. На різних ділянках поверхні кургану залишилися рештки окопів та бліндажа часів Другої Світової війни. Висота кургану від рівня сучасної поверхні досягала 5,8 м, діаметр 68 м (рис. 1, 2; 2).

Реконструкція поховального обряду, зокрема поховальної споруди над похованням, базується на основі креслень та спостережень, занотованих у щоденику під час розкопок, які стали основою для звіту (Отрощенко та ін. 1981, с. 96—136). Курган досліджувався прийнятим на той час методом паралельних траншей, з використанням бульдозерів С-100. Було отримано 16 профілів для вивчення стратиграфії та структури насипів, з них інформаційними виявилися 13 профілів. Вони стали основою для реконструкції поховального ритуалу та послідовності спорудження надмогильного комплексу.

Поховальний комплекс був споруджений на поверхні вже існуючого кургану доби ранньої та середньої бронзи. Він остаточно сформувався після того, як біля підніжжя насипу II доби ранньої бронзи (ямна культура) були впущені поховання інгульської катакомбної культури і

³ У зв'язку з великим обсягом статті, друга її частина буде надрукована в наступному номері журналу.

⁴ У процесі роботи над проектом назва кургану була скорегована у відповідності до тюркського походження назви ріки «Cöngül», що означає болото, болотиста місцевість, трясовина (Woodfin et al. 2010, р. 156; Holod, Rassamakin 2013, р. 341), але це не відноситься до сучасної назви річки Чингул.

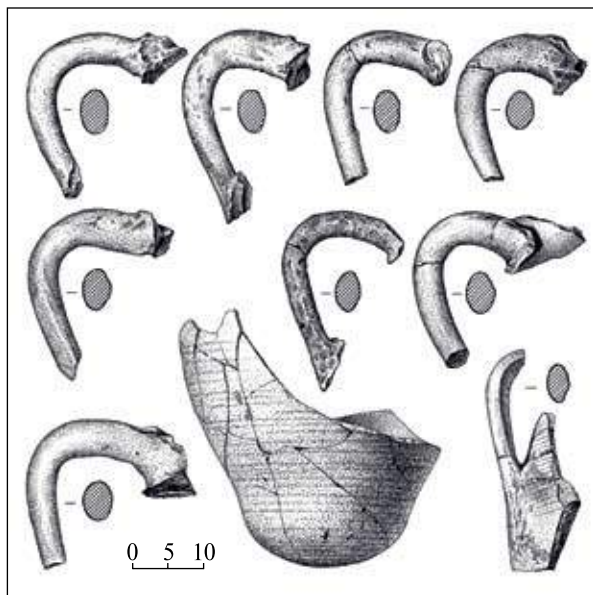

Рис. 4. Фрагменти ручок амфор зі східної частини рову (ділянки IV та V) (рис. С. Волошина)

перекриті кільцевою досипкою⁵. Ця досипка перекрила лише схили попереднього насипу. В результаті цього утворився курган, висотою 1,5 м від давньої поверхні, з досить великим для такої висоти діаметром, який досягав 55—56 м, та відносно широким пласким на вершині. На поверхні кургану фіксувався світлий рослинний прошарок, товщиною 3,0—4,0 см, який чітко розмежував насип доби бронзи та насип половецького часу.

Загальна висота Чунгульського кургану від рівня давньої поверхні складала 6,0 м від центрального репера на його вершині, товщина давнього чорнозему досягала 0,4 м, нижче давній чорнозем переходив у жовтий суглинок.

Конструктивні деталі насипу, який перекрив половецьке поховання, фіксувалися завдяки чорноземним глинистим прошаркам чорного кольору, товщиною від 5,0 до 10—20 см, які добре простежувалися у профілях бровок (рис. 3, 2, 3). Вони утворилися під час будівництва споруди при переміщенні людей, тобто в результаті «натоптування» чорнозему.

За наявними даними, можна говорити про шість послідовних фаз проведення поховального ритуалу половця:

⁵ У заповненні ями половецького поховання, біля північної стінки у затічному чорноземі, починаючи з глибини 4,0 м, зібрано фрагменти від двох горщиків зрубної культури, які було інтерпретовано як залишки зруйнованого при спорудженні ями поховання 10. Так само були зруйновані основне енеолітичне поховання та перше впускне ямної культури, від яких фіксувалися у профілях викиди суглинку.

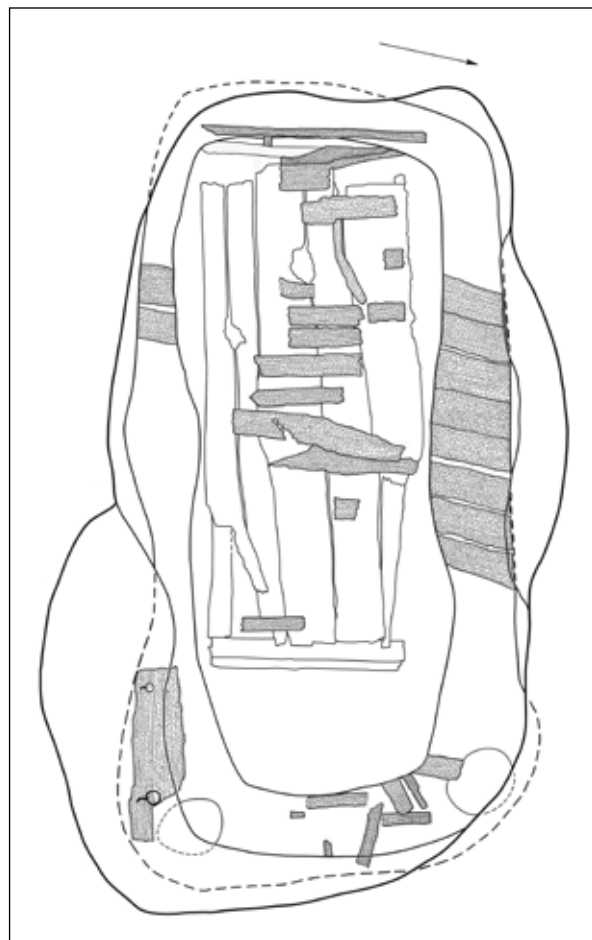

Рис. 6. Перекриття на уступах та дошка з залізними кільцями у південно-східному куті

фаза I — спорудження кільцевого рову;
фаза II — спорудження валу;
фаза III — поховання небіжчика і коней;
фаза IV — будівництво першої малої ритуальної платформи над похованням;
фаза V — будівництво над першою другої великої ритуальної платформи;
фаза VI — перекриття другої платформи і остаточне формування споруди у вигляді зрізаного конуса.

Фаза I. Будівництво рову. Для оточення сакрального простору для поховання навколо існуючого кургану доби бронзи був споруджений кільцевий рів, дещо віддалений від півніжжя кургану, де давній чорнозем був зритий під час будівництва кургану доби бронзи, а за кілька тисяч років після цього сформувався новий незначний шар дерну. Рів можна розділити на сім окремих ділянок, які відрізнялися між собою довжиною, шириною та глибиною (рис. 3, 1; 5). Стінки рову на всіх ділянках звужуються від рівня їхнього впуску до плаского дна. Ширина проміжків між ділянками була різною, тому найбільш вузькі з них не відігра-

Рис. 5. Фази 1—3: рів, вал з проходами та поховання (реконструкція Ю.Я. Рассамкіна, комп'ютерна графіка О.О. Попельницького)

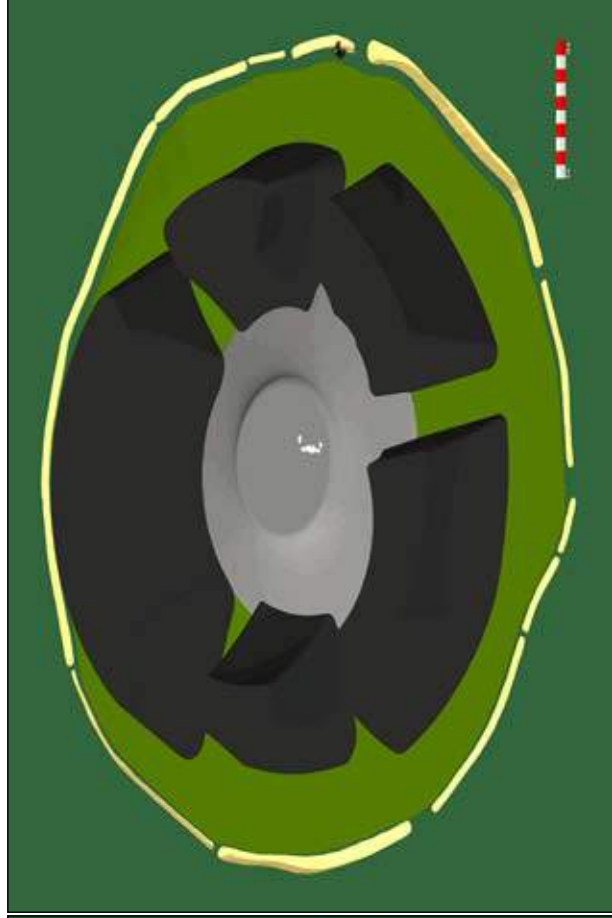

Рис. 26. Фаза IV, реконструкція нижньої (малої) платформи (реконструкція Ю.Я. Рассамкіна, комп'ютерна графіка О.О. Попельницького)

Рис. 27. Фаза V, реконструкція верхньої (великої) платформи (реконструкція Ю.Я. Рассамкіна, комп'ютерна графіка О.О. Попельницького)

Рис. 10. Загальний вигляд поховальної камери нижче уступів (фото Ю.Я. Рассмакіна)

Рис. 19. Загальний план поховання (фото В.І. Клочка)

вали функцій проходів, а у первинному вигляді могли з'єднуватися з сусідніми ділянками. Зокрема, частина ділянки VII могла не мати трьох відрізків, відокремлених проміжками всього 0,25–0,30 м (рис. 3, 1). Теж саме можна сказати і про перемички між ділянками II та III (0,3 м) та ділянками III та IV (0,1 м). Внутрішній діаметр рову на рівні давньої поверхні досягав 58–60 м. Реконструйовані первинні розміри ділянок рову наступні:

Ділянка I — відрізок рову довжиною по хорді 22,8 м, шириною 1,6 м, глибиною від 1,35 до 0,45 м.

Ділянка II — відрізок рову довжиною по хорді 21,3 м, відокремлений від ділянки I перемичкою шириною 0,5 м. На цій ділянці рів значно вузьчий і менш глибокий, ніж на ділянці I. Ширина 0,9–1,0 м, глибина 0,9–1,0 м.

Ділянка III — найдовший відрізок рову, довжиною по хорді 47 м, відокремлений від ділянки II перемичкою, шириною 0,3 м. На цій ділянці рів має ширину 1,4 м, глибина 1,5 м. У північно-східній частині було простежено ледь помітну перемичку у придонній частині, яка не розділяла рів на окремі частини.

Ділянка IV — короткий прямий відрізок рову, довжиною 4,5 м, відокремлений від ділянки III перемичкою шириною 0,1 м і дуже відрізняється від останньої. На цій ділянці рів вузький, шириною 0,9–1,0 м, максимальна глибина 1,4 м. У південній частині знаходився пологий уступ, довжиною 1,2 м.

Ділянка V — короткий, але дуже вигнутий відрізок рову, довжиною по хорді 7,5 м, відокремлений від ділянки IV перемичкою, шириною 0,8 м. Ширина 1,5 м, глибина 1,4 м.

Ділянка VI — відрізок рову, довжиною 26 м по хорді, відокремлений від рову попередньої ділянки проходом, шириною 1,6 м на рівні фіксації. Рів на цій ділянці був найбільш широким і глибоким, з розширеними і різко вигнутими кінцями. Ширина рову досягала 1,8–2,0 м, на кінцях доходить до 2,3 м, глибина 1,65–1,90 м.

Ділянка VII — умовно визначена, оскільки складається з чотирьох відрізків різної довжини, але їх об'єднує однакова ширина (1,4–1,5 м) і глибина (1,5–1,7 м). Можливо, на рівні давньої поверхні вузькі перемички зникали, утворюючи суцільний відрізок рову, який був відділений від іншою частиною з півдня проходом, шириною 2,0 м. Зі сходу остання відокремлювалася від ділянки VI проходом, шириною 1,0 м, а інша частина на заході від ділянки I — проходом, шириною 2,6 м.

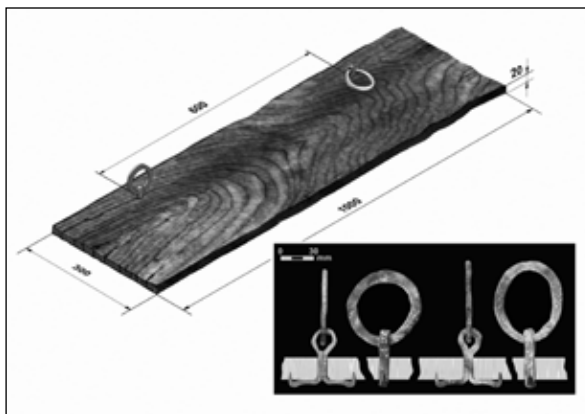

Рис. 7. Дошка з залізними кільцями на нижньому перекритті (реконструкція Ю.Я. Рассамкіна, комп'ютерна графіка В.Б. Панковського)

На дні ділянок IV та, особливо, V, які визначали східну частину рову, було знайдено відбиті ручки та невелику кількість фрагментів стінок середньовічних дворучних амфор типу IV, за класифікацією Н. Гюнсенін (Günsenin 1990) (рис. 4). На ділянці V також було знайдено фрагмент стінки від полив'яного білоглиняного посуду. Вище, у заповненні тієї ж ділянки V, в її південній частині, біля проходу, було знайдено череп коня. Є підстави вважати, що цей череп у первісному вигляді був елементом опудала коня, встановленого на палиці біля східного проходу, скоріш за все, на фазі V будівництва комплексу. Виходячи з цього, можна вважати цю східну частину рову із залишками тризни найбільш важливою, оскільки в інших ділянках рову знахідки були відсутні. Виходячи з ширини перемичок між ділянками, тут був прохід до місця поховання. Такі ж проходи були у південній та південно-західній частинах рову.

Фаза II. Будівництво валу. На поверхні кургану доби бронзи був споруджений кільцевий вал з чотирма проходами в ньому (рис. 5). Його контури зафіксовано на всіх профілях бровок, зокрема центральної бровки (рис. 3, 2, 3). Вал споруджувався з крихких шматків чорнозему з дерниною, розмірами в середньому $0,4 \times 0,4 \times 0,2$ м. Поступовість будівництва ділянок валу простежувалась завдяки чорним глинистим прошаркам, які стали результатом «натоптування» людьми під час його будівництва. Вал поступово збільшували у висоту та ширину. Найкраще фіксувалися внутрішні контури валу саме завдяки «натоптаним» прошаркам. Внутрішні схили валу плавно знижувалися до центру, до місця, де була пізніше викопана поховальна яма.

Зовнішні контури валу не дуже чітко фіксувалися лише на окремих ділянках, оскільки

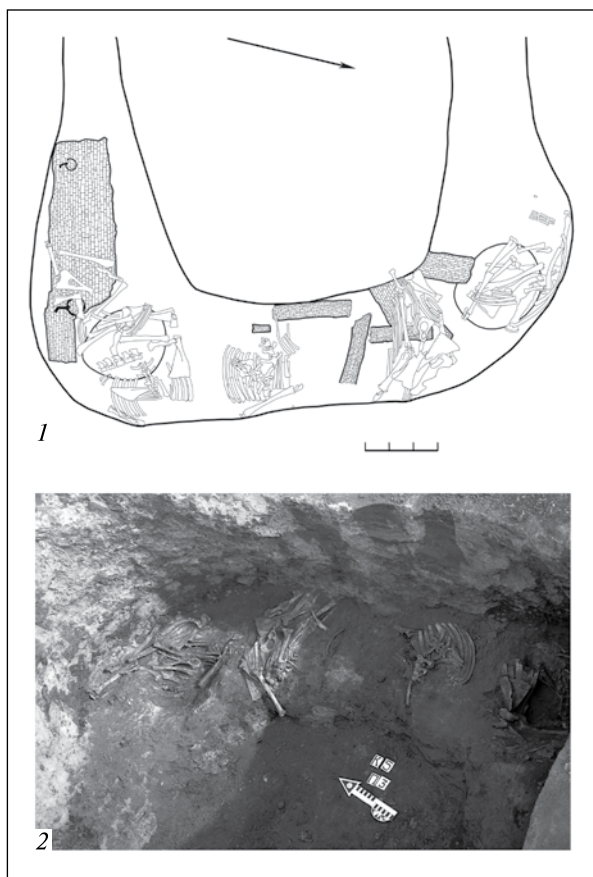

Рис. 8. Скупчення частин туш овець/баранів на дошках нижнього перекриття над заглибленнями для амфор (фото Ю.Я. Рассамакіна)

вони не були укріплені чи перекриті іншими шарами ґрунту, і як результат, втратили первинну форму під впливом природних факторів. Земля із зовнішніх схилів валу, а також із його вершини, під час природної деструкції «сповзла» донизу, заповнивши рів. Максимальна висота збереженої частини валу за внутрішніми контурами досягала 3 м від поверхні кургану доби бронзи, і фіксувалася майже до поверхні сучасного кургану. Між валом та ровом залишався вільний простір, ширина якого коливалася в середньому від 4,0 до 6,0 м (рис. 5). Максимальна ширина самого валу досягала приблизно 18 м.

Вал був розділений на п'ять окремих частин проходами по два зі сходу і заходу, та один з півдня, які вели до місця поховальної ями. Ці частини утворювали п'ять сегментів, розміри яких не були однаковими. Довші знаходилися з північної та південної сторін, а коротші, відповідно, зі сходу та заходу. Проходи-доріжки фіксувалися у профілях бровок завдяки багатошаровим натоптаним прошаркам чорнозему між схилами валів. Максимальна ширина проходів досягала 3,0 м (рис. 5).

Первісна висота валів могла досягати приблизно 4,5—5,0 м від поверхні кургану доби бронзи, а враховуючи висоту останнього на схилах, загальна висота споруди могла досягати 6,0—6,5 м від сучасної поверхні. Вершина валу, найімовірніше, була пласкою.

Фаза III. Поховальний комплекс.

1. Поховальна яма була введена з вершини кургану доби бронзи після спорудження валу. Викид чорнозему та суглинку розміщувався двома великими дугами із західної та східної сторони від ями, перекриваючи внутрішні схили валу (рис. 3, 2, 3; 5).

Яма була перекрита впоперек на рівні впуску широкими товстими дошками, які лежали щільно припасовані одна до одної. Але перед цим вершина кургану доби бронзи була підрізана з північної сторони від ями. Це було зроблено для того, щоб дошки перекриття можна було покласти горизонтально, на одному рівні. Невеликий чорноземний викид від цього був зафіксований на північ від краю ями (рис. 3, 2). Ширина дошок перекриття за збереженими відбитками складала 0,20—0,25 м, товщина не менше 4,0 см.

Поховальна яма великих розмірів мала на рівні впуску неправильну прямокутну форму, орієнтована довгою віссю по лінії захід—схід (рис. 6). Загальна глибина ями з поверхні кургану доби бронзи становила 5,0 м (рис. 3, 2). У північній та південно-східній частинах було залишено бокові «сходи», які порушували правильну форму ями. Глибина північних — 2,85 м, ширина 0,3 м; південно-східних, відповідно, 3,0 м та 0,7 м. Нижче перекриття яма розширювалася. На глибині 3,8 м по периметру ями були залишені уступи. На рівні уступів яма мала досить правильні прямокутні обриси із заокругленими кутами. Розміри ями на цьому рівні складали $4,3 \times 2,0$ м. Ширина уступів була скрізь однаковою — 0,3—0,4 м. На них лежали залишки перекриття з широких дошок, які за масивністю не поступалися дошкам верхнього перекриття. Зафіксувати вдалося як залишки дошок на уступах, так і ті їх частини, які впали в могилу (рис. 6). Дошки досягали ширини 0,17—0,19 м, були покладені впоперек ями і щільно одна до одної припасовані.

Біля південно-східного кута ями, вздовж стінки, на дошках перекриття лежала ще одна дошка, шириною 0,3 м і довжиною приблизно 1,0 м, із вбитими на її кінцях залізними скобами, до яких кріпилися рухливі кільця (рис. 6; 7; 8, 1). Вздовж всієї східної стінки на уступі, поверх перекриття та дошки зі скобами, були розміщені 5 окремих скупчень з розділених на чверті туш овець/баранів, але без черепів (рис. 8).

Рис. 9. Заглиблення для тимчасового встановлення амфор під скупченням кісток овець/баранів (фото Ю.Я. Рассамакіна)

Дошки зі скупченнями кісток овець перекрили округлі чашоподібні заглиблення, які були залишені по кутах східної стінки могили, очевидно, для тимчасового встановлення амфор, які потім були поставлені у могилу. Діаметр заглибин біля південно-східного кута становив 0,3 м, біля північно-східного — 0,36 м, глибина 0,15—0,20 м. Кути ями біля цих заглиблень були більше схожими на невеликі ніші, що очевидно, судячи з форми та розмірів амфор (рис. 9; 10).

Нижче уступів поховальна камера мала прямокутну форму. Довжина ями на рівні перекриття складала 3,5 м, ширина 1,3 м, по дну, відповідно, 3,60 × 1,35 м, глибина від перекриття 1,2 м. Східна стінка більш заокруглена, ніж західна (рис. 10). На стінках ями було добре видно відбитки знарядь, за допомогою яких копались яма. Згідно з ними, можна сказати, що одне знаряддя було теслоподібним (типу кирки?) з прямим лезом і прямим профілем, а друге — з округлим, дугоподібним профілем (типу кайла).

2. Поховання

А. Труна. Небіжчик був похований у дерев'яній труні. Вона була встановлена ближче до південної та західної стінок так, щоб за-

Рис. 11. Амфори, альбарелло, глечик та кістки тварини в південно-західному куті поховальної ями (фото Ю.Я. Рассамакіна)

лишався невеликий простір вздовж північної довгої стінки та вільна ділянка біля південно-східного кута ями, де були встановлені дві великі амфори того ж типу, що й амфори з рову, глазуроване альбарелло та полив'яний глечик, а також залишки їжі у вигляді хребетної частини та ребра коня (?) (рис. 11) (Отрошенко, Рассамакін 1986, с. 17—19; Holod, Rassamakin 2013, с. 58—75).

Під час обвалу великої маси чорнозему кришку та борти труни «повело» навскіс у південно-західному напрямку так, що південний повздовжній борт був притиснутий до стіни ями. Північний повздовжній борт впав на дно труни, що дало змогу встановити його висоту. Дошки торцевих стін (по дві з кожного боку) «склалися» під кутом одна до іншої. Збереженість дерева була незадовільною, іноді являючи собою зовсім зотлілі прошарки, але контури та деталі конструкції простежувалися чітко (рис. 12; 13), що дало змогу досить точно реконструювати первісний вигляд труни.

Кришка труни (рис. 13) була складена з чотирьох широких дощок однакової довжини, яка визначається за чіткими, рівно зрізаними кінцями двох середніх дощок, і становила 2,6 м. Ширина дощок коливалася від 20 до 35 см. Загальна ширина кришки складала 1,05—1,10 м. Дощки були з'єднані між собою за допомогою системи залізних скоб різної довжини, які відрізняються розмірами та функціями. Найкраще збережені з них вказують, що товщина дощок кришки становила 4,0—5,0 см. Перша група скоб з'єднувала дошки між собою. Вони вбивалися наскрізь зігнутими під

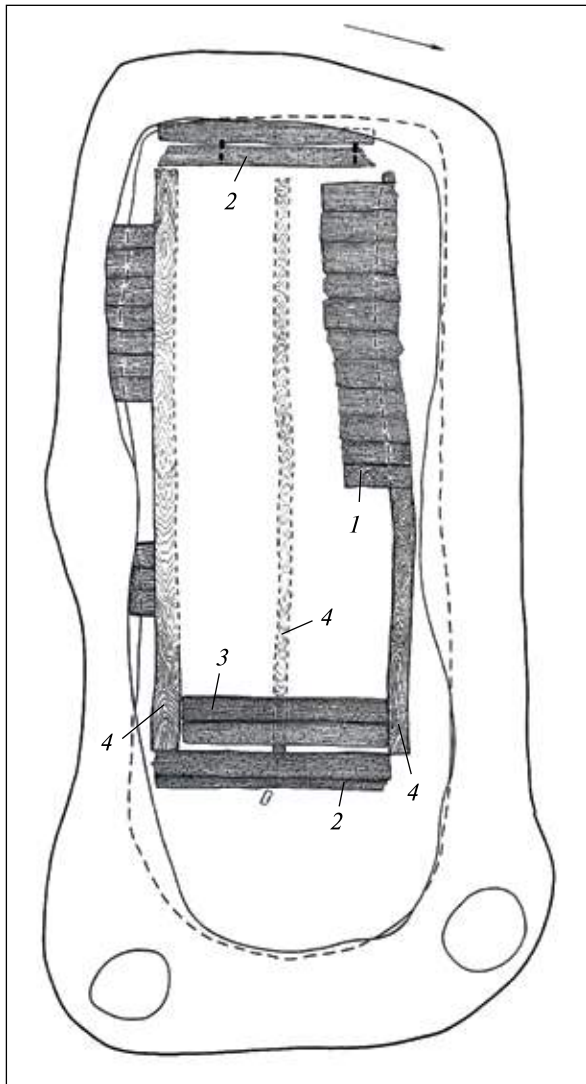

Рис. 12. Залишки труни під кришкою: 1 — дошки довгих бортів; 2 — дошки коротких бортів; 3 — дошки дна; 4 — довгі бруси дна

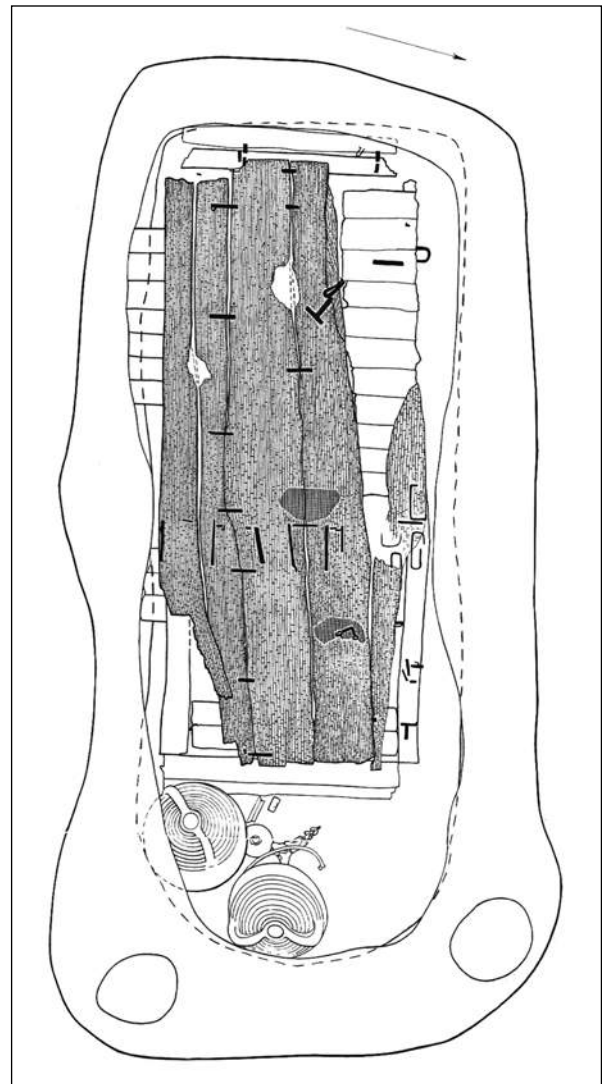

Рис. 13. Залишки кришки труни з системою кріплення дощок залізними скобами та петлями для підвішування замків

прямим кутом загостреними кінцями в прилеглі одна до одної дошки, і загиналися зі зворотного боку так, щоб гострі кінці заходили один за одного. Потім, в свою чергу, вже додатково гострі кінчики загиналися під прямим кутом приблизно на довжину 1,0—1,5 см, і вбивалися у внутрішню поверхню дощок. Довжина зігнутої скоби на поверхні дощок не перевищувала 10 см. Фіксуються три вертикальні ряди таких скоб, відповідно, між першою і другою, другою і третьою та третьою і четвертою дошками. Скоби не розміщувалися у цих рядах симетрично, і були представлені в кожному ряді різною кількістю. Друга група скоб становила один горизонтальний ряд ближче до східного кінця кришки. Вони були вбиті в повздожньому напрямку, по дві на кожну з них, але не виключено, що в першій (південній) дошці, най-

більш постраждалій від обвалу, їх було більше. Ці скоби вбивалися так само, як і скоби першої групи, але їх довжина становила в середньому 15 см. Третя група скоб була вбита впоперек дощок між скобами другої групи. У первинному положенні зафіксовано п'ять таких скоб. Вони розміщені в одну лінію, яка проходить майже біля західних кінців довгих скоб. За розмірами вони значно коротші і менш масивні, ніж інші скоби, довжиною 5,0—6,0 см.

Функції скоб другої та третьої груп вдалося з'ясувати під час зняття кришки саркофагу. Виявилося, що вони були використані для кріплення планки, яка була вставлена в спеціальний прямокутний або трапецієподібний паз, зроблений поперек дощок кришки з внутрішнього боку. Довгі скоби були вбиті так, що їх західний кінець був набагато ближчий до від-

Рис. 14. Одна з залізних скоб, які кріпили дошки північного борту до верхньої планки (фото Ю.Я. Рассамакіна)

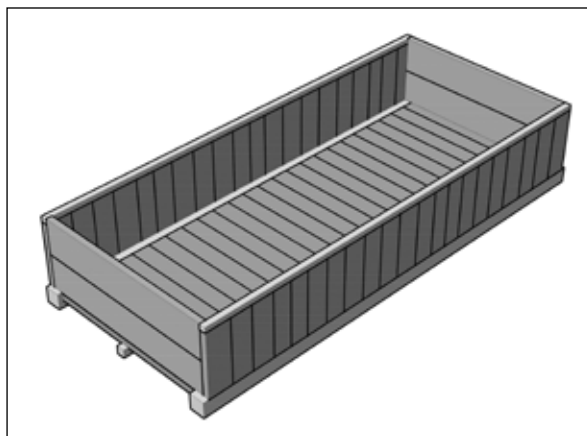

Рис. 15. Реконструкція труни без кришки та без залізних скоб на коротких бортах труни (реконструкція Ю.Я. Рассамакіна, комп'ютерна графіка О.О. Попельницького)

повідного краю паза, ніж східний. Найбільш короткі скоби додатково кріпили поперекову планку. Очевидно, що з'єднання довгих та масивних дощок тільки вздовж стиків між ними не забезпечувало достатньої міцності, тому поперекова планка забезпечувала додаткову міцність кришки. Було знайдено також декілька залізних скоб вздовж дуже деформованої південної стінки труни, які відрізнялися від скоб кришки, але їх функції не встановлено.

Торцеві стінки труни склалися з двох дощок, поставлених вертикально одна на одну між стінками довгих бортів. У західній частині дошки було скріплено між собою двома залізними скобами. При збереженій довжині дощок 0,98 м, одна зі скоб знаходилася на 7,0 см від одного з кінців дощок, а інша — на 30 см від іншого. Дощки східної стінки, довжиною 1,02 м, були скріплені однією скобою посередині. Згідно з розмірами цієї скоби, дошки торцевих стін мали товщину 4,0 см (рис. 12).

Довгі стінки труни були виготовлені з вертикально встановлених на повздовжні лаги дощок (рис. 12). Для реконструкції найкраще збереглася частина північної стінки, з 11 щільно підігнаними одна до одної дошками, які впали у внутрішню частину труни, зберігши первинну висоту — 35 см. Ширина зафіксованих дощок коливається від 10 см у більшості, до 12—13 см. Товщина дощок становила 3,0 см. Про це свідчать три скоби, що лежали у фрагментах на дні ями, на відстані 20 см одна від одної, вздовж східного кінця стінки, на 15 см (і більше) від нього. Вони виготовлені із залізних, симетрично зігнутих навпіл пластин з прямо зрізаними кінцями (рис. 14). На кінцях збереглися з внутрішнього боку залишки

цвяхів. Відбитки дерева на внутрішній основі вказували на те, що ці скоби скріплювали дві різнонаправлені дерев'яні планки з чітко фіксованою межею між ними. Одна з найкраще збережених скоб, крім товщини дощок стінки, вказує на наявність та розміри перетину верхнього бруса, який був закріплений по верхньому зрізу дощок. На відміну від більш масивних брусів дна, верхній брус мав таку ж товщину, що і дошки бортів, тобто 3,0 см, а висоту 3,0—3,5 см. Крім того, судячи з форми згаданих скоб, краї верхніх брусів були заокруглені. Оскільки ці скоби зафіксовані тільки на одній ділянці, слід припустити, що вони пов'язані з можливим ремонтом, наприклад, у тому випадку, коли верхній брус при кріпленні до планок борту міг мати повздовжні тріщини. Ці скоби — єдине джерело, яке вказує на перетин та розміри верхнього бруса та товщину планок борту. Нижні зрізи дощок стінок, зафіксованих *in situ*, чітко співпадають з лінією зовнішніх країв більш широких повздовжніх брусів дна труни, до яких вони кріпилися. Ці бруси були прямокутні у перетині, розмірами 10 × 8,0 см.

На жаль, дошки дна, фіксувалися лише за залишками тліну від дерева. Найбільш детально було зафіксовано дві останні дошки зі східного боку. Саме вони дають підстави стверджувати, що дно було складене із щільно підігнаних одна до одної дощок, шириною, в середньому 10 см і довжиною 0,9 м. Їх кінці були рівно зрізані і лежали впритул до повздовжніх брусів дна і співпадали з їх верхніми краями. Кількість використаних дощок, якщо ширина останніх коливається в межах 10 см, могла досягати 26 штук.

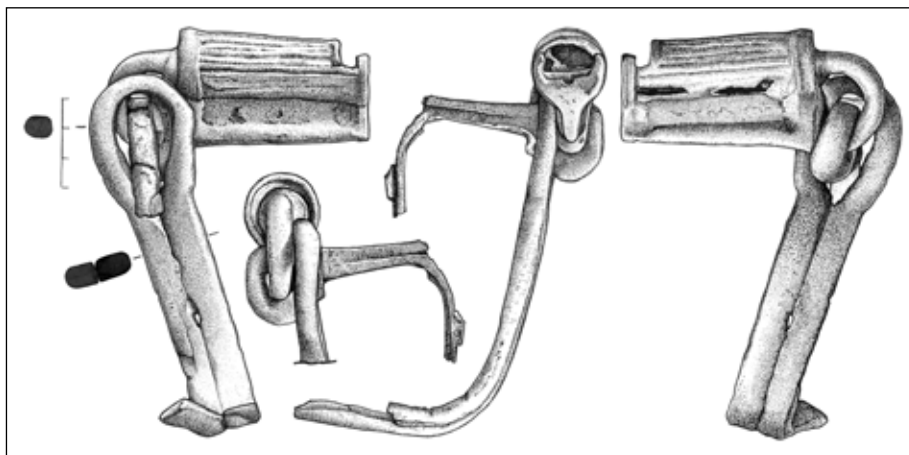

Рис. 16. Один із закритих на петлі замків (рис. В.Б. Панковського)

Під дошками дна труни вдалося простежити залишки бруса, який проходив вздовж центральної осі дна. Цей брус був значно менший за повздовжні, до якого кріпилися дошки бортів та дна, маючи перетин $4,0 \times 4,0$ см. Очевидно, він був використаний для кріплення дна саркофага.

Таким чином, внутрішня висота труни, виходячи з довжини планок бортів від поверхні нижніх брусів до поверхні верхніх брусів складала приблизно 0,38–0,39 м, ширина 1,05 м, довжина 2,5 м (рис. 15). Загальна висота труни із закритою кришкою та виступаючими вниз брусами складала приблизно 0,51–0,52 м, ширина 1,10–1,15 м, довжина 2,50–2,55 м.

На відміну від системи кріплення дошок кришки за допомогою залізних скоб, техніка кріплення дошок стінок та дна між собою залишилася незрозумілою. Єдиний натяк на характер з'єднання надає одна зі згаданих вище трьох скоб від ремонту верхнього бруса. З її внутрішнього боку збереглися круглі відбитки дерева у верхній частині, на місці згину скоби, що вказує на те, що верхній брус до дошок бортів міг кріпитися за допомогою дерев'яних круглих у перетині штифтів. Ця техніка з'єднання частин труни відома в інших похованнях (Расамакин 2003, с. 212, рис. 3, І).

Кришка кріпилася до труни за допомогою симетрично розміщених з обох її боків чотирьох залізних навісів з петлями та чотирьох залізних циліндричних пружинних замків різних розмірів. Два з них, вздовж південної стінки труни, були зачинені на петлях, а два з іншого боку були відкриті, і покладені під дно труни. Навіси з петлями знаходилися на 0,55 см від відповідних кутів кришки. У кришку наскрізь вбивалися скоби, виготовлені із залізного стрижня. У верхній частині стрижень був зі-

гнутий у вигляді кільця і виступав над кришкою. Нижче кільця обидві зігнуті частини стрижня були міцно зведені між собою загостреними кінцями, і вбивалися наскрізь в дошки кришки. Зі зворотнього боку кінці стрижня розгиналися і прибивалися до внутрішніх сторін дошок зігнутими під прямим кутом короткими вістрями⁶. Навпроти кільця, що виступав на поверхні кришки, але уже в стінку труни вбивався такий же стрижень з виступаючим кільцем, але разом зі спеціальною рухомою петлею-накидкою, зігнутою навпіл під прямим кутом. Вона була виготовлена із плаского, зведеного посередині залізного стрижня, кінці якого завершувалися овальними розширеннями, що надавало виробу у випрямленому стані вісімкоподібної форми. Зігнута петля була рухомо зв'язана кільцем скоби на стінці труни, а інша петля була накинута на виступаюче з кришки кільце іншої скоби. Саме на нього і навішувалися замки (рис. 16).

Біля стінки труни, на дні ями була залишена в'язка з чотирьох залізних ключів від замків. Довжина найменшого — 12 см, великого — 19 см (рис. 17).

На кришці труни, в західній частині, лежала втульчата частина залізного вершка (фініялу) штандарту, верхня частина якого не збереглася. Також на кришці, в її східній половині, було знайдено два невеликих фрагменти тканини (рис. 13). Відбитки, очевидно, тієї ж тканини фіксувалися також на поверхні залізних скоб. На думку авторів, ми маємо справу із залишками покладеного на кришці труни штандарту.

Б. Небіжчик та його супровідний інвентар. Скелет дорослого чоловіка, віком 55–60 років (Schultz 1991, S. 41) лежав випростано на спи-

⁶ Так само, як на рис. 7.

ні, головою на захід, із незначним відхиленням на південь (рис. 18; 19)⁷. Руки були трохи підігнуті в ліктях і відведені в сторони. Ліва нога трохи підігнута в коліні. Лицьова частина сильно постраждала після обвалу перекриття. На склепінні черепа добре видно наскрізний отвір, діаметром 1,0 см. М. Шультц сумнівається, що отвір був прижиттєвою травмою, але, не виключено, що він був результатом трепанації (Schultz 1991, S. 41). На жаль, первісні краї отвору не збереглися, що не дозволяє зробити остаточного висновку. Слід від удару шаблі чи меча на потиличній частині, довжиною 6,0 см, глибиною 7,0 мм, залишився від удару ззаду справа, та був здійснений зброєю з гострим лезом (шабля або меч). М. Шультц вказує на відсутність слідів загоювання рани, але при цьому підкреслює, що вона не була причиною смерті. Рана призвела до недієздатності похованого, якого, на думку дослідника, могли добити (Schultz 1991, S. 41, Abb. 26; 27). У будь-якому разі, довго прожити після поранення похований не міг, але час від поранення до смерті невідомий. М. Шультц писав також про травму суглоба правої ноги, яку отримав похований задовго до своєї смерті, можливо, впадши з коня (Schultz 1991, S. 41—42).

Похований був одягнений у шовковий кафтан зі вшитими вздовж запаха, на плечах та рукавах стрічками із золотною вишивкою у вигляді медальйонів з людськими обличчями, замкненими у квадрати⁸. Вздовж запаха та коміра кафтан було оздоблено срібними з позолотою пластинами, інкрустованими скляними вставками. Поділ кафтану закінчувався золотною стрічкою із зображенням «п'ятисвічників». Кафтан підперізувався золотним пояском, який прикривав також шов між верхньою частиною кафтану та його «спідницею». Комір застібувався срібним із позолотою гудзиком у вигляді бубонця, який входив у петлю з лівої частини запаха під підборіддям. Кафтан був підбитий хутром (див. детальніше: Woodfin et al. 2010, p. 161—165, fig. 8—11). Кафтан підперізувався незастібнутим золототканим ремнем. Частина ремня з наконечником була перекинута крізь пряжку в

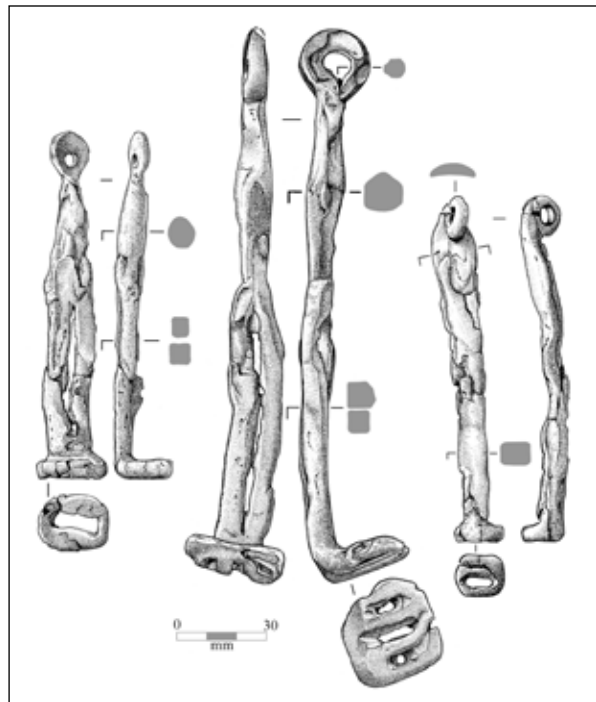

Рис. 17. Ключі від замків (рисунок В.Б. Панковського)

інший бік при цьому язичок приймача пряжки був вставлений в отвір срібного окуття. Ремінь був перевернутий, тобто у первісному використанні він застібувався в інший бік. Про це свідчить положення кільця для підвішування кинджала (рис. 20).

Між правою рукою та тілом, вздовж ліктьового суглоба лежав залізний кинджал у дерев'яних піхвах, вкритих шкірою, з кістяним руків'ям, прикрашеним срібним окуттям (Отрощенко, Рассмакін 1986, рис. 12).

Під кафтаном знаходився більш легкий шовковий одяг, від якого залишилися *in situ* срібні з позолотою оздоблення рукавів та коміра. Можливо, до нього належали фрагменти більш «легкого» шовку, зібрані біля правого плеча небіжчика, які знаходилися разом з більш «важким» шовком кафтану⁹. На відміну від рукавів кафтану, які вільно прикривали частину пальців, рукава легкого одягу закінчувалися вище, на зап'ястках рук, і застібалися ззовні невеликими застібками-бубонцями.

На нижньому одязі знаходився розстібнутий другий ремінь. Він лежав нижче таза, на стегнах похованого. Пряжка знаходилася безпосередньо на правому стегні, а перша застібка — на лівому. Він також як і ремінь на кафтані, був покладений перевернутим, про що свідчить перевернуте зображення на пряжці,

⁷ Згідно розрахунків О.Д. Козак, яка займається дослідженням кісток половця, зріст похованого визначається в межах 173,0—176,9 м за формулами М. Троттера, 171,6—174,9 м за формулою Дюпертью—Хеддена, або ж 172,5 м за формулою Брайтінгера.

⁸ Шовкові тканини збереглися лише там, де вони розміщувалися поряд або під металевими речами, законсервовані продуктами окислення металу.

⁹ Спостереження М.Г. Степан під час реставрації тканин.

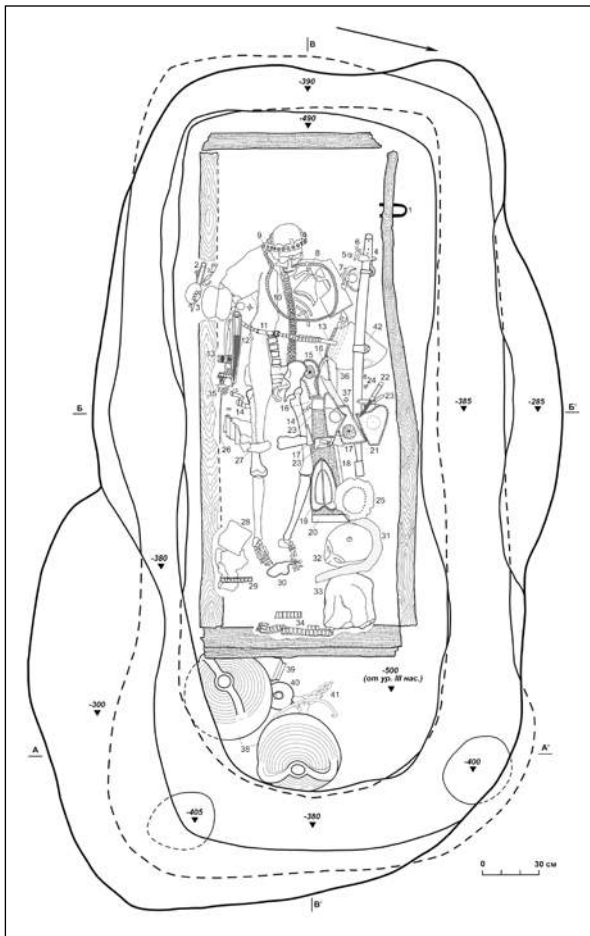

Рис. 18. Загальний план поховання

тобто, ремінь при використанні повинен був застібатися в інший бік.

На голову похованого була одягнена шовкова шапка, від якої навколо черепа на рівні лоба залишилася стрічка зі срібним оздобленням із позолотою на скляних вставках.

На грудях похованого лежав масивний, круглий у перетині, срібний ланцюг, сплетений з тонких дротининок. Діаметр ланцюга 40 см, товщина 1,0 см. Кінці ланцюга були вставлені у срібні с позолотою рурчасті втулки, довжиною 4,0 см, закриті з торців пластинами, в які були впаяні стрижні з петлями. Ці петлі були наглухо з'єднані срібним кільцем, діаметром 1,5 см. Кінці втулки прикрашали рельєфні обідки у вигляді косичок, виготовлених з кількох тонких дротининок (Отрощенко, Рассамакін 1986, рис. 7, 3, 3а). Візуально склалося враження про більш пізнє походження елементів з'єднання ланцюга зі слідами ремонту.

Безіменні пальці рук мали два золоті перстні, один з яких був прикрашений скляною вставкою, а інший — вставкою з напівдорогоцінного каменя (Отрощенко, Рассамакін 1986, рис. 9)

У долоні правої руки був затиснутий золотий витий стрижень-жезл (або т. зв. «розпрямлена гривня»), загострені кінці якого були загнуті у невеликі кільця. Його довжина 42 см, у максимальному перетині $1,0 \times 1,0$ см (Отрощенко, Рассамакін 1986, рис. 10). Ця риса обряду, яка часто трактується, як ознака соціального положення людини, типова для половецьких поховань, але суцільно золотий виріб такої довжини можна вважати унікальним (Евлевський 1998; Потемкина 2011).

Ноги похованого були зв'язані ланцюжком, сплетеним із золотих тонких дротининок, кінці якого з'являлись у вузол. На обох кінцях ланцюжка зроблено невеликі отвори (Отрощенко, Рассамакін 1986, рис. 6, б). Довжина ланцюга 30 см, діаметр 3,0 мм, діаметр отворів 1,5 мм. Цей ланцюжок очевидно мав інше використання у первинному призначенні¹⁰.

Внутрішній простір труни, крім області за головою померлого, був заставлений речами та текстильними виробами. Можна виділити три зони: біля правого плеча, «у ногах» та вздовж лівого боку похованого.

Біля правого плеча похованого був покладений ще один, третій золототканий ремінь у згорнутому вигляді разом із залізним ножем, кістяне руків'я якого було прикрашене срібним окуттям. На лезі ножа фіксуються залишки дерев'яних піхов, обтягнутих шкірою. Ремінь мав срібну пряжку, прикрашену емаллями, двома срібними застібками та срібним наконечником. Золотні нитки ремня утворювали по вертикалі зигзагоподібний орнамент. Ремінь прикрашався вертикально закріпленими срібними фігурними окуттями, одне з яких, біля пряжки, мав рухоме кільце, до якого підвішувався ніж (Отрощенко, Рассамакін 1986, рис. 8, 1—4). Поряд з ремнем лежало залізне кресало зі збереженням у ньому кременем та грубою тканиною з обпаленими кінцями ниток¹¹ (рис. 21). За відбитками шовку на поверхні кресала можна сказати, що воно було покладене у мішечку. На кресалі також були зафіксовані відбитки шовку кафтану.

Ремінь, ніж та кресало перекривала срібна з позолотою чаша, закрита кришкою, названа у першій публікації курильницею (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 28—29, рис. 13; 14). Най-

¹⁰ Було навіть висловлено припущення, що ланцюжок міг бути шийною гривнею (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 20).

¹¹ Спостереження М.Г. Степан.

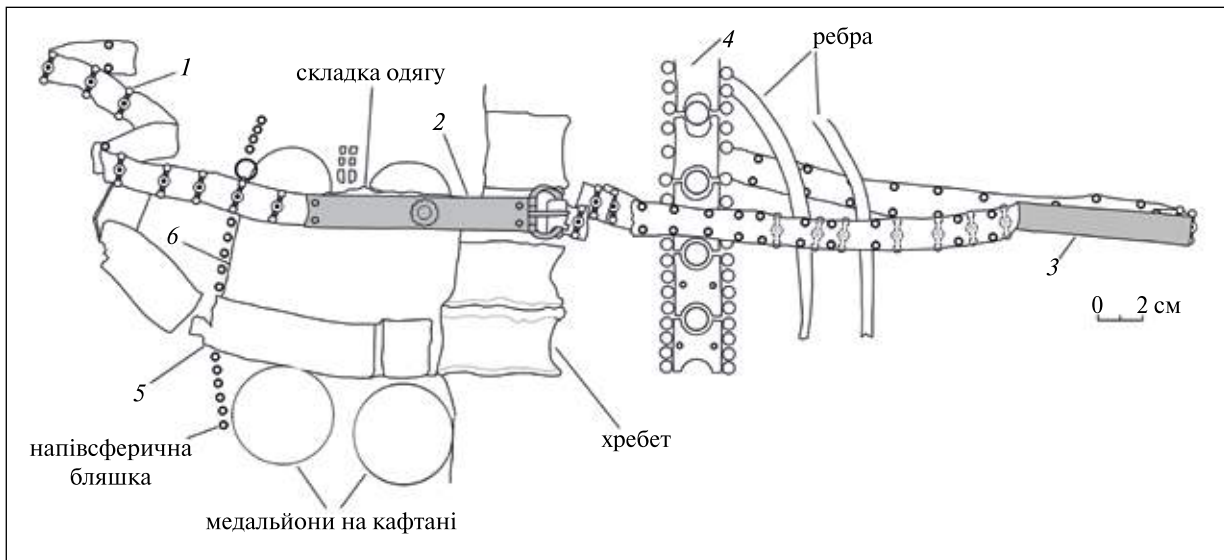

Рис. 20. Положення ремня на кафтані з медальйонами (деталь): 1 — срібні оковки на реміні; 2 — пряжка ремня; 3 — наконечник ремня; 4 — набірна планка зі срібних платівок, оточена напівсферичними бляшками взовж запаху каптана; 5 — золототкана стрічка-поясок, яка підперезувала каптан на поясі; 6 — золототкана стрічка, яка була вшита між медальйонами в місці, де застібувалась п'язка ремня

імовірно, її поклали під незначним нахилом так, що вона опиралася верхньою частиною на ліктьовий суглоб померлого, а ніжною — на ремінь з ножем. Саме в такому положенні вона могла розміститися у труні. В середині чаші збереглися органічні залишки речовини та дрібних фрагментів рослин зі слідами обгорілості. Визначений склад рослин вказує на лікувальні властивості речовини (Безусько та ін. 1989; 2012; Holod, Rassamakin 2012, p. 373—381, fig. 18—21).

Біля правої стопи лежали рештки широкої (10 см) золототканої стрічки, з розміщенням на ній впоперек рядом срібних з позолотою бляшок круглої форми, між якими знаходилися невеликі трикутні бляшки (рис. 22, 2). Стрічка вкрита різноманітними варіантами древа життя, з обох боків якого зображались тварини та птахи. Є також зображення вершника на коні та орла у восьмикутному картуші (Елкина 1983, с. 82; Elkina 1991, p. 275). Під цією стрічкою у вигляді підкладкової тканини була підшита така ж за шириною шовкова стрічка, утворена з різних фрагментів однієї тканини. На одному з цих фрагментів можна бачити зображення великого кола, утвореного двома паралельними лініями, в центрі якого знаходилася велика фігура слона, якого оточують невеликі фігури тварин та птахів (див. Woodfin et al. 2010, p. 170, fig. 19).

Недалеко, «за ногами», вздовж східної торцевої стінки труни, лежав складений у кілька шарів шовковий пояс із суцільно нашитими на ньому прямокутними срібними з позолотою

платівками. Цей ряд платівок був розділений зоною з круглими напівсферичними бляшками, що утворювали прямокутник. Застібався пояс за допомогою трьох бубонців-застібок (рис. 22, 1). На двох прямокутних платівках були досить грубо пробиті отвори, очевидно, для підвішування окремих речей. Пластини були спочатку нашиті на окрему стрічку шовку, а потім на цю внутрішню частину була нашита власне шовкова стрічка самого пояса. Можливо, що цей пояс та залишки стрічки та срібних бляшок біля правої ноги належить до одного згорнутого легкого одягу, шовкова основа якого не збереглася, а золототкана стрічка з підкладкою може бути нижньою частиною подолу. Ряд срібних бляшок на ній, щільно підігнаних одна до одної, можуть бути залишками коміра (рис. 22, 2).

Уздовж лівого боку похованого розміщувалось озброєння та захисний обладунок. Вони були покладені на згорнутий одяг. Вздовж стінки труни, починаючи від голови похованого, лежала залізна шабля з дерев'яним руків'ям, інкрустованим дуже дрібним скляним ограненням «бісером», який вдалося виявити М.Г. Степан, вивчаючи під мікроскопом рештки золотної вишивки та дерева від ручки та піхов, знятих з поверхні шаблі¹². На кінці руків'я знаходилося

¹² Візуально визначити ці дрібні скляні прикраси неможливо. Під час розчистки шаблі в похованні з її руків'я разом з залишками дерева ця інкрустація майже повністю осипалася, але все ж було помітно, що руків'я шаблі було чимось вкрите, що і занотовано у щоденику розкопок.

Рис. 21. Залізне кресало (рисунок В.Б. Панковського)

залізне окуття. На лезі шаблі залишилися сліди дерев'яних піхов із залишками шкіри, а на кінці піхов — залізне окуття. До піхов були прикріплені дві петлі-пряжки для підвішування до ремня¹³. Поряд з шаблею, праворуч від перехрестя, впритул до нього, лежала невелика залізна пряжка прямокутної форми від окремого шкіряного ремня для шаблі (Отрощенко, Рассмакін 1986, с. 25, рис. 7, 1).

Трохи нижче перехрестя шаблі, частково під лезом, з боку лівого плеча похованого, знаходилася роздавлена від обвалу перекриття срібна чаша (рис. 23) (Woodfin 2016).

Починаючи з рівня тазових кісток, вздовж ноги, були складені на одяг лицьовою частиною наверх два сагайдаки, один з них закритий кришкою, інший — відкритий¹⁴. Поряд, перекриваючи шаблю, лежало налуччя, лицьовою частиною донизу, з фрагментом дерев'яного лука та двома стрічками берести, які, очевидно, були наклеєні на лук, а трохи нижче, також лицьовою частиною донизу, прикриваючи частково нижню частину закритого сагайдака та спираючись на шолом, але під налуччям, лежали залишки щита. Озброєння було викона-

¹³ В першій публікації згадується кістяна прикраса темляка, яка в дійсності виявилася скляною вставкою, що випала з однієї з срібних платівок, яка прикрашала шапку похованого. А дрібний фрагмент багатожильної срібної дротинки, зав'язаний вузлом, відноситься до залишків золотної вишивки (Отрощенко, Рассмакін 1986, 30).

¹⁴ В першій публікації знайдені деталі були описані як залишки одного закритого сагайдака (Отрощенко, Рассмакін 1986, с. 25—26).

не в єдиному стилі, оздоблене великими срібними з позолотою пластинами, прикрашеними витими конусами (Отрощенко, Рассмакін 1986, рис. 11).

Сагайдак з кришкою зроблений з дерева, вкритий шкірою, можливо, з тисненням орнаментом¹⁵ та оздоблений фігурними, срібними з позолотою пластинами. Дерев'яний футляр був виготовлений з кількох склеєних тонких пластин дерева. Сагайдак мав також дві срібні з позолотою петлі для підвішування. На внутрішній поверхні сагайдака, під кришкою, фіксувалися залишки шовку. В сагайдаку знаходилися чотири стріли, вістрями вгору. Загальна висота сагайдака від кінця кришки до дна становила приблизно 80 см. Збереглися залишки древок стріл, які були сильно придавлені до дерев'яної стінки сагайдака. Довжина стріл точно не фіксується, оскільки збереглися фрагментарно — або біля вістря, або біля оперення, але можна сказати, що довжина їх була приблизно 75 см. На одному з древків біля вістря добре простежується берестяна обмотка, на іншому зберігся геометричний обвиваючий орнамент, нанесений червоною фарбою, а також добре фіксується оперення та берестяна «цибулинка», обгорнута навколо древка на кінці, біля прорізу для тятеви. Діаметр древок 0,5—0,6 см.

Відкритий сагайдак, який перекривав верхню частину закритого, був виготовлений зі шкіри, яка збереглася тільки під срібними з позолотою пластинами, які прикрашали його зовнішню поверхню. Пластини були з'єднані між собою вздовж верхнього краю золотом тканиною стрічкою із псевдокуфічними написами (Woodfin et al. 2010, p. 166, fig. 14), ширина 5,0 см, довжина 12,5 см. Такі ж, але довші стрічки були прикріплені до нижніх країв пластин, довжиною відповідно 19 та 20 см (Woodfin et al. 2010, p. 166—167, 166, fig. 14). На довшій були зроблені наскрізні отвори, очевидно, для підвішування. Стріл, які б належали цьому сагайдаку, не виявлені.

Від шкіряного налуччя, яке лежало зліва від обох сагайдаків, шкіра збереглася, як і від відкритого сагайдака, під срібними з позолотою пластинами, що його прикрашали. На одній з них, досить грубо, був зроблений отвір, діаметром 1,5 см, навколо якого були добре помітні кругові сліди стертості від використання. Цей отвір для підвішування налуччя був явно зроблений пізніше в результаті ремонту (Отрощенко, Рассмакін 1986, рис. 6, 1, 2).

¹⁵ Спостереження М.Г. Степан.

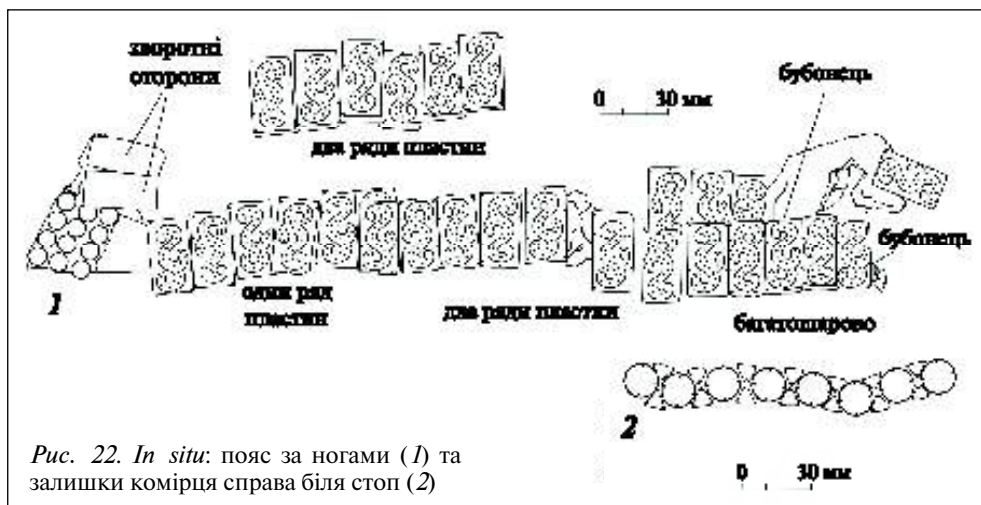

Рис. 22. *In situ*: пояс за ногами (1) та залишки комірця справа біля стоп (2)

Від шита збереглася тільки центральна частина, оскільки вона була прикрашена великою круглою, срібною з позолотою пластиною — умбоном з підкладкою із бронзової пластини та шкіри і залишками стрічки з псевдокуфічним орнаментом, такої ж, які були на відкритому сагайдаку. Діаметр умбона становив 18 см (Отрошенко, Рассмакін 1986, рис. 6, 4)¹⁶.

Разом із сагайдаками та налуччям знаходилися три срібні розподільвачі ременів, кожний з яких мав на кільці по три рухомі пластини, до яких кріпилися шкіряні реміні. Над одним з таких «трійників» лежав невеликий залізний ніж з кістяним руків'ям, прикрашеним срібним з позолотою окуттям і таким же кільцем для підвішування (Отрошенко, Рассмакін 1986, рис. 6, 3, 5).

Також тут було знайдене срібне кільце невеликих розмірів з перевитого дроту, а також бронзові з позолотою бубонці-застібки із наскрізними прорізами, які, очевидно, стосувалися системи кріплення озброєння¹⁷.

Нижче озброєння, ближче до кута саркофага, стояв залізний шолом з наносником, вкритий позолотою та вкладеною всередину кольчужною бармицею, а поряд з ним — згорнута

кольчуга. Кольчуга та шолом, також лежали на згорнутому одязі. Кольчуга зроблена з дрібних залізних плоских кілець, діаметром 5 мм.

У згортках знаходилися залишки від декількох кафтанів та більш легкого одягу¹⁸. Ці згортки були складені вздовж лівої сторони похованого, приблизно від його пояса до п'ят. На згорнутий одяг було покладено озброєння; шабля, сагайдаки, футляр для лука, щит та шолом. За межами цього озброєння, зокрема, вище кришки сагайдака, текстиль не зберігся, лише на дні саркофагу залишилися фрагменти золотих ниток та круглі напівсферичні бляшки які, як правило, обрамляли на одязі зони вишивки.

Перш за все, вирізнялися залишки кафтану, який за коштовним оздобленням не поступався кафтану, в який був одягнений небіжчик. Судячи з окремих деталей цього кафтану (кафтан з архангелом), в загальному вигляді він був схожий на кафтан, в якому похований небіжчик. Залишки цього кафтану фіксувалися при піднятті верхньої частини складеного сувою, де можна було побачити нижню части-

¹⁶ Виникають певні сумніви щодо приналежності «умбона» до шита, тому що є одна особливість срібних з позолотою пластин. На зброї, виготовленій виключно зі шкіри, тобто, без твердої дерев'яної основи, ці тонкі і ламкі пластини з внутрішньої сторони посилювалися суцільною, досить товстою бронзовою (?) підкладкою, а на дерев'яний, обтягнений шкірою, футляр критого сагайдака пластини набивалися на пряму, без підкладки, виключаючи кришку, яка мала підкладку, і була виготовлена тільки зі шкіри. Тобто, щит з підкладкою під умбоном мав би бути зробленим з легкого каркасу, обтягненого шкірою.

¹⁷ До одягу відносилися тільки срібні з позолотою бубонці-застібки без прорізів.

¹⁸ М. Горелік чомусь пише про вісім кафтанів, включаючи кафтан на похованому, хоча А.К. Йолкіна писала спочатку про три або чотири кафтани під озброєнням, а пізніше, в коментарі до науково-популярної публікації — про шість кафтанів, як загальну кількість в похованні (Elkina 1991, р. 274; Отрошенко, Рассмакін 1986а). Взагалі, встановити кількість одягу з наявних матеріалів неможливо, тим більше, називаючи весь одяг кафтанами. Крім того, М. Горелік, відштовхуючись від думки А.К. Йолкіної (Elkina 1991, S. 274, Abb. 1), опирається на плечові вставки стрічок з медальйонами близькими до трапецій, що вказує, на його думку, на монгольські впливи (Горелік 2006, с. 65). Але ці вставки на плечах не були трапецієподібними, а квадратними, де в кожному ряді було по чотири медальйони, що добре зафіксовано при розкопках (див. Woodfin et. al. 2010, p. 162—165, fig. 8).

Рис. 23. Срібна чаша під руків'ям шаблі (реконструкція до реставрації Ю.Я. Рассмакіна, рис. І.В. Тригубової)

ну золототканої фігури архангела, згорнутого навпіл, та вишиту золотими нитками невелику людську фігуру з написом навколо. Також можна було побачити пришиту зліва від архангела трикутну золоту стрічку, вкриту ромбічним орнаментом (Woodfin et al. 2010, p. 166—167, fig. 15, 22).

Довга золототкана стрічка з таким же орнаментом, шириною 5,0 см, оточувала залізний шолом, і була частково придавлена ним. Очевидно, ця стрічка відноситься до подолу цього кафтана. Під шоломом фіксувався також ряд срібних квадратних платівок з двома бубонцями-застібками. Можливо, вони прикрашали комір одягу.

Був також добре зафіксований великий шовковий фрагмент поясної частини кафтана з нашитою золотною вишивкою рослинних мотивів, які починаються від поясної частини і обшиті з обох сторін тонкими парчовими стрічками з напівсферичними срібними з позолотою бляшками. Добре фіксувалися на цьому ж фрагменті дрібні збірки в пояській частині, прикриті вузьким (до 2,0 см) золотним по-

яском, над яким були нашиті ще три паралельних ряди вузьких (0,5 см) стрічок.

У згортках був побачений також золотний поясик із застібкою у вигляді петлі та гудзика. Фіксувалися також залишки хутра.

Під знятими згортками на дні саркофага були виявлені залишки кількох коротких стрічок погано збереженого шовку із золотною вишивкою із зображенням рослинних мотивів, частину з яких вдалося також вилучити. Разом з тканинами знайдені великі срібні з позолотою застібки-бубонці.

В. Поховання коней. На рівні впуску ями, по її периметру, частково на дошках перекриття, окрім західної частини, було виявлено п'ять кістяків коней (рис. 5; 24). Кістяки 1 та 2 лежали поряд, паралельно один до одного, інші — «у хвіст» один до одного. Кістяки 1, 2, 3 збереглися повністю, кістяк 4 був пошкоджений сучасними грабіжниками, а кістяк 5 — тунелем, що йшов із поверхні західного схилу кургану, а його закінчення було зафіксоване у профілі бровки, якраз біля місця, де знаходився кістяк 5 (рис. 3, 2). Від поховання цього коня були знайдені окремі кістки його скелета та поодинокі прикраси зброї, зокрема прямокутна срібна пластина з позолотою, яка прикрашала ремінь, та дрібний фрагмент прикраси з мушлі.

Кістяки коней лежали в однаковому положенні — на животі з підігнутими ногами, голови схилені праворуч. Кістяки 1—3 були орієнтовані головою на захід, кістяк 4 — на південь, 5 — невідомо. Кістяки 1—3 були осідлані, поруч з ними знайдено залізні вудила, стремена, підпружні пряжки, залишки сідел (рис. 25). Крім того, на кістяках 1 та 3 знайдено невеликі мідні скобки від платівок, які прикрашали реміні вуздечки. Вони простежуються як біля черепів, так і в області грудей, живота та крупа. Сідло кістяка 2 було пошкодженим, але його конструкцію можна відновити на прикладах сідел, виявлених на кістяках 1 та 3.

Про вузду можна судити за срібними з позолотою за срібними з позолотою бляшками, які прикрашали реміні наголів'я, нагрудний та підхвісний реміні, фрагменти яких збереглися

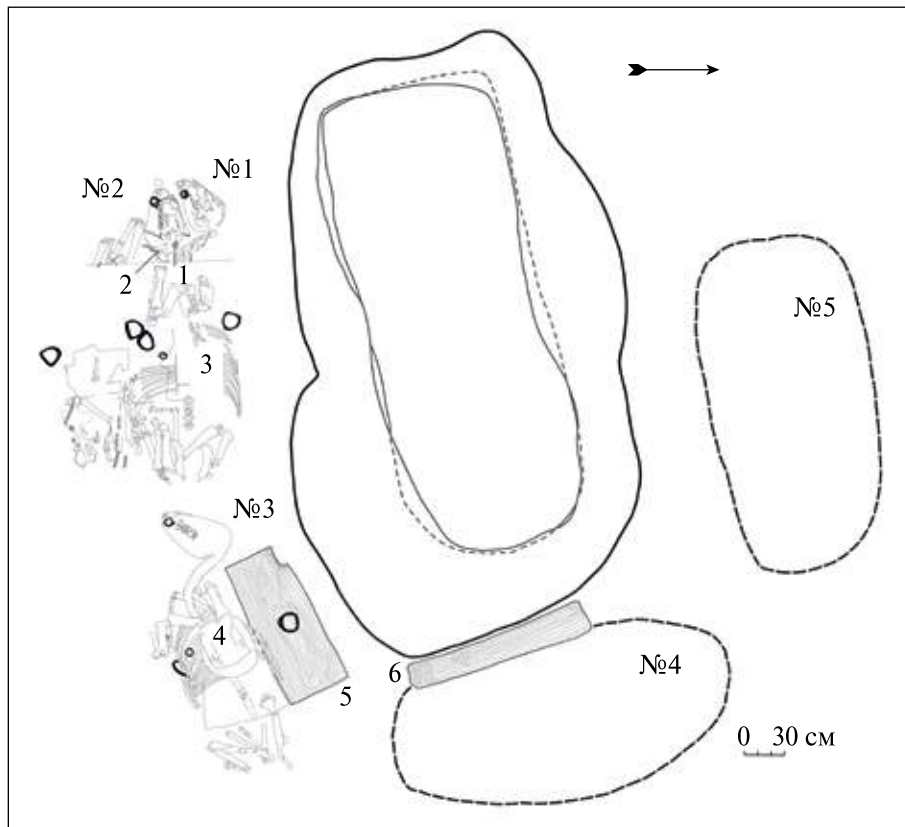

Рис. 24. Розміщення коней навколо ями поховання: 1 — сплющено-сферичне брязкальце на лобній частині черепа коня 2; 2 — брилка з гірського кришталю під шиєю коня 2; 3—4 — залишки сідел коней 1 та 3; 5—6 — дошки, які були покладені на глинистий шар, який перекривав коней та перекриту дошками яму; № 1—5 — скелети та рештки скелетів коней

на кістяку 2. Наголів'я складалося з перенісного, щічного та підборідного ременів, прикрашених сердцеподібними срібними з позолотою бляшками, а також ширшим нашійним ремнем, прикрашеним прямокутними срібними бляшками. На останньому кріпилися три срібних кільця. На лобі висів масивний срібний «бубонець» з двома кільцями для кріплення до ременів. Під шиєю знаходився виріб із гірського кришталю прямокутної форми з добре відполірованою поверхнею та отворами. Нагрудний та підхвістний реміні, які кріпилися кінцями до полиць сидла були також прикрашені сердцеподібними срібними бляшками з позолотою. Жодних пряжок на ремнях наголів'я знайдено не було, так само, як у кістяків 1 та 3.

Г. Завершення фази III. Коні разом з перекриттям ями були закриті шаром дуже в'язкої мішаної глини, більша частина якої впала в поховальну яму під час обвалу (рис. 3, 2). На глиняному шарі, над кістяками коней 3 та 4, лежали дві широкі дошки: над кістяком 3 — шириною 0,45 м, довжиною 1,2 м; над кістяком 4 — шириною 0,3 м, довжиною 1,5 м. Товщина

відбитків дошок у глині досягала 2,0 см. Призначення їх не зовсім зрозуміле. Біля західного краю ями, частково на перекритті, були зафіксовані залишки тризни з фрагментів стінок розбитих амфор, аналогічних знайденим у похованні та у східних ділянках рову.

Шар спеціально виготовленої в'язкої глини можна вважати закриттям могильного простору, після чого почалося заповнення внутрішнього простору валу впродовж трьох наступних фаз.

Фаза IV. Нижня (мала) платформа (рис. 26)

Після перекриття поховання з конями шаром в'язкої глини, внутрішній простір, який оточував вал, почали заповнювати шарами щільного чорнозему. Ці шари вирізнялися у профілях завдяки прошкарам в'язкого натоптаного гумусу. Спочатку ці шари досягали меж викиду з поховання. Потім безпосередньо над похованням було сформоване спеціальне підвищення, поверхня якого мала вигляд пласкої площадки, висотою 1,5—1,7 м, що видно на профілях центральної бровки (рис. 3, 2, 3). Підвищення різко виділене, але його північна частина була зруйнована в результаті обвалу насипу в яму поховання (рис. 3, 2). У цій частині утворився гли-

Рис. 25. Передня лука зі срібними прикрасами, кістяк коня 1

бокий провал, який з часом був заповнений щільним затічним чорноземом. Тому у цій частині які-небудь конструктивні деталі насипу не фіксувалися. На поверхні збереженої частини підвищення було зафіксовано частину кам'яної огорожі у вигляді викладених в один ряд вапнякових необроблених каменів, довжиною 2,3 м, орієнтованого по лінії північ—південь. Біля північного кінця стінки боковий камінь просів донизу. Каміні від споруди були знайдені в заповненні поховальної ями.

Фаза V. Верхня (велика) платформа (рис. 27)

Нижня платформа та частково проходи у валу були перекриті наступним шаром щільного гумусу, який утворив нову, майже горизонтальну платформу. На цій платформі, яка фіксувалась потужними, але не надто довгими прошарками «натопаного» чорнозему, були досліджені ще дві кам'яні споруди, які утворювали єдиний ритуальний комплекс. Вони знаходилися на захід (споруда 1) і південь (споруда 2) від центру платформи.

Споруда 1 збереглась лише наполовину. Це була вимостка з білосніжного вапняку, перед якою, на південь від неї, знаходилася стіна з сірих гранітних каменів з проходом посередині (рис. 28). Вимостка мала напівовальну форму, що нагадувала апсиду, довга вісь якої орієнтована по лінії захід—схід. Добре збереглися лише східна та південна частини. Довжина південної стінки — 3,2 м, загальна ширина 3,6 м. У середині споруди було зафіксовано вогнище овальної форми (1,0 м в діаметрі) з вели-

Рис. 28. Апсидна споруда на поверхні верхньої платформи (фото Ю.Я. Рассмакіна)

кою кількістю золи та попелу. При дослідженні шару золи, був знайдений фрагмент ручки середньовічної амфори.

З півдня, на відстані 0,4 м паралельно довгій осі апсидної вимостки знаходилася добре збережена стіна, складена, на відміну від вимостки, лише з гранітних каменів. Її кінці виходили за межі вимостки. Довжина стіни становила 5,0 м. Максимальна висота стіни 0,8 м. Рівень верхнього ряду каменів практично такий же, що й вимостки. Ширина стіни 0,9—1,0 м. Каміні складені один на одного з підклинкою з дрібних камінців. Стіна була розділена на дві рівні частини широким проходом, з внутрішньої сторони якого (тобто, між стіною та вимосткою) з обох сторін були покладені по одній великій вапняковій плиті. Відстань між каменями становила 0,5 м. На ці вапнякові плити пізніше впали окремі камені стіни, оскільки між ними і плитами уже встиг утворитися гумусний прошарок. З урахуванням цього фактору, ширина проходу в стіні складала приблизно 1,0 м.

Споруда 2 знаходилася на тій же глибині, що й апсидна вимостка споруди 1. Це була суцільна вимостка з вапнякових плит, розмірами в середньому 0,6 × 0,4 м, підпрямокутної форми, орієнтована довгою віссю по лінії південь—північ, розмірами 3,5 × 2,0 м. Плити лежали в один ряд, лише в північно-східному куті декілька плит були покладені у два ряди. Декілька плит у північній частині просіли вниз. Ця вимостка знаходилася безпосередньо над кам'яною огорожею нижньої платформи.

Є підстави вважати, що до цього рівня, можна віднести череп коня, знайдений у східному профілі центральної бровки в товщі обвалу чорнозему в яму поховання (рис. 3, 3), а також згаданий вище череп коня в заповненні рову (ділянка V), які могли бути залишками опудал, встановлених на жердинах. У заповненні ями та-

кож було знайдено зношені зуби від нижньої та верхньої щелеп великого собаки (висота у плечах до 50—60 см)¹⁹. Крім того, є також підстави пов'язувати з цією фазою ритуальне людське жертвоприношення у східному проході валу.

Фаза VI. Завершення поховального процесу

Будівництво насипу завершилося укладанням шматків дерну у внутрішньому просторі валу над верхньою платформою разом із проходами до неї до рівня вершини валів. У завершенню вигляді споруда над похованням набула вигляду зрізаного конуса. Проблемою залишається визначення часу, у який відбувались різні фази поховального процесу.

¹⁹ Визначення німецького археозоолога Н. Бенеке.

Таким чином, завершуючи стислий опис послідовності ритуалу при похованні знатного половця в Чунгульському кургані, слід зазначити, що кожна з описаних фаз, а також інвентар поховання є предметом окремих, більш детальних досліджень. Під час виконання проекту деяким аспектам вже були присвячені окремі праці — одягу (Woodfin et. al. 2010), посуду (Holod, Rassamakin 2013), історико-географічним особливостям розміщення комплексу (Holod, Halenko 2014), розрахункам людських зусиль для проведення всього ритуалу (Pickett et. al. in press) тощо. У другій частині цієї статті, як зазначалося на її початку, увага буде приділена аналізу функцій речей повторного використання.

Продовження в наступному номері

- Безусько Л.Г., Отрощенко В.В., Арап Р.Я., Костильов О.В., Ілінська А.П., Рассамакін Ю.Я. Палеоботанічний аналіз органічних залишків з курйльниці Чингульського кургану // Український ботанічний журнал. — 1989. — Т. 46, 1. — С. 30—32.
- Безусько Л.Г. Палеоботанічні характеристики унікальних знахідок з археологічних розкопок (Україна) // Український ботанічний журнал. — 2012. — Т. 69, 4. — С. 530—543.
- Горелик М.В. Монголы между Европой и Азией (взаимовлияния в costume в XIII—XIV веках // XXIV «Крупновские чтения». Тезисы докладов (ред. Ч.М. Чеченов). — Нальчик: ООО «Институт археологии Кавказа», 2006. — С. 64—66.
- Евлевский А.В. Семантика распрямленных гривен в контексте погребального обряда кочевников Восточной Европы XII—XIV вв // Археологический альманах. — 1998. — № 7. — С. 141—156.
- Елкина А.К. Редчайшие образцы византийского шитья и ткачества // Наука и жизнь. — 1983. — № 7. — С. 80—82.
- Отрощенко В.В. Угорська тема в біографії шляхетного кипчака з Чингульської могили // Східний світ. — 2012. — № 1. — С. 103—107.
- Отрощенко В.В., Болдин Я.И., Гошко Т.Ю., Ляшко С.Н., Ковалев Н.В., Кравченко С.Н., Пустовалов С.Ж., Рассамакін Ю.Я., Салий Н.Г., Савовський И.П. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 году. — Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1981. — № 1981/10. — С. 96—136.
- Отрощенко В.В., Вовк Т.А. Золотоординський період в історії половців // Етноси України: альманах — 2000 (наук. ред. О.М. Приходнюк). — К., 2000. — С. 81—89.
- Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины (ред. В.Ф. Генинг). — К., — 1991. — С. 59—84.
- Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археологія. — 1986. — 53. — С. 14—36.
- Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий хан или ?..... // «Знание — Сила». — 1986а. — № 7. — С. 30—32.
- Потемкина Т.М. Прижизненный статус погребенных с распрямленной гривной из позднекочевнических комплексов Восточной Европы // Вопросы истории и археологии средневековых кочевников и Золотой Орды: сборник научных статей, посвященных памяти В.П. Костюкова — Астрахань, 2011. — С. 133—144.
- Рассамакін Ю.Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. — Т. 3. — Половецко-золотоординское время. — Донецк, 2003. — С. 207—230.
- Смирнов К.Ф. Кургани біля м. Великого Токмака. // АП — 1961. — VIII. — С. 164—189.
- Elkina A.K. Seidene Kaftane und Goldstickereien aus Byzanz. Gold der Steppe Archäologie der Ukraine (Hrsg. R. Rolle, M. Muller-Wille und K. Schietzel). — Schleswig, Archäologisches Landesmuseum, 1991. — S. 274—275.
- Holod R., Halenko O. The Severe Landscapes of «Mother Sarmatia»: Steppe Ukraine in the Eyes of a Polish Gentleman in 1569 // Harvard Ukrainian Studies. — 2011—2014. — № 32. — P. 349—376.
- Holod R., Rassamakin Yu. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century // Medieval Encounters. — № 18/4—5 (2012). — Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture of the Mediterranean, ca. 1000—1500. — Leiden; Boston, 2013. — P. 339—381.

- Günsenin N.* Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques. — Paris, 1990.
- Pickett J., Schreck J., Holod R., Rassamakin Yu., Halenko O., Woodfin W.* Architectural energetics for tumuli construction: the case of the medieval Chungul Kurgan on the Eurasian Steppe // *Journal of Archaeological Science* (in press).
- Schultz M.* Archäologische Skelettfunde als Spiegel der Lebensbedingungen früher Viehzüchter und Nomaden in der Ukraine. Gold der Steppe Archäologie der Ukraine (Hrsg. R. Rolle, M. Müller-Wille und K. Schietzel) // *Archäologisches Landesmuseum*. — Schleswig, 1991. — S. 27–42.
- Woodfin W.T.* Within a Budding Grove: Dancers, Gardens, and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan // *The Art Bulletin*. — 2016. — № 2. — P. 151–180.
- Woodfin W.T., Rassamakin Yu., Holod R.* Foreign Vesture and Nomadic Identity on the Black Sea Littoral in the Early Thirteenth Century. Costume from the Chungul Kurgan // *Ars Orientalis*. — 2010. — № 38. — P. 155–186.

Надійшла 05.09.2016

А. Галенко, Ю.Я. Рассамакін, В. Вудфін, Р. Голод

ТРОФЕИ ПОЛОВЕЦКОГО ВОЖДЯ ИЗ ЧУНГУЛЬСКОГО КУРГАНА: ПОВТОРНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ, РИТУАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ И СИМВОЛИКА

Статья состоит из двух частей, в которых обобщаются некоторые результаты исследований за последние десять лет хорошо известного, но лишь частично опубликованного погребального комплекса Чунгульского кургана.

В статье изложены фазы погребального ритуала знатного половца, реконструированного на основании детальной документации раскопок кургана в 1981 году. Авторы выделяют шесть фаз погребального процесса: (1) окружение сакрального пространства вокруг основания кургана эпохи бронзы; (2) сооружение на склонах этого кургана высокого вала из «вальков» чернозема, с пологими внутренними склонами и проходами к месту будущего погребения; (3) совершение погребения умершего в деревянном ящике, установленном в яме, глубиной 5,0 м, ориентированной по линии запад—восток, перекрытой досками на двух уровнях. Вокруг перекрытой ямы были уложены пять взнузданных лошадей, перекрытых затем вместе с ямой смешанной глиной. (4) сооружение над погребением с лошадьми, внутри вала, первой малой ритуальной платформы с каменной конструкцией; (5) сооружение второй большой ритуальной платформы, перекрывшей первую, каменными вымосткой и апсидой из привезенных известняковых камней. С этой платформой, очевидно, связаны череп лошади и остатки черепа большой собаки, а также человеческое жертвоприношение у восточного прохода в валу. (6) перекрытие «вальками» чернозема верхней платформы и завершение строительства кургана, принявшего форму усеченного конуса.

Вторая часть этой статьи в следующем номере журнала будет посвящена отдельным важным находкам и их повторного использования в контексте погребального обряда.

O. Halenko, Yu. Rassamakin, W. Woodfin, R. Holod

CUMAN CHIEF'S TROPHY FROM CHYNHUL BARROW: REUSE, RITUAL FUNCTIONS, AND SYMBOLISM

This article consists of two parts, summarizing the authors' findings from the past decade of research on the well-known and partially published complex of the Chungul Kurgan.

The present article lays out the phases of the ritual of the burial of the Polovtsian leader as reconstructed by the authors on the basis of the detailed documentation made at the time of the excavation in 1981. Six phases of the burial process can be identified from archaeological evidence. These are as follows. (1) The digging of a ditch that encircles the sacred space for the burial around the perimeter of the previous Bronze Age kurgan. (2) The raising of earthen ramparts in a circle within this ditch, with a bowl-like contour sloping gently toward the center. As soon as the construction of the ramparts was completed, phase (3), the digging of the burial pit began in the center of this enclosed space. This pit, containing the wooden coffin of the deceased as well as supplies of meat and drink, was oriented east-west and closed with a wooden cover. Around the perimeter of the pit, five sacrificial horses were laid out and subsequently sealed within a layer of clay. (4) The erection of a small ritual platform over the level of the horse burials. (5) The erection of a larger ritual platform within the ramparts, which also entailed the construction of a paved floor and an apse with white limestone brought from afar. Probable remains of sacrifices, including a horse skull, the skeleton of a large dog, and a human skeleton, are associated with this phase. (6) The filling and sealing of the kurgan into its final, truncated-cone shape.

The second part of the article, which will appear in the next issue, will treat individual imported artifacts and the nature of their reuse in the context of the burial.

ЗНАХІДКА МЕЧА Х ст. БІЛЯ ХОРТИЦІ (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.)

Простежено взаємозв'язок інформації археологічних та писемних джерел про обставини загибелі князя Святослава в районі дніпрових порогів в контексті ситуації, яка склалася в Київській Русі в 971—972 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: порожиста частина, Хортиця, Крарійська переправа, Кічкаське поселення, дніпробудівські мечі, Вознесенівський скарб, Протовчий брод, шлях «із варяг у греки».

Виявлена у листопаді 2011 р. біля берегів о. Хортиця, випадкова знахідка чудового за станом збереження та оздоблення меча Х ст. в черговий раз привертає увагу до питання про роль порожистої частини Дніпра в історії Русі та її вплив на геополітичну карту величезної території від Скандинавії до Середземномор'я.

Щонайменше з епохи раннього заліза Дніпро був культурним і економічним коридором між Північною Європою і Причорномор'ям. Але ця комунікація стикалася із серйозною перешкодою — виходами Українського кристалічного щита. На ділянці між містами Дніпро й Запоріжжя граніти та гнейси, що відслонювались від скельних виходів, утворили дев'ять порогів, які повністю перегороджували річку, та десятки забор, які перегороджували частково, безліч надводних і підводних скель, живописні скелясті береги. Довжина порожистої частини із шириною річища до 900 м складала близько 70 км, загальне падіння води на яких сягало 31 м (рис. 1). З античного часу, згідно з повідомленням Геродота, проникнення греків по Борисфену обмежувалися його нижньою частиною — до району о. Хортиця та південного краю порогів, адже лише «до цього місця Борисфен судноплавний». У Х ст. Костянтин Багрянородний засвідчив, що важке та небезпечне сплавне судноплавство порогами здійснювали лише в червні (Багрянородний 1989, с. 47). Це був період максимального підйому рівня води. За особистими спостереженнями Еріха Лясоти (ХVI ст.), в інший час, у пору мілководдя, таке плавання ставало вкрай небезпечним (Ласота 1873, с. 27). Судноплавство в порогах проти течії практично не використовувалося навіть у ХVIII—ХІХ ст. (Мордовської 2008, с. 99), коли вже була розроблена ціла мережа лоцманських служб, облаштовані кана-

ли та підірвані найбільш небезпечні камені на фарватері.

У ІХ—Х ст. необхідність контролю за мало не найскладнішою ділянкою торговельного шляху «із варяг у греки», з нечисленними переправами й можливостями вільного доступу до Причорноморських територій, підштовхувала київських князів включити до своєї держави території літописних уличів уздовж степового Дніпра та Дністра. Активність середньодніпровських слов'янських племен і військових дружин русичів у північному Причорномор'ї дала підстави деяким дослідникам говорити про ще один із центрів формування давньої Русі — про т. зв. «Причорноморську Русь».

Попри актуальність питання щодо проникнення та етногенези слов'ян у Степовому Подніпров'ї, стан археологічних джерел залишається незадовільним. Як правило, пам'ятки зазначеного періоду є матеріалами розвідок, сильно пошкоджені й системно майже не досліджені (Телегін, Бодянский 1990; Козловський 1992). Об'єктивно це є наслідком особливостей життя відносно невеликих слов'янських громад у кочовому оточенні. Майже всі зафіксовані поселення та поховальні пам'ятки ІХ—ХІІІ ст. розташовувалися в місцях не зручних для кочового господарства — на берегових терасах уздовж Дніпра та численних островах (Сміленко 1975). І саме ці території зазнали значної трансформації в результаті господарчої діяльності в ХХ ст.

Протягом кількох місяців, від осені 971 р. до весни 972 р., на нижньодніпровській ділянці шляху «із варяг у греки» відбулися драматичні події, які призвели до загибелі армії та великого князя Святослава — правителя держави, яка стрімко набувала ваги в тогочасному світі. Це спричинило тривалу війну за київський престол, поступову втрату впливу Київ-

Рис. 1. Археологічні пам'ятки доби Київської Русі в південній частині дніпрових порогів

ської Русі на нижнє Подніпров'я та Північне Причорномор'я, і зрештою зумовило напрямком еволюції Давньоруської держави.

У ХІХ ст. з'явилося припущення про загибель Святослава поблизу порогу Ненаситець, де на початку ХХ ст. була встановлена меморіальна дошка. Навіть сьогодні ця думка досить поширена, попри її фантазійне походження (Комар 2014, с. 252).

Особистості князя Святослава історична література приділяє значно менше уваги, ніж його найближчим родичам — матері княгині Ользі, яка впорядкувала внутрішнє життя в державі, сину Володимирі, який за допомогою християнства цю державу «цивілізував» та онуку Ярославу, доба якого стала розквітом Київської Русі. На їхньому тлі правління Святослава (964—972 рр.) — це перехідний етап від часів його матері до часів його сина. Провідними ознаками цього етапу виступають суцільні війни, ігнорування внутрішніх проблем держави, авантюризм та необачність князя, який нібито свідомо йшов на зустріч власній смерті в порогах навесні 972 р.

Однак діяльність будь-якого правителя неможливо відокремити від внутрішньополітич-

них процесів. Щодо загибелі князя, на нашу думку, історіографія так і не надала переконливої відповіді на питання, що завело його «у пороги». І обставини цієї події досі залишаються дискусійним епізодом давньоруської історії.

У зв'язку з цим, зберігають актуальність питання остаточного визначення терміну «пороги», дослідження військово-політичної ситуації 971—972 рр., обґрунтування мотивів вибору маршруту та мети походу Святослава до порогів, відображення цих питань в історичній літературі, співставлення даних писемних та матеріальних джерел.

Базу досліджень останніх місяців життя Святослава складають два комплекси джерел — письмовий та матеріальний. Співставлення цих даних та їхня інтерпретація допоможе відтворити деталі й оцінити значення вказаних подій в контексті генези Давньоруської держави.

Письмовий комплекс джерел про похід Святослава в пороги становлять давньоруська «Повість минулих літ», роботи візантійців Лева Диякона (Х ст.), Іоанна Скілиці (кінець ХІ — початок ХІІ ст.), Георгія Кедріна (кінець ХІ — початок ХІІ ст.), Іоанна Зонари (ХІІ ст.) та поляка Яна Длугоша (ХV ст.).

Переклад одного з варіантів «давньоруської частини» такий:

«...учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до (дніпрових) порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, (їх) на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак не послухав він його і рушив у човнах. Тим часом послали переяславці до печенігів (гінців), кажучи: «Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною». Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні (була) голова коняча. І зимував (тут) Святослав. А коли припіла весна, пішов Святослав у пороги.

Урік 6480 (972). Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, — окувавши череп його золотом, пили з нього. Свенельд же прийшов у Київ до Ярополка. І було всіх літ княжіння Святославового двадцять і вісім» (Літопис руський 1989, с. 44).

З різних списків «Повісті...» також відомо, що Святослав прямував «у Русь», але про

конкретний пункт призначення свідчить лише фраза «в лодях к порогам» (Лаврентьевская летопись 1926—1928, стлб. 73; Ипатьевская летопись 1908, стлб. 61; Софийская первая летопись 1925, с. 42; Никоновская летопись 1862, с. 38; Львовская летопись 1910, с. 63; Радзивилловская летопись 1994, кн. 2, с. 57), детальніше — «в свою землю аж до порогів» (Густинская летопись 1843, с. 248). Останнє зрозуміло, враховуючи попередні події, коли після розгрому хазар і каспійсько-причорноморських походів Святослава нижній Дніпро і порожиста частина були фактично долученими до Русі. І прихід «у пороги» означав «у свою землю».

Але незрозуміло, який зміст вкладав літописець у слово «пороги». Встановлення змісту поняття «пороги» та їхньої території має важливе значення.

Єдиного розуміння меж порожистої частини ніколи не існувало. У ХХ ст. її кордони визначили територією від найпівнічнішого Кодацького до найпівденнішого Явленого порогу. Однак це визначення було настільки детально обґрунтованим, що суперечило саме собі — геологічними та іншими ознаками порожистої частини вважалися пороги, забори, острови різних видів, надводні та підводні скелі, особливості рельєфу берегів та рослинного світу, ширина річки, швидкість течії тощо (Свіренко 1938, с. 54—59). Подібні ознаки можна побачити й на інших ділянках річки. Ця обставина виводить порожисту частину Дніпра за наведені межі між двома зазначеними порогами.

Не існувало єдиного розуміння, що таке «пороги» та їхні межі в Середньовіччі. Про це свідчать літописні списки (враховуючи Іоакимівський літопис у викладенні В.М. Татищева): навесні 972 р. прийшов Святослав «в пороги» (Лаврентьевская летопись 1926—1928, стлб. 73; Ипатьевская летопись 1908, стлб. 61; Софийская первая летопись 1925, с. 38; Львовская летопись 1910, с. 174; Радзивилловская летопись 1994, с. 58; Густинская летопись 1843, с. 248), «к порогом» (Львовская летопись 1910, с. 63; Ермолинская летопись 1910, с. 9), і загинув «в порогах» (Лаврентьевская летопись 1926—1928, стлб. 73; Ипатьевская летопись 1908, стлб. 61; Густинская летопись 1843, с. 248; Псковская первая летопись 1848, с. 174; Летописный сборникъ 1889, с. 37), «близ Проторча (порогов)» (Татищев 1768, с. 37).

У пізніші часи плутанини не меншає. У XVI ст. Еріх Лясота вважає порогами Воронову забору та о. Таволжаний (Лясота 1873, с. 27—29). У XVII ст. не було різниці між порогом та

Рис. 2. Ділянка Дніпра між Кічкасом та Хортицею на карті 1875 р.

заборою, а в межах порогів локалізується острів Хортиця: «А ниже Вольнаго мила, остров Хортица (Хиртица). А ниже Хортицы (Хиртицы) порог Белякова (Белехова) забора» (Книга большому чертежу 1838, с. 101). Щоправда, існувала і протилежна думка про Хортицю, яка «дещо нижче порогів» (Павлович 1862, с. 32). Однак локалізація острова саме «в порогах» (Семёнов 1885, с. 531) також відома у XIX ст.: «Хортичъ (Хоротичъ) остров на Днепре, в порогах, противъ р. Хортицы» (Указатель 1907, с. 504).

Локалізація острова Хортиці в межах порогів відповідає наведеним вище ознакам порожистої частини. Скеляста, північна частина Хортиці піщаною низиною виходила на центр Дніпра та завершувалася скелями Три стоги, упираючись у які, русло розділяється на два рукави — східний та західний (Старий Дніпро). Під час весняного розливу Три стоги тимчасово перетворювалися на острівці, а після цього знов ставали північним мисом Хортиці. Якби не західний рукав Дніпра, який розпочинався протокою завширшки 140 м між скелями Багатир та Трьома стогами, Хортиця разом із навколишніми скелями та мілинами східного рукава могла б вважатися порогом. Для східного рукава вона ним і була. Аби потрапити в судноплавний західний рукав доводилося ретельно

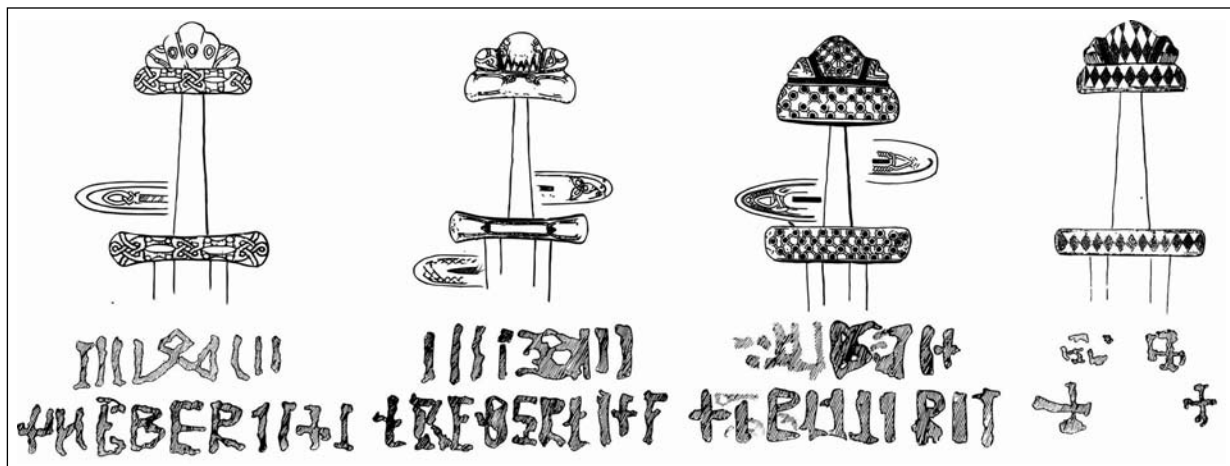

Рис. 3. Мечи 1928 р. № 1—4 (за Н.А. Чернишевим)

маневрувати на вузькому фарватері між скелями Три стоги та Малим островом (приблизно 60 м від правого берега), ризикуючи натрапити між ними ще й на підводні скелі, що фактично дорівнювало зусиллям із долання порогів (рис. 2).

У XX ст. плутанина не завершилася. На карті Дніпра 1929 р. південніше Вільного порога позначено ще й Явлений поріг, хоча за всіма ознаками він має бути заборою, адже перекриває фарватер лише зі східного боку до Пурисових островів (Александров 1929). Але і його неможна вважати південною межею порожистої частини через наведені численні ознаки порожистої частини біля північних берегів Хортиці. Під час будівництва Дніпрогесу тутешні скелі в значній мірі знищили вибухівкою.

Отже, «пороги» — це не тільки кам'яністі лави, які робили несудноплавним окремі ділянки Дніпра. Це природно-геологічний комплекс, урочище з наведеними вище ознаками, північною межею якого є о. Монастирський, а південною — о. Хортиця. Невипадково саме такі кордони порожистої частини наводить Д.І. Яворницький (Яворницький 1989, с. 14, 126).

«Візантійська частина» письмового комплексу маршрут повернення Святослава описує менш конкретно — «на батьківщину», «в рідні місця» (Лев Диякон) або «додому» (Іоан Скилиця) (Лев Диакон 1988, с. 82, 133). Але ці автори, а також Георгій Кедрін та Іоанн Зонара, наводять конкретні обставини бою — зазначають про засідку, яку влаштували печеніги в очікуванні Святослава (Чертков 1843, с. 102—103). Скилиця згадує начебто прохання Святослава переказане через візантійських послів до печенігів, аби останні не переходили Істр, не спустошували Болгарію та пропустили його

додому через свою землю (Лев Диакон 1988, с. 132), але це не конкретизує маршрут.

Ян Длугош також наводить невідомі «Повісті...» подробиці, зокрема те, що печеніги, попереджені не болгарами, а «русами та деякими киянами», напали на Святослава, а той намагався зупинити ганебну втечу своїх вояків та потрапив у полон, де його вбили (Щавелева 2004, с. 229).

Отже, пояснень потребують численні незрозумілості про похід Святослава до порогів, що впливають із письмових джерел:

1. Де Святослав був кілька місяців і чому дістався порогів лише перед зимівлею, якщо мир із Візантією уклав ще у липні?

2. Звідки в нього полонені, якщо за візантійськими даними він звільнив їх перед виходом із Балкан?

3. Чи квапився, з огляду на це, Святослав до Києва? У літопису Київ згадується лише як місто, якого дістався Свенельд вже після загибелі Святослава та його дружини.

4. Чому Святослав ішов у пороги назустріч печенігам, хоча з літа 971 р. знав, що вони його вороги?

Ці події та їхнє значення не розглядалися в якості окремо визначеної проблеми. Разом із тим, їхнє навіть побіжне висвітлення в історичній літературі протягом двох із половиною століть сформувало певну традицію, дослідження якої є темою окремої роботи (Саричев 2015). Стисло необхідно відмітити наступне:

1. Київ часто вважається пунктом призначення війська Святослава в поході 971—972 рр., попри відсутність підтверджень цього в середньовічних джерелах. Коріння цієї традиції знаходимо у М.В. Ломоносова: «Свенельдъ советоваль Святославу итти къ Киеву на коняхъ, представляя опасность

водяного ходу, и что въ порогахъ стояли Печенеги. Непринятію добраго совета послѣдовала погибель» (Ломоносов 1766, с. 92). Цю тезу підхопили дворянські історики, які просто перенесли ознаки Російської імперії XVIII ст. із столицею в центрі усталеної адміністративно-територіальної системи на події X ст., коли ще тривало становлення Давньоруської держави. Подібне перенесення робилося «механічно», без урахування конкретної політичної ситуації початку 70-х рр. X ст.

2. Розповідь про загибель Святослава зазвичай ґрунтувалася на текстових джерелах, без залучення художньої мініатюри з Радзивілівського літопису, яка зображує цю подію (Радзивіловская летопись 1994, кн. 1, арк. 40 об.) (рис. 15). Винятком є лаконічні згадки: зауваження Б.О. Рибаківа про *«интересна деталь битвы с печенегами; в порогах кочевники забрасывают русский флот камнями»* (Рыбаков 1984, с. 200), технічний опис мініатюри (Радзивіловская летопись 1994, кн. 2, с. 318) та побіжний опис в контексті літописних подій із зауваженням, що на мініатюрі зображено більше, аніж написано в літопису (Королев 2011, с. 247). Бій невеликого війська Святослава невідомі художники зобразили на воді. Дружинники знаходяться в човні, затиснутому у вузькому місці між високих скелястих берегів. Печеніги як основну зброю для нападу використовують каміння, яке кидають з висоти. Дисонанс численних інформативних деталей мініатюри зі спрощено-схематичним літописним описом може відкривати перспективи у дослідженнях, зокрема в пошуку ймовірного місця битви (Саричев 2012). Навіть попри спроби довести протилежне (Комар 2014, с. 236—237).

3. Чи не найголовнішим історіографічним надбанням можна вважати тези про плани Святослава на 972 р. Перед тим як вдруге з'явитися в порогах князь готувався до нової війни з печенігами або греками, а не просто зимував у Білобережжі. Про це так чи інакше писали В.М. Татищев (Татищев 1773, с. 54), М.М. Карамзін (Карамзин 1818, с. 225), М.А. Чертков (Чертков 1843, с. 240), С.М. Соловйов (Соловьев 1851, с. 150—151), Д.І. Іловайський (Иловайский 1876, с. 58—59), Б.Д. Греков (Греков 1953, с. 467). Зауваження О.П. Толочко та П.П. Толочко про меркантильні мотиви дій Святослава також не вписуються в літописну «необачність» (Толочко О., Толочко П. 1998, с. 91). Наведене свідчить, що в історичній нау-

ці на базі писемних джерел неодноразово формувалася думка, що Святослав опинився «в порогах» не випадково.

Як вже зазначалося, територія нижньої частини порожистого Дніпра зазнала колосальних антропогенних змін, забудови та руйнації. Більшість пам'яток, що тут знаходились були знищені і лише незначний відсоток був обстежений або частково розкопаний археологами. Попри це, ми маємо достатньо велику кількість об'єктів, що можуть значно розширити наше уявлення про цю місцевість у часи Святослава. Наведемо основні археологічні комплекси, що можуть мати взаємозв'язок із обставинами останнього походу Святослава:

1. Місце ймовірної битви в нижній частині порогів було зафіксовано в 1905 р. етнографом і археологом Яковом Новицьким на Пурисовому острові. Розташоване в 5—6 км угору за течією від Крарійської переправи. У найближчій до Явленого порога (забори) частині острова було знайдено велику кількість вимитих людських кістяків без черепів, а в іншій — лише черепи з нижніми щелепами без шийних кісток. На жаль, Я. Новицький не згадав жодного слова про речі, які б допомогли датувати знахідки (Новицький 2007, с. 156).

На початку 70-х рр. XX ст. на лівому березі, практично напроти Явленої забори, у п'ятнадцятиметровому береговому обриві аналогічні рештки виявив працівник Національного заповідника Хортиця Віктор Гаркуша. Ним був зафіксований розріз ями глибиною близько 2 м і шириною до 3 м, у заповненні якої знаходилися виключно людські черепи. Датуючих предметів не виявлено. На прилеглих ділянках розмитого берега виявлена велика кількість наконечників стріл. На жаль, археологічні дослідження пам'ятки не проводилися.

А.В. Комар заперечує можливу належність кістяків із відтятими головами з Пурисового острова до слідів битви 972 р. Підставою для цього він вважає дані про те, що *«в 1845 г. на самом острове была размыта яма, наполненная человеческими костями, в которой находились кремневые ружья, сабли, пули»* (Комар 2014, с. 241). Таку аргументацію не можна вважати переконливою, адже наявність предметів часів козацтва не виключає можливості того, що вони могли знаходитися у верхніх шарах багатошарової пам'ятки. На невеликих дніпрових островах концентрація знахідок інко-

ли буває надзвичайно потужною. Прикладом може слугувати о. Байди, де в гранітні заглибини зроблені в епоху бронзи, послідовно «впускалися» курені часів Вишневецького та землянки козаків і солдат 1737—1739 рр. Яскравою деталлю, яка співпадає з літописною чашею з черепа Святослава, є відтати голови, складені в окремому місці — традиція безумовно тюркська. Велика кількість відтатих (!) черепів в одному місці дуже рідкісна знахідка, яка може мати, на нашу думку, прямий зв'язок із подіями 972 р. У межах Нижнього Подніпров'я нам більше не вдалося жодного разу зустріти згадку про схожі пам'ятки.

2. У порожистій частині Дніпра, імовірно в районі Крарійської переправи, у першій половині XIX ст. був знайдений мідний глечик X ст. візантійської роботи з грецьким написом «глас божий над водами». У ньому були знайдені монети візантійських імператорів Никифора Фоки та Іоана Цимісхія та мідний складний ключ. Знахідка зберігається в Ермітажі (Равдоникас 1933, с. 616).

3. У 1928 р. під час днопоглиблювальних робіт на місці спорудження котловану Дніпрогесу під лівим берегом були знайдені п'ять мечів X ст. (Грінченко 1928, с. 22). Мечі знаходилися в шарі мулу та піску на глибині близько 5,0 м. Один із мечів (№ 5) має втрачене руків'я та відламаний клинок. Мечі № 1 та № 2 належать до типу «S», а № 3 і № 4 — до типу «Т». Три клинки мали клеймо «+ULFBERH+T», два інші — клейма у вигляді хрестів. Залізні перехрестя та наверхи мали багату орнаmentaцію, виконану у вигляді покриття поверхні кольоровими металами. Автор першої публікації цих знахідок Владислав Равдоникас та учасник досліджень Михайло Міллер у значній мірі припускали зв'язок мечів з останнім боєм Святослава. В іншому місці на Дніпробуді був виявлений кольчужний обладунок — сорочка та штани (Чернышов 1963, с. 211).

4. У 1930 р. під час проведення робіт на найвищій місцевості над Крарійською переправою були виявлені залишки невеликого земляного укріплення 82 × 51 м. Їхня висота не перевищувала 0,8 м. У внутрішній частині укріплення знайдені залишки трупоспалення, яке відоме в літературі як «Кічкаський (Вознесенівський) скарб». У різних місцях укріплення виявлені сліди трупоспалення з рештками кісток, каміння та наконечників стріл. Сам «скарб» виглядав як циліндрична яма глибиною до 0,9 м і діаметром до 0,7 м. Її заповнювала велика кількість металевих предметів, зверху простром-

лених трьома шаблями. Виявлено 50 залізних стремен, 20 залізних кінських вудил, пряжки, кільця та інші деталі кінської упряжі, орнаментовані срібною та золотою насічкою. «Скарб» налічував близько 1500 од. золотих речей. Це переважно декоративні бляшки та грудочки розплавленого металу загальною вагою понад 1 кг 200 гр. Бляшки були прикрашені складною ювелірною технікою — зерню та сканню, а деякі виготовлені штампом. Здебільшого вони призначалися для оздоблення військових поясів-портупей і кінської пасової упряжі. Серед знахідок були золоті кільця, обойми й інші деталі від піхов для шабел, сагайдаків, луків, сидел та іншого військового спорядження. Більшість речей мали сліди перебування у вогні, а багато з них були зовсім знищені вогнем і вціліли у вигляді золотих та срібних безформних шматочків металу. Зі срібних речей найкраще збереглася фігурка орла зі змією в лапах. На грудях орла вирізана монограма у вигляді хреста, на кінцях якого розміщені літери — складові ім'я «Петрос».

Серед дослідників існує стала думка про те, що срібні фігурки орла й лева з візантійськими клеймами та написами з «Кічкаського скарбу» — це верхівка прапору або штандарту. Г.І. Шаповалов прямо називає ці унікальні предмети, військовим трофеєм Святослава. (Шаповалов 2002). Попри дискусійність хронології та атрибуції Вознесенівського комплексу, останні дослідження А.В. Білецького з певною мірою вірогідності відносять цей комплекс до старожитностей X століття (Білецький 2012).

Ми не ставимо собі завдання напряму пов'язати «скарб» зі Святославом, незважаючи на наявний збіг слідів воїнського поховання із візантійськими штандартами, проте не можемо не звернути увагу на важливість місця самого укріплення. Це момент, на який дослідники мало звертали увагу, концентруючись на деталях скарбу. Форпост, який мав кам'яні конструкції на земляному валу, давав можливість спостерігати територію на десятки кілометрів навкруги й чітко контролювати Крарійську переправу зі східного берега. Згідно з планом пам'яток Дніпробуду, складеним А.В. Добровольським та В.А. Грінченком, із півночі від укріплення простежуються дві ділянки рову невідомого часу. Якраз у лінії з ровом, у найвищій точці, розташоване зазначене укріплення (Комар 2014, с. 239).

5. Кічкаське слов'янське поселення було виявлене і частково досліджене у 1928—1930 рр.

на правому березі в районі селища Кічкас та вище урочища Сагайдачного на лівому березі. Правобережна частина локалізована між скелями Багатир (напроти Трьох Стогів) та Скелею Великою (дещо вище сучасного машинного залу ГЕС) (Добровольський 1929, с. 144). Кічкаське поселення повністю не досліджене, невеликими розкопами відкрито декілька землянок. Ці споруди були переважно квадратної форми зі стовповими конструкціями в кутах приміщення, мали печі-кам'янки. У плануванні правобережної частини поселення зафіксоване «вуличне» планування частини землянок. На жаль, обмежені масштаби досліджень не надали більш точних хронологічних рамок існування поселення. А.О. Козловський датує його в широких межах Х—ХІІІ ст., або навіть ХІV ст. Розташування двох поселень на різних берегах трохи нижче Крарійської (Кічкаської) переправи безумовно свідчить про те, що основним завданням мешканців було обслуговування однієї зі зручних переправ. Переправа активно використовувалась херсонеситами, про що свідчить Багрянородний *«Затем достигают так называемой переправы Крария, через которую переправляются херсониты, (идя) из России, и пачинакиты на пути к Херсону. Эта переправа имеет ширину ипподрома, а длину, с низа до того (места), где высовываются подводные скалы, — насколько пролетит стрела пустившего ее отсюда дотуда. Ввиду чего к этому месту спускаются пачинакиты и воюют против росов»* (Багрянородный 1989, с. 49). За свідченням учасника Дніпрельстанівської експедиції Михайла Міллера, під час розчистки ділянки русла *«на перевозі, було знайдено багато різних речей, в тому ж числі гроші бронзові, срібні та золоті — Понтійські, Ольбійські, Боспорські, грецькі, римські, арабські, київські, татарські та західно-європейські»* (Міллер 1951, с. 7).

Як вже згадувалося, нижче Крарійської переправи починався досить своєрідний ландшафт — *«Ці всі скелі нібито утворили природний міст, що було перекинуто з одного берега на другий»*, так підсумував опис цього краєвиду А. Добровольський. На його думку, достатньо було примітивних знарядь аби здійснювати сполучення берегами, пересуваючись від скелі до скелі (Добровольський 1929, с. 63—64, 103—105). Матеріали археологічних досліджень підтверджують наявність тут стародавньої переправи щонайменше зі скіфського часу (Остапенко 2001). Глибини в районі мілин не перевищували аршину (Павлович

1862, с. 32). І лише після Трьох стогів розпочинається судноплавний західний рукав — Старий Дніпро, без порогів, заборів, надводних і підводних скель.

6. о. Хортиця в давньоруську добу був одним із форпостів слов'ян, які рухались по Дніпру. Перша згадка про острів належить К. Багрянородному, який засвідчив наявність потужного культового центру на острові: *«После того как пройдено это место (Крарійська переправа), они достигают острова, называемого Св. Григорий (в інших списках св. Георгій). На этом острове они совершают свои жертвоприношения, так как там стоит громадный дуб: приносят в жертву живых петухов, укрепляют они и стрелы вокруг (дуба), а другие — кусочки хлеба, мясо и что имеет каждый, как велит их обычай. Бросают они и жребий о петухах: или зарезать их, или съест, или отпустить их живыми. От этого острова росы не боятся пачинакита»* (Багрянородный 1989, с. 49). Хортиця, яка неодноразово згадувалася у «Повісті...», представлена декількома старожитностями періоду Київської Русі та хазарського часу, серед яких найбільш дослідженим є поселення «Протолче» Х—ХІV ст., пов'язане з іншою ділянкою переправи в південній частині Хортиці: *«У рік 6611 (1103)...І рушили вони (руські князі) на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в Протолчах і на Хортичій острові»* (Літопис руський 1989, с. 158). *«У рік 6732 (1224)... А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, — човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели (човни) вгору до порогів, і стали коло річки Хортиці, на броді близ Протолчів»*. (Літопис руський 1989, с. 379). Дискусію про те, чим було літописне «Протолче» не можна вважати завершеною.

Ми вважаємо, що назву «Протолче» слід розглядати у зв'язку з плавнями Великого Лугу Запорозького, що являв собою величезний масив рукавів-проток, якими було «протолчено» величезні території, що були незручні й недоступні для кочовиків, і безпечні для слов'ян — саме тому *«От этого острова росы не боятся пачинакита»*. У такому випадку плавні Хортиці та початок численних проток могли дати власну назву цій місцевості.

7 листопада 2011 р. біля північної частини о. Хортиця запорізький рибалка С.Б. П'янков

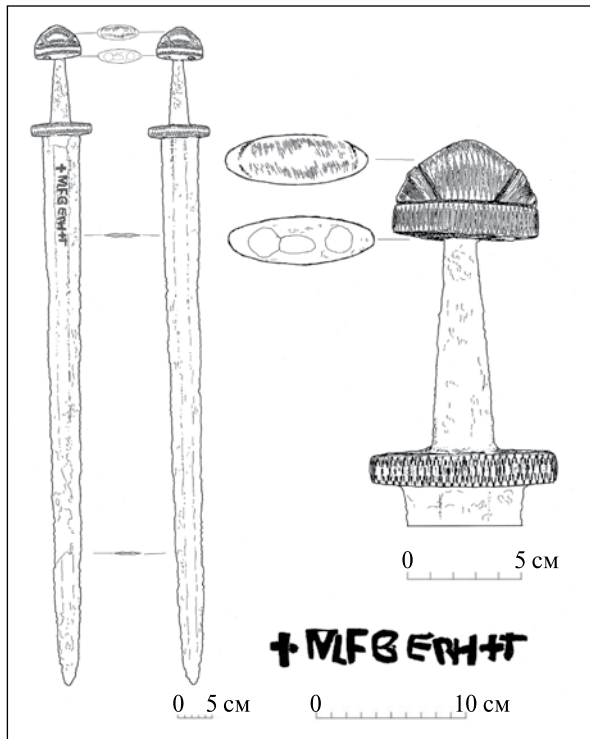

Рис. 7. Меч 2011 р. (загальний вигляд)

підняв із річкового дна порослий молюсками іржавий предмет, у якому вгадувались обриси меча. Глибина річки в цьому районі Старого Дніпра сягає 22 м. Знахідка була доправлена на причал, де рибалка разом із сусідами детально її оглянув. Саме в момент первинного огляду були проведені дії, які найбільше пошкодили старовинний артефакт — хтось спробував перегнути клинок через коліно, хтось почав наждаком стирати нашарування на рукояті. На щастя для науки, на цьому вони зупинились (рис. 4—6). Отримавши інформацію про сенсаційну знахідку, керівництво Національного заповідника «Хортиця» звернулося за допомогою до міської влади. Секретар Запорізької міськради В. Кальцев надав власні кошти для придбання заповідником меча в рибалки.

Протягом 2012 р. експедицією Національного заповідника «Хортиця» було обстежено дно Дніпра в районі знахідки, але пошуки не дали результатів. Тому знахідку меча слід визнати цілком випадковою (рис. 8, 9). За основними параметрами (розміри, форма клинка, навершя, перехрестя) меч відповідно до різних класифікацій відноситься: 1) за класифікацією Я. Петерсона належить до підтипу V; 2) за класифікацією Р. Велера — до VII підтипу (гарда відрізняється); 3) навершя за А. Гейбігом — до 11 підтипу (Петерсен 2005; Андрощук 2013). Загальна довжина меча становить 947 мм, вага після реставрації — 952,4 г.

Навершя трьохдольне з лінійним візерунком, виконаним у техніці врізаного інкрустування кольоровим металом (срібло високої проби, мідь, латунь). Технологічно виготовлене з двох окремих деталей — плоскої бази та трикутноподібної трьохчастинної голівки, які були скріплені між собою двома масивними заклепками. Розміри навершя — $67 \times 46 \times 22$ мм. Товщина 22 мм, ширина 67 мм і висота 46 мм.

Нижня і центральна частина орнаменту виконана дуже ретельно з комбінації «ромбів», кожен з яких складається з п'яти смужок різної довжини. Ромби з латуні чергуються з ромбами зі срібла, невеликі інтервали між якими відділені одне від одного мідними смужками (рис. 11).

Бокові, трикутні бокові симетричні деталі навершя прикрашені іншою комбінацією. Широка смуга із п'яти латунних елементів переходить у широку смугу зі срібла, яка в нижній частині переходить у латунний «трикутник». Широкий простір заповнений мідними смугами, у нижній частині якого вбито вісім нахилених срібних смуг. Низ цього кута відділений від міді широкою смугою із чотирьох срібних елементів (рис. 13).

Черен прямокутний у перетині, завтовшки 4 мм. У районі хрестовини його ширина 27 мм, у районі «яблука» — звужується до 14 мм. Слід зазначити, що навершя одягнене на черен асиметрично. Вважаємо, що це не геометрична помилка майстра, який проводив збір деталей меча, а, ймовірно, свідчення особливостей долоні та стилю фехтування конкретного замовника (рис. 10). Подібний індивідуальний підхід до виготовлення ефесу допускає А.В. Кіріпчников, аналізуючи дещо завелике руків'я меча № 3 із Дніпробуду.

Перехрестя коротке еліпсоподібне, розміром $87 \times 20 \times 20$ мм. Орнаментоване в техніці врізаного інкрустування, аналогічній до навершя. Утім, геометрична схема дещо відрізнялася від попередньої. Дріт для декору використано товщий і елементи створюють комбінацію схожу на шахівницю із трьох металів (рис. 11).

Техніка ювелірного оздоблення металевих деталей ефесу повністю відповідає зразкам найскладнішого декорування мечів X ст., відомих на території Європи. Оздоблення хортицького меча 2011 р. у вигляді геометричного орнаменту з тонких смужок різних металів, що утворювали ефект «мерехтіння» на наверші та перехресті, має близькі аналогії на мечах із Кашина та Вахрушева. Загалом в Європі ві-

Рис. 4. Меч 2011 р. (до реставрації), фото

Рис. 5. Навершя меча 2011 р. (до реставрації), фото

Рис. 6. Перехрестя в процесі реставрації, фото

Рис. 8. Меч 2011 р. (після реставрації), фото

Рис. 9. Навершя меча 2011 р. (після реставрації), фото

Рис. 15. Загибель Святослава «в порогах». Мініатюра (Радзивилівська летопись 1994)

домо близько трьох десятків зразків, що мають аналогічну техніку оздоблення (Кирпичников 1966, с. 31, Петерсен 2005, табл. III). Відповідальні елементи зброї виконували майстри вищої кваліфікації, але навряд чи вони могли б створити два ідеально однакових твори, хоча до цього прагнули. Однак принципова будова мечів і тотожність стилістичного оформлення рукоятей певний час зберігалися й мали стійкі повторювані риси.

Клинок меча двогострий, класичної форми рівний, широкий, прямий, із долом. Довжина клинка 79 см. Кінчик клинка заокруглений. Максимальна ширина клинка в районі хрестовини 5,5 см. Товщина клинка в середній частині леза 4,7 мм., товщина клинка в районі вістря 3,8 мм. Лезо на окремих ділянках зберегло первинну поверхню зі слідами дуже якісної заточки.

Ширина долу в районі перехрестя 19,5 мм, ширина долу біля вістря 16,5 мм.

Клеймо було виявлене під час реставрації у верхній третині долу меча. Напис читається як «+ULFBERH+T» (Ульфберт). Клеймо нанесене чіткими літерами латинського шрифту (рис. 7, 14). Довжина напису становить 14–16 см, висота літер — 1,9–2,7 см. На початку та наприкінці напису перед буквою «Т» знаходяться хрести. Розповсюдження мечів із цим клеймом є унікальним виробничим феноменом середньовіччя, який свідчить про організацію франками «найбільшого за розмахом в історії Європи виготовлення найдорожчої і престижної білої зброї» (Кирпичников 1997, с. 117). Подібний розмах виробництва наводить на думку, що «ULFBERHT» — це не знак одного майстра (можливо, він був таким лише початково), а торгова марка, яка об'єднувала декілька зброярень, які активно функціонували протягом IX — першої половини XI ст. У цей період такий тип мечів поширився по всій Європі, досягаючи азійських областей. Як зазначає А.М. Кіричников, подібні викладки означали і ремісниче тавро, і торгову марку. На інших зразках мечів «ULFBERHT» спостерігається певне варіювання за формою букв, їхньою послідовністю та поєднанням зі знаком хреста. На думку Кіричникова, це можна пояснити «почерком» того чи іншого клинкового писаря, а також різночасністю самих предметів. Слід зазначити, що в межах Європи зафіксовано тисячі знахідок мечів VIII—XI ст., близько 170 екз. мали клеймо «ULFBERHT». Усі дослідники однастайні в тому, що цей тип зброї був найпрестижнішим серед тогочасних воїнів. Останніми роками в декількох країнах

Рис. 10. Асиметричність руків'я меча, фото

світу науковцями, металургами та знавцями зброї було зроблено спробу комплексного вивчення феномену мечів «ULFBERHT». Найбільш ґрунтовні висновки щодо цього типу середньовічної зброї було зроблено Аланом Вільямсом, який провів ретельний типологічний та технологічний аналіз 44 доступних зразків, на яких було зафіксоване зазначене клеймо (Viking Sword, 2012). З'ясувалося, що характер розташування літер і знаків на клеймі мав принципове значення. Усі клинки, які мали клеймо «+ULFBERH+T», виконані із унікальної тигельної сталі, яка не мала аналогів в Європі. За своїми фізичними якостями вона значно перевищувала якість сталі, яка застосовувалася для всіх інших мечів VIII—XI ст. Клинки, що мали клейма «ULFBERHT», але з іншим розташуванням літер і хрестів, були виготовлені з менш якісного заліза, що виготовлялося кричним способом та методом цементації або дамаскування. А. Вільямс дійшов до висновку, що лише 11 із 44 вивчених екземп-

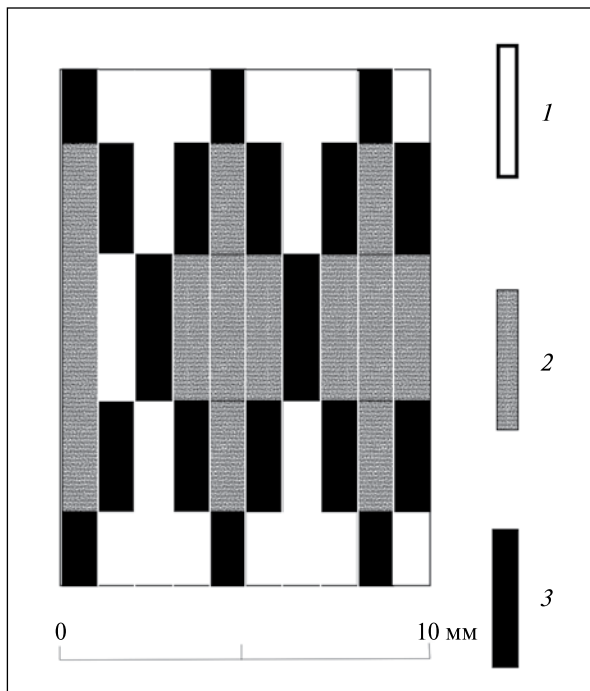

Рис. 11. Схема орнаменту перехрестя меча 2011 р.: 1 — срібло; 2 — латунь; 3 — мідь

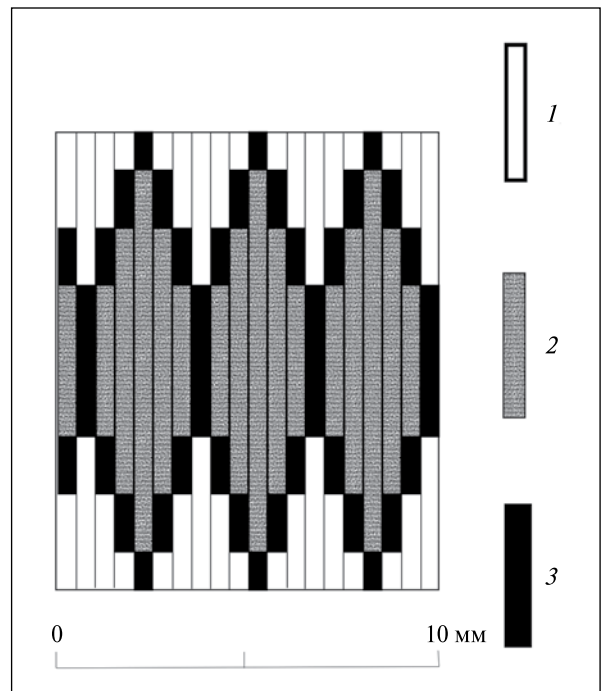

Рис. 12. Схема орнаменту центральної частини навершя меча 2011 р.

лярів виготовлені з тигельної сталі. Експериментально було доведено, що сталь, з якої вивувалися мечі «+ULFBERH+T», виплавлялася при температурі близько 3000 °С (Williams 2009). Вважається, що такою технологією володіли металурги в центральній Азії, які налагодили постачання металу в середньовічну Європу в VIII—XI ст. Найбільш вірогідним центром виготовлення цього типу мечів вважається район середнього Рейну. За рівнем якості сталі та оздоблення мечі цього типу А. Вільямс називає «ролсройсами» середньовіччя. Володіти таким предметом могли лише люди найвищих верств і кожен такий меч коштував цілий статок.

Реставраційні заходи здійснювались у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України художником-реставратором творів із металу I-ї кваліфікаційної категорії Віктором Голубом. Він підтвердив, що меч можна віднести до одного з найкращих зразків серед озброєння давньоруських воїнів відомих у межах України.

Щодо місця знахідки, слід зазначити, що меч знайдений на відстані близько 2 км від місця виявлення п'яти Дніпробудівських мечів. Дуже ймовірно, що він був переміщений разом із великою масою піску при будівництві, а потім і при підривах Дніпрогесу в 1941 і 1943 рр. Массове скидання води з греблі спричиняло надзвичайно потужну течію, яка здіймала донні відкладення та руйнувала береги, завдаючи

таким способом величезної шкоди ще не виявленим археологічним пам'яткам. За таких умов відстань, на яку меч міг бути переміщений від місця його втрати — це сотні метрів. Імовірність такого розвитку подій підтверджує і практика багаторічних гідроархеологічних досліджень у районі о. Хортиця. Оскільки меч виявлений у правому «старому» руслі Дніпра біля Хортиці, то це свідчить, що найбільш вірогідним місцем його втрати був район правого берега між Скелею Великою та Середнім стогом. У цьому випадку відстань до мечів 1928 р. не перевищувала б 500—700 м. Таким чином, ми маємо безпрецедентну концентрацію мечів одного типу й періоду на відносно невеликій ділянці. Три мечі 1928 р. і меч 2011 р. мають клейма «+ULFBERH+T», що підтверджує їхню надзвичайну статурність і має свідчити про неординарну подію, що тут трапилася. Дослідники цього феномену пропонували думку про можливу приналежність знахідок до вантажу торговців, які перевозили цей коштовний товар по шляху «із варяг у греки», і про ознаку жертвоприношення за германською традицією (Комар 2014, с. 59). На нашу думку, немає достатніх підстав вважати знахідки мечів наслідком жертвовної традиції. Якщо це була відома традиція, то чому її використання обмежується лише другою половиною X ст. і мечами близьких типів? Теза про торговців, які начебто втратили коштовний товар, також не витримує

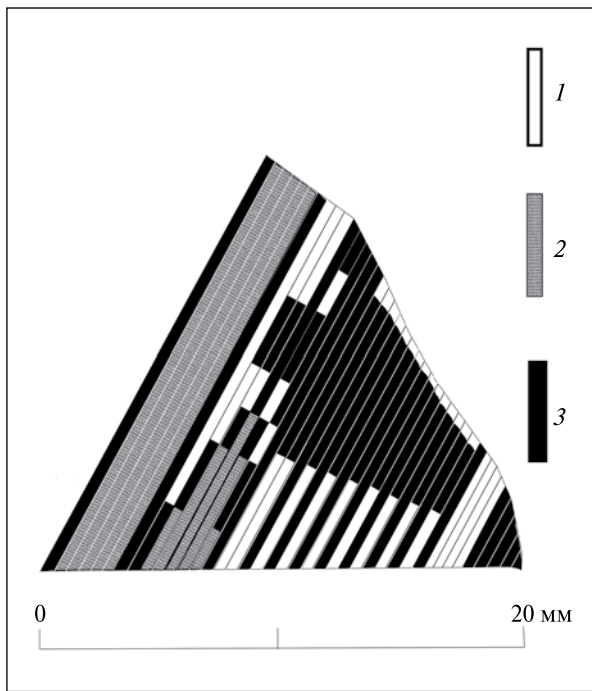

Рис. 13. Схема орнаменту бокових «трикутників» навершя меча 2011 р.

критики, бо мечі явно мають сліди «бойового» використання. Поєднання індивідуальних ознак оформлення меча 2011 р. та мечів 1928 р. дозволяє окреслити точнішу дату їхнього виготовлення в межах 60—80-х рр. X ст. (Андрощук 2013, с. 159).

Ми схилиємося до думки, яку дуже обережно висловив автор першої публікації дніпробудівських мечів Равдонікас: *«Не здесь ли, вблизи Кичкаса, рядом с нынешней плотиной Днепростроя, нашел свою гибель Святослав? Мы вовсе не собираемся приписать мечи из Днепростроя непременно Святославу с дружиной, хотя хронологически и географически здесь совпадение удивительное. Мы только иллюстрируем на летописном рассказе Константина Багрянородного, что представляло собой в X в. место на Днепре, где были найдены описанные выше мечи. Здесь был излюбленный вследствие топографических удобств пункт грабительских нападений кочевников-печенегов, и не случайно позднее (в 1103 г.) Святополк Изяславович именно на острове Хортице сосредоточил объединенные военные силы русских князей, начал решительную борьбу с кочевниками. И если мечи из Днепростроя свидетельствуют о катастрофе с кораблем, то скорее всего эта катастрофа была вызвана нападением печенегов»* (Равдонікас 1933, с. 615). На користь версії військового зіткнення, що відбулося на воді, яскраво

свідчать зарубки на клинках, а також п'ятий меч із Дніпробуду зі зламаним клинком і втраченим руків'ям. За типом клинка та клеймами він повністю аналогічний знахідкам цілих мечів. Меч 2011 р., знайдений трохи південніше й ближче до західного берега, маркує можливі місця зіткнень і втрат. Ще одна деталь, що вказує на можливі «бойові втрати» мечів, — це те, що жоден не має залишків піхов, які в умовах прісної води, імовірно, збереглися б. Схоже, що у воду вони потрапили саме в «бойовому вигляді» — без чохла. Знахідка мечів в таких умовах відповідає змісту мініатюри Радзивілівського літопису, у якому зображено воїнів з оголеними мечами на човні серед стрімкої течії Дніпра.

Характерно, що усі мечі надзвичайно близькі за типом і датуються в межах X ст. Немає жодної знахідки мечів XI—XIII ст. в районі порогів Дніпра. Концентрація такої кількості елітних мечів X ст. є прямим свідченням нетривіальних подій, серед яких саме загибель Святослава в березні 972 р. найкраще відповідає цим обставинам.

Дані наведених джерел дають змогу висловити певні припущення щодо характеру можливої битви та загалом походу князя Святослава в порогі в контексті соціально-економічної та військово-політичної ситуації початку 70-х рр. X ст. Формування держави та зміцнення економічного підґрунтя князівської влади забезпечувалися безперервною торгівлею та комунікаціями. Ключове значення при цьому мала ділянка Дніпра «Вовче горло» — Кічкаська переправа — о. Хортиця, тобто перехрестя шляху «із варяг у греки» і сухопутних торговельних маршрутів. Комплекс археологічних пам'яток і писемних даних дає підстави вважати цю ділянку найважливішою, порівняно з іншими місцями переправ у порогах — вона мала всі ознаки потужного торговельного, транспортного, військового та культурного центру. У X ст. тут виникає ціла мережа поселень, які були пов'язані з функціонуванням переправ та, імовірно, місцевих торжищ. Хортиця також була місцем важливого культового центру, при цьому починається процес поступової християнізації цього топосу, що знайшло відображення в бажанні надати греками священному острову ім'я християнського святого Григорія (в інших списках Георгія). Зупинки на острові торговельних та військових експедицій потребували ремонтної та охоронної інфраструктури. Якщо припустити, що укріплення Вознесенівського та-

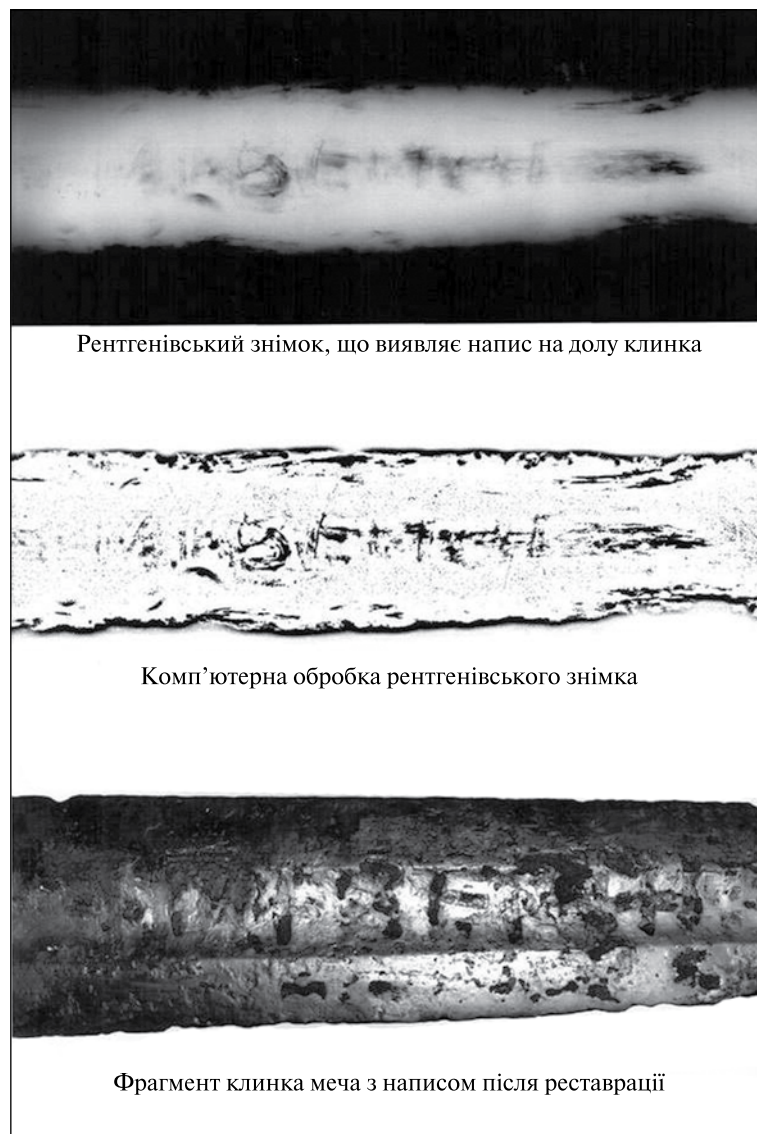

Рис. 14. Дослідження структури клейма (за В.М. Голубом)

бору в X ст. були в добротному стані, вони могли виконувати роль спостережного форпосту на найвищій точці місцевості. У поєднанні з ровами та елементами місцевого рельєфу вони дозволяли тримати контроль над великою територією лівого берега від балки Кічкаської, повз круті схили р. Суха Московка, до узбережжя напроти Хортиці і до лівобережного кічкаського поселення. Завдяки цьому підхід до основних ділянок переправ (для різних потреб їх було щонайменше чотири) міг бути відрізаний від кочовиків. Слід додати, що зазначений «форпост» дозволяв контролювати Крарійський перевіз та Протолчий брід, шлях по Дніпру з півночі, та міг поєднуватися з місцем для підходу кораблів із півдня. Таким чином фактично реалізовувалася схема розширення Руської держави і саме такий підхід може пояснити логіку дій Святослава.

Створення та контроль русами подібного плацдарму, на якому печеніги традиційно чатували на каравани, міг змінити геополітичну ситуацію в усьому Причорномор'ї. Святослав, стратегічні завдання якого вимірювалися величезними масштабами, просто не міг не розуміти важливість такого стратегічного «транспортного вузла». Початок війни за умов відсутності тут княжих військ означав припинення торгівлі Русі із Причорномор'ям і Середземномор'ям. Так сталося влітку 971 р., коли Святослав ще воював на Балканах. Різке ускладнення військової ситуації в тилу, унаслідок нападу печенігів, стало однією з причин якнайшвидшого укладення миру з Візантією: «*Руська земля далека а Печенезі з нами ратни*» (Лаврентьевская летопись 1926—1928, стлб. 72; Ипатьевская летопись 1908, стлб. 48; Софийская первая летопись 1925, с. 108; Ни-

коновская летопись 1862, с. 37; Радзивилловская летопись 1994, кн. 2, с. 56). Це пояснює наполегливе бажання Святослава дістатися саме порогів — торговельні зв'язки з Візантією відновилися й повернення контролю за шляхом «із варяг у греки» та сухопутними сполученнями в Причорномор'ї було нагальним завданням. Святослав двічі свідомо прямував до порогів у несприятливий для цього сезон (кінець осені та початок весни). Причому це був несприятливий час для долання порогів навіть за течією. Ми впевнені, що князь був чудово обізнаний про неможливість подолання порогів навантаженими кораблями проти течії (Саричев 2013).

Мета підходу «к порогам» була іншою. У цей час печеніги знаходилися на першій стадії кочового господарства. За даними етнографії відомо, що на початку весни худоба й коні кочовиків ослаблені, через що військо здатне до ефективних військових дій не раніше літа (Плетнева 1982, с. 39). Отже, напад на них біля Крарійської переправи мав чималі шанси на успіх. Через це Святослав, уклавши мир із Візантією, а відтак — відновивши торговельні відносини, вирушив з Балкан «в свою землю аж до порогів» (Густинская летопись 1843, с. 248). За кілька місяців, уже «у своїй землі», він мав змогу поповнити армію, зібрати данину та, згадуваний у літопису, полон. Отже, навесні 972 р. його поява «в порогах», тобто на перехресті торговельних шляхів із поселеннями в районі Кічкаської переправи та о. Хортиця, була спланованим військовим походом для відновлення контролю за торговельними сполученнями на шляху «із варяг у греки» саме

перед (!) початком сезонного проходження караванів.

Обставини, в яких сталася остання битва Святослава, навряд чи вдасться повністю з'ясувати. Проте унікальна концентрація знакових предметів військового характеру може свідчити про те, що битва відбулася саме на ділянці від останнього порога (Явленої забори) до північного кінця о. Хортиця. Незважаючи на унікальну кількість пам'яток різних часів у районі Ненаситця та майже 100 років досліджень, ми практично не знаємо знакових знахідок зазначеного періоду. Отже, немає жодних логічних підстав вважати район Ненасицького порогу місцем ймовірної загибелі Святослава.

Літописний текст, зображення мініатюри та знахідки унікальних елітних мечів доповнюють одне одного і дають можливість сформулювати наукову гіпотезу про характер і територіальні межі битви — її причиною була стратегічна потреба у відновленні контролю за основними магістралями та торговельними шляхами, для чого район Кічкасу мав ключове значення.

Таким чином, за умов браку письмових джерел часів Київської Русі, матеріальні знахідки, окрім інформативної складової, здійснюють комунікативну функцію між конкретними фактами та глобальними процесами. Співставлення археологічних і літописних даних дає можливість не лише розширити уявлення про значення району порогів Дніпра для історії та економіки всієї Русі, але й зробити висновки про спроби київських князів контролювати зазначену територію. Уся логіка подій подальшого часу, від XI—XIII ст. до XVI—XVIII ст., підтверджує це спостереження.

Александров И.Г. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных съемок 1917—18—19—22—24 гг. // Днепрострой. Проект. Приложения. — М., 1929. — Т. I.

Андрощук Ф. Мечи викингов. — К., 2013.

Багрянородный К. Об управлении империей. — М., 1989.

Білецький А.В. Вознесеньське поховання: проблема інтерпретації // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2012.

Головко О.Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX — середина XIII ст.) // УІЖ. — 2014. — № 1. — С. 21—39.

Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1953.

Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1843. — Т. 2.

Грінченко В. Дослідження на дільниці Дніпра від Кічкасу до Вільного порогу на Запоріжжі. 1928 рік // НА ІА НАН України. — Ф. 18. — № 30.

Диакон Л. История // Лев Диакон. — М., 1988.

Добровольський А. Звіт за археологічні досліді на території Дніпрельстану р. 1927. (Околиці с. Кічкасу Запорізької округи) // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 61—162.

Ермолинская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1910. — Т. 23.

- Иловайский Д.И.* История России. — М., 1876. — Ч. 1.
- Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1908. — Т. 2.
- Карамзин Н.М.* История государства Российского. — СПб, 1818. — Т. 1.
- Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX—XIII вв. — М.; Л., 1966.
- Кирпичников А.Н.* Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе // Славяне и финно-угры. Археология, история, культура / Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии. — СПб, 1997. — С. 116—122.
- Книга большому чертежу* или Древняя карта Российского государства, поновленная въ разрядѣ и списанная въ книгу 1627 года. — СПб, 1838.
- Королев А.С.* Святослав. — М., 2011.
- Ковалёва И.Ф.* Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровско-Донецкой экспедиции НКПроса УССР 1927—1932 гг.). — Днепропетровск, 1980.
- Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992.
- Комар А.В.* Место гибели князя Святослава: поиски, легенды, гипотезы, мистификации // Stratum plus. — 2014. — № 5.
- Комар А.В.* Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г.) // Русь в IX—XII веках. — М.; Вологда, 2014.
- Лаврентьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. — Л., 1926—1928. — Т. 1.
- Ласота Э.* Путевые записки Эриха Ласоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. — СПб., 1873.
- Летописный сборникъ*, именуемый летописю Авраамки // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1889. — Т. 16.
- Літопис руський.* — К., 1989.
- Львовская летопись* // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1910. — Т. 20.
- Ломоносов М.В.* Древняя Российская история. — СПб, 1766.
- Міллер М.* Могила князя Святослава. — Winnipeg, 1951.
- Міллер М.* Кічкаський перевіз // Дніпрові таємниці. — Запоріжжя, 2012.
- Міллер М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927—1932) // Дніпрові таємниці. — Запоріжжя, 2012.
- Мордовской М.М.* Дніпро в господарському житті Степової України в останній чверті XVIII ст. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2008. — № 8.
- Никоновская летопись* // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1862. — Т. 9.
- Новицкий Я.* Твори. — Запоріжжя, 2007. — Т. 1.
- Остапенко М.А.* Пам'ятки осілої скіфської епохи на острові Хортиця // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 139—145.
- Павлович В.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. — СПб, 1862.
- Петерсен Я.* Норвежские мечи эпохи викингов. Типохронологическое изучение оружия эпохи викингов. — СПб, 2005.
- Плетнева С.А.* Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. — М., 1982.
- Псковская первая летопись* // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1848. — Т. 4.
- Равдоникас В.И.* Надписи и знаки на мечах из Днепростроя // Из истории докапиталистических формаций. — М.; Л., 1933.
- Радзивилловская летопись:* Факсимильное воспроизведение рукописи. — СПб.; М., 1994. — Кн. 1.
- Радзивилловская летопись:* Текст. Исследование. Описание миниатюр. — СПб.; М., 1994. — Кн. 2.
- Рудинський М.* Археологічна розвідка на Дніпрельстані // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 45—62.
- Рыбаков Б.А.* Из истории культуры древней Руси. — М., 1984.
- Саричев В.Д.* Мініатюра Радзивилівського літопису в системі джерел про останній бій князя Святослава // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2012. — № 12.
- Саричев В.Д.* Похід в кн. Святослава до порогів (971—972 рр.) в контексті генези Давньоруської держави // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2013. — № 13/2.
- Саричев В.Д.* Похід Великого князя Святослава до порогів (971—972 рр.). Історіографія // Заповідна Хортиця: Збірник наукових праць. — Запоріжжя, 2015.
- Свіренко Д.О.* Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) // Наукові записки Дніпропетровського Державного університету. — Дніпропетровськ, 1938. — Т. VII.

- Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. — СПб, 1885. — Т. V.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди у степовому Подніпров'ї: 2—13 ст. — К., 1975.
- Смолічев П. Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні—жовтні р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. — Дніпропетровськ, 1929. — Т. 1. — С. 161—234.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — СПб, 1851. — Кн. 1. — Т. I—V.
- Софийская первая летопись // Полное собрание русских летописей. — Л., 1925. — Т. 5.
- Татищев В.М. История Российская с самых древнейших времен. — М., 1768. — Кн. 1. — Ч. 1.
- Татищев В.М. История Российская с самых древнейших времен. — М., 1773. — Кн. 2.
- Телесін Д.Я., Бодяньський О.В. Список археологічних пам'яток дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська й Запорізька області). — К., 1990.
- Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1998.
- Указатель къ первымъ осьми томамъ Полнаго собранія русскихъ лѣтописей. Отдѣлъ второй. Указатель географическій. — СПб, 1907.
- Фоменко В. Хортицкая старина // Заповідна Хортиця. — Запоріжжя, 2006. — Вип. 1.
- Чернышев Н.А. О технике и происхождении «франкских» мечей, найденных на Днепрострое в 1928 году // Скандинавский сборник. — Таллин, 1963. — Т. VI.
- Чертков Н.А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967—971 годах. — М., 1843.
- Шановалов Г.І. Останній бій князя Святослава // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 164.
- Щавелева Н.И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I—VI): Текст, перевод, комментарий. — М., 2004.
- Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Географічно-історичний нарис. — Дніпропетровськ, 1989.
- Alan Williams. A metallurgical study of some Viking swords // Gladius. — 2009. — XXIX. — P. 121—184.
- Viking Sword (Ulfberht) — фильм National Geographic 2012 // https://www.youtube.com/watch?v=_AcPmtBew8

Надійшла 04.07.2016

М.А. Остапенко, В.Д. Сарычев

НАХОДКА МЕЧА X в. ВОЗЛЕ ХОРТИЦЫ

(к вопросу о походе князя Святослава «в пороги» 972 г.)

В 2001 г. в русле Днепра возле о. Хортица (г. Запорожье) был обнаружен уникальный по сохранности и отделке меч X в. Указанный артефакт, безусловно, находится в прямой связи с находками аналогичных по типу и времени мечей, совершенных во время работы Днепрогесовской экспедиции в 1928 году. Все они сконцентрированы близ стратегической Кичкаской переправы, детально описанной в X в. Константином Багрянородным. Находка большого количества элитных мечей, в сочетании с другими памятниками этого периода — укреплениями Вознесенского лагеря, поселениями, культовым центром на Хортице ставит вопрос о значении этого участка пути «из варяг в греки» для истории Руси. Сочетание географических, исторических и археологических данных актуализирует вопрос гибели в марте 972 года «в порогах» князя Святослава Игоревича. Сопоставление их со свидетельствами летописных источников, может содействовать установлению причин и хода событий последних месяцев жизни князя.

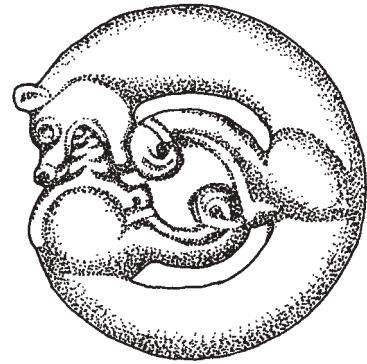
Имеющиеся данные позволяют выдвинуть гипотезу о существовании в X в. в районе Кичкаской переправы и острова Хортица, стратегического центра, восстановление контроля над которым было одной из первоочередных задач князя Святослава после прекращения войны с Византией. Это было необходимо для обеспечения безопасной торговли и беспрепятственного функционирования пути «из варяг в греки». Такая версия позволяет устранить противоречивую трактовку «безрассудства» Святослава, принятую историками еще в XVIII в. и приблизить нас к пониманию возможных экономических причин похода «в пороги». Находки мечей и других артефактов позволяют говорить об обстоятельствах и характере последней битвы его дружины. Комплекс древнерусских древностей X в. обнаруженный близ Кичкасы и Хортицы имеет прямое отношение к генезису древнерусской державы.

FINDING OF 10TH CENTURY SWORD NEAR KHORTYTSIA
(To the Issue of Prince Sviatoslav's Campaign «to Rapids» in 972)

Uniquely preserved and decorated sword of the 10th century was found in the course of the Dnipro River near the Khortytsia Island (Zaporizhzhya) in 2001. This artefact is undoubtedly directly connected with the swords, similar in type and period to those discovered during the Dnioproges Expedition in 1928. All the findings were located near the strategic Kichkas crossing described in detail by Constantine Porphyrogenitus in the 10th century. The discovery of a large number of elite swords, in combination with other memorials of this period such as Voznesenovsk encampment fortifications, settlements, and cultic center at Khortytsia raises the issue of the value of this part of the route «from the Varangians to the Greeks» for the history of Rus. The combination of geographical, historical, and archaeological data highlights the issue of the death of prince Sviatoslav Igorovych in March 972 in «the rapids». A comparison of these data with evidence of Chronicles may help establishing the causes and course of the events of the last months of prince's life.

The available data allow the authors to form the hypothesis about the existence of the strategic center on the territory between the Kichkas crossing and the Island of Khortytsia in the 10th century. Its recovery was one of the priorities for Prince Sviatoslav after the cessation of the war with Byzantium. It was necessary to ensure the secure trade and smooth functioning of the route «from the Varangians to the Greeks». Such version allows resolving the conflicting interpretation of Sviatoslav's «desperation» adopted by the historians in the 18th century yet, and also bringing us closer to understanding of possible economic causes of the campaign «to the rapids». The discoveries of swords and other artefacts allow the authors to speak about the circumstances and nature of the final battle of Prince's troops. The assemblage of ancient antiquities of the 10th century discovered near Kichkas and Khortytsia is directly related to the genesis of Ancient Rus state.

В.С. Рудь

ЗАГЛИБЛЕНІ ОБ'ЄКТИ З ПОСЕЛЕННЯ ТРОСТЯНЧИК

У статті подано результати польових досліджень трьох заглиблених об'єктів, досліджених на поселенні трипільської культури Тростянчик. Викладено попередні інтерпретації щодо використання масивних глиняних виробів, знайдених в ямі 1.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, етап VII, Середнє Побужжя, заглиблені об'єкти, заповнення ям, масивні глиняні вироби, етнографічні матеріали, піч для обпалу кераміки.

Поселення початку етапу VII трипільської культури біля с. Тростянчик (рис. 1) (Тростянецький р-н, Вінницька обл.) було відкрито й стаціонарно досліджено в 1988—1989 рр. експедицією Інституту археології НАН України (ІА НАНУ) під керівництвом О.В. Цвек (Цвек, Озеров 1987—1989, с. 32). У 1988 р. пам'ятку обстежив С.М. Рижов, керуючи загоном Трипільської експедиції ІА НАНУ (Круц, Рижов 1988, с. 28).

У 2015 р. під час розвідок пам'яток Трипільля в південно-східних районах Вінничини на поселенні Тростянчик повністю розкопано три і частково досліджено один заглиблений об'єкт¹. Метою польових робіт було отримання нових даних про пам'ятку, яка руйнується.

Топографія пам'ятки та локалізація досліджених об'єктів

Поселення (рис. 1, 2) розташоване на захід від с. Тростянчик. Воно займає високий мис, утворений вигином русла р. Недотіка, на 3,2 км західніше від місця, де вона впадає в р. Південний Буг. Мис розташований із лівого боку річки та має форму трикутника, витягнутого за напрямком північ—південь. Із заходу, північного заходу й північного сходу поселення обмежене неглибокими балками, зі сторони яких можливо безперешкодно увійти на його площу. Із півдня

й південного сходу розташовані долина та русло річки, проте спуститись до неї можна лише зі схилу (кут близько 20°) в південній частині пам'ятки. З південного сходу знаходиться дуже крутий схил, який сягає 50° і більше. Загальна площа поселення, визначена за поширенням підйомного матеріалу, не перевищує 3,2 га.

Шурфи 1 (4,0 × 4,0 м), 2 (3,0 × 3,0 м) та 3 (3,0 × 3,0 м) у 2015 р. закладено в південно-західній частині поселення, на його околиці, у місці переходу між рівнинним плато та схилом балки. Перепад висот земної поверхні в межах контуру одного шурфу становить 5—10°.

Методика польових досліджень

У всіх трьох шурфах, відкритих на поселенні Тростянчик, досліджено заглиблені об'єкти (ями) трипільського часу.

Розкопки об'єктів проводилися двома частинами, які розділяли яму на дві половини. За умов великої площі досліджуваного об'єкта для зручності фіксації матеріалу кожна половина була розбита додатково на квадрати площею 2,0 × 2,0 м. Спочатку розкопувалася одна половина ями, а потім — інша. Вибірка проводилася штучними шарами по 0,1—0,2 м, у залежності від насиченості заповнення матеріалу. Вибиралося не лише заповнення ями по контуру, але й материк у межах розкопу. У цьому випадку, як і на багатьох інших пам'ятках, здійснити належну фіксацію всього матеріалу під час вибірки ям по заповненню практично неможливо, зважаючи на ряд причин. Згідно зі спостереженнями автора, часто великі ями

¹ Висловлюю подяку археологу та реставратору С.С. Федорову за неоціненну допомогу в організації та проведенні польових досліджень.

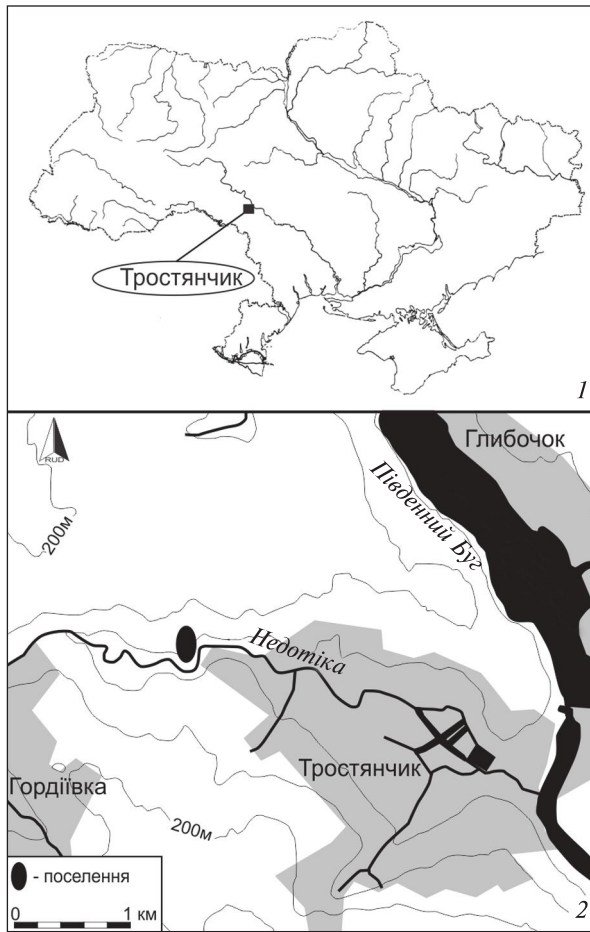

Рис. 1. Місцезнаходження поселення Тростяничик: 1 — гідрографічна карта України; 2 — топографічна карта місцевості

в трипільців заповнювалися упродовж тривалого часу, що призводило до природного обвалу стінок і зміщення матеріалу. Окрім того, на чіткість визначення контуру ями нерідко впливають інтенсивні біотурбації, що додатково переміщують археологічний матеріал. Під час пошарового зняття заповнення ями і навколишнього материка фіксація контурів заглибленого об'єкта на різних глибинах є більш чіткою (рис. 2, 1; 6, 1).

Після вибірки на всю глибину однієї половини ями отримується повний профіль об'єкта. Зафіксувавши в польовій документації профіль, проводиться пошарове зняття другої половини ями, причому горизонтальна фіксація контурів здійснюється на тих же глибинах, що і в першій половині ями. Друга половина може бути вибрана за двома методиками: або пошарове зняття ґрунту на всій площі, або зі спробою вибірки заповнення ями, що дозволяє візуалізувати форму досліджуваного об'єкта.

Розкопки ями 1 на поселенні Тростяничик проводилися за наступною методикою: квадрати А, В і С було вибрано штучними шара-

ми по контуру заповнення, а квадрати D і Е — штучними шарами на всій площі шурфу (рис. 3, 1). Робота в різних частинах проводилася одночасно, тому довелося залишити стінку-розріз, яка розділила яму на дві половини (ABC і DE).

Ями 2 і 3 розкопано шляхом зняття штучних шарів на всій площі шурфу. Друга половина ями 2 була вибрана по контуру заповнення.

Шурф 1, яма 1. Стратиграфія шурфу наступна: 0—0,34/0,42 м — чорнозем, 0,34/0,42—1,1/1,41 м — суглинок, 1,1/1,41—1,52 м — лес.

Контур ями 1 (рис. 2, 3) вперше зафіксовано на глибині 0,3 м у східній частині шурфу. Контур заповнення чітко проглядався з глибини 0,5 м. Максимальна зафіксована глибина від рівня сучасної поверхні становить 1,49 м. Імовірно, від рівня трипільської поверхні яма була введена на глибину 1,04—1,16 м. У плані вона має овалоподібну форму та розміри 3,70 × 2,85 м, витягнута за лінією північний схід — південний захід. У перетині яма має лійчасту форму (рис. 2).

Стратиграфія (рис. 2, 2) заповнення ями (показники від нульової позначки в центральній частині північно-західної стіни):

Шар 1. 0—0,34/0,42 м — чорнозем із пере-відкладеними дрібними фрагментами обпаленої глини й кераміки;

Шар 2. А) 0,34/0,42—0,63/0,74 м — темне із сіруватим відтінком компактне заповнення ями, включає глиняні вироби, фрагменти кераміки, каміння, кістки тварин, мушлі молюсків *Unio*, знаряддя праці та дрібні фрагменти обпаленої глини; В) 0,63/0,74—0,97/1,16 м — темне із сіруватим відтінком компактне заповнення ями, порівняно із шаром 2А більш насичене матеріалом;

Шар 3. 0,97/1,16—1,12/1,49 м — сильно гумусоване заповнення ями чорного кольору з незначним вмістом попелу й дрібної глиняної крихти.

Після того, як яму викопали, у неї деякий час потрапляв попіл і крихта від обпаленої глини. Разом із залишками флори ці матеріали становлять нижній шар, згаданий вище як шар 3.

Потім на цей шар одночасно були скинуті масивні глиняні вироби зрізано-пірамідальної та дископодібної форми (рис. 3), а також шматок каменю, який побував у вогні (шар 2В). Більшість із них розташовувалися на глибині 0,70—1,15 м, на похилих стінках ями подібні вироби трапляються і вище — до глибини 0,54—0,69 м. Дископодібні предмети

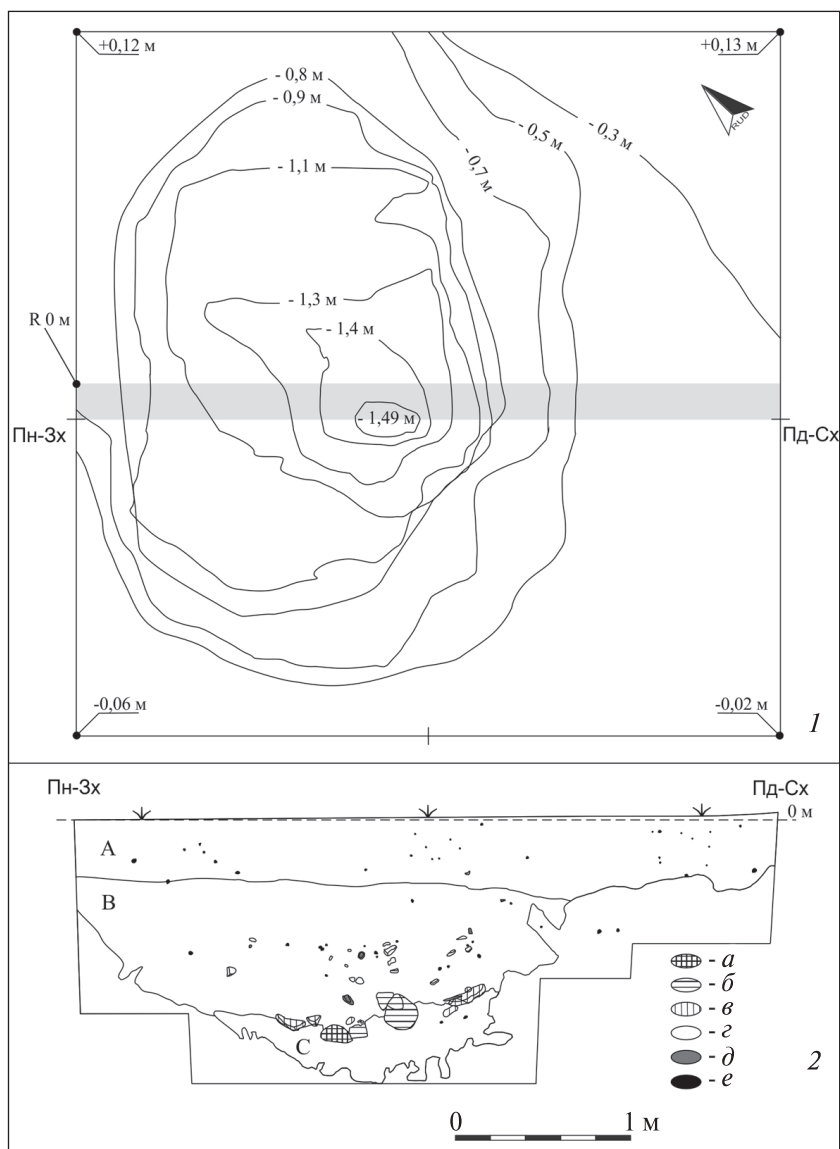

Рис. 2. Тростянчик, шурф 1. 1 — план ями 1; 2 — профіль ями 1: А — шар 1; В — шар 2; С — шар 3; а — камінь; б — зрізано-пірамідальні вироби; в — дископодібні вироби; г — кераміка; д — кістки; е — обпалена глина

поміщені в яму першими, зверху знаходяться предмети зрізано-пірамідальної форми. Концентрація виробів на площі ями нерівномірною (рис. 3, 1). Значні скупчення сильно фрагментованих глиняних дисків спостерігаються в західній, центральній і східній частинах ями. Зрізано-пірамідальні вироби переважно сконцентровані в центральній і північно-західній частинах заглиблення. На окремих ділянках нашарування фрагментів глиняних виробів досягають товщини 0,3 м. У західну частину ями разом із масивними глиняними виробами був скинутий фрагмент великого кухонного горщика (рис. 3, 1), розчищений між уламками дископодібних виробів. У шарі з масивними глиняними виробами було знайдено всього декілька фрагментів кераміки.

Над глиняними предметами яма заповнена (шар 2А) досить фрагментованим інвентарем, очевидно, побутовим сміттям. Більшу його частину складають окремі фрагменти «столового» та «кухонного» посуду. У меншій кількості наявні фрагментовані кістки тварин. Іноді траплялися також дрібні шматки обпаленої глини (максимального розміру $5,0 \times 4,0 \times 4,0$ см) як із рослинною домішкою у складі, так і без неї. Перші є частинами певних споруд із використанням дерева. Останні, очевидно, є частинами вимосток, які мали заглажену поверхню. У значній кількості в заповненні цього шару ями представлені цілі й фрагментовані екземпляри мушель *Unio*. У малій кількості наявні фрагменти мініатюрного посуду, антропоморфної і зооморфної пластики, крем'яних знарядь праці, а також фрагменти й

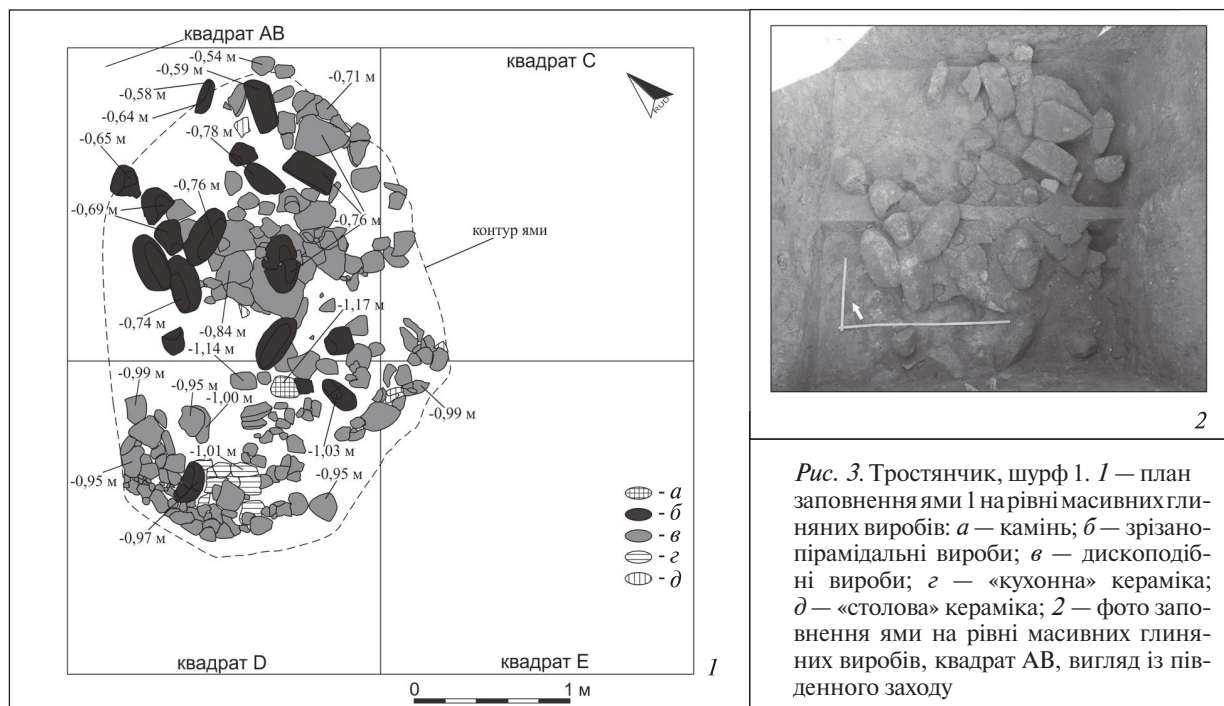

Рис. 3. Тростянчик, шурф 1. 1 — план заповнення ями 1 на рівні масивних глиняних виробів: а — камінь; б — зрізано-пірамідальні вироби; в — дископодібні вироби; з — «кухонна» кераміка; д — «столова» кераміка; 2 — фото заповнення ями на рівні масивних глиняних виробів, квадрат АВ, вигляд із південного заходу

цілі екземпляри спрацьованих орнаментирів для посуду, виготовлених із мушель *Unio*.

Імовірно, центральна частина ями не була заповнена до поверхні, на що вказує незначна насиченість її матеріалом (рис. 2, 2).

Предмети зрізано-пірамідальної форми знайдені в заповненні ями 1 (рис. 4, 1) у перетині нагадують трапецію, а в основі — овалоподібні. Вони виготовлені з глиняної маси зі значною рослинної домішкою (див. Додаток 2). Зовні предмети недбало заглажені, основа не заглажена. Формування відбувалося на нерівній поверхні (земля або глиняна основа), поперечно вкритій половою злаків, про що свідчать численні відбитки. Більшість виробів виготовлено з одного шматка глини. Три з них (1, 2 і 5) сформовані у два прийоми: спочатку була змодельована основа, а потім примазана верхня частина. Лише предмет 16 виготовлений щонайменше в три прийоми, про що свідчать шари глини, які відшаровуються в місцях з'єднань.

Верхня та бокові сторони мають високотемпературний випал глини до темно-зеленоватого кольору. Усередині вироби пропечені високою температурою до темно-цегельного кольору. Такий же колір має нижня частина, тобто основа, більшості виробів. Чорний колір глини (свідчення обпалу без доступу повітря) присутній на виробах лише знизу, у центральній частині. Товщина цього темного шару зазвичай не перевищує 1,0 см.

На одному виробі з торця залишився відбиток людської руки, залишений ще до випалу.

Отже, виріб міг бути сформований і потім перенесений із місця формування до місця утилітарного призначення. Або ж під час фінальної викладки майстер вирішив відсунути предмет, скорегувавши його місце розташування. Судячи з того, що сліди вдавлень наявні лише з одного боку, предмет могли переносити у вертикальному положенні на одній руці.

Розміри, ступінь збереження й вага масивних глиняних виробів зрізано-пірамідальної форми представлені в табл. 1. Тільки два вироби (2 і 3) знайдено цілими, ще два (5 і 12) можна склеїти зі знайдених фрагментів повністю. Вага предметів становить 6,9—7,5 кг. Вироби 4, 9 та 14 збережені на 80—90 %, інші — на менше ніж 70 %. Значна фрагментація виробів, мабуть, спричинена механічними пошкодженнями внаслідок скидання виробів до ями. Вироби з малим ступенем збереженості, очевидно, зазнали сильного подрібнення і віднайти їхні фрагменти серед аморфних шматків обпаленої глини неможливо.

Предмети дископодібної форми (рис. 4, 2) є ще одним типом масивних глиняних виробів з ями 1. Вони мають сформовану округлу закраїну. Діаметр окремих фрагментів складає 45—53 см, товщина — 3,5—5,0 см. Вони виготовлені з тієї ж маси, що і зрізано-пірамідальні вироби, у тотожний спосіб. Колір виробів різний — від цегельного до темно-зеленого. Простежується як поєднання цих кольорів у виробі, так і переважання лише одного, що вказує на різнотемпературний обпал.

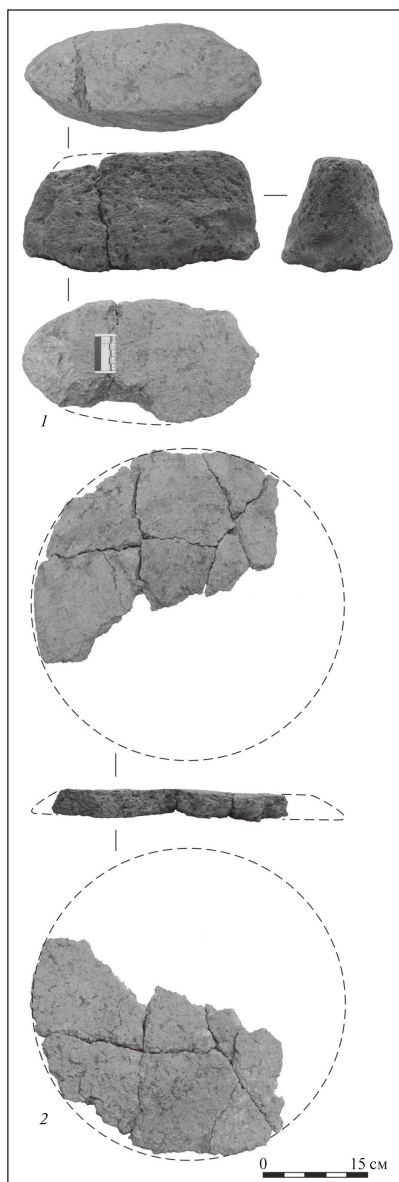

Рис. 4. Тростянчик, шурф 1. Масивні глиняні вироби з ями 1: 1 – зрізано-пірамідальні; 2 – дископодібні

Шурф 2, яма 2. Геологічна стратиграфія в межах шурфу наступна: 0–0,12/0,26 м — чорнозем; 0,12/0,26–0,7/0,96 м — суглинок; 0,7/0,96–1,85 м — лес.

Яма 2 у плані округла (рис. 5, 1), із максимальним зафіксованим діаметром 1,58 м. Гранична глибина ями від нульової позначки, обраної в північно-західному куті шурфу, становить 1,66 м. У верхній частині стінки ями не зафіксовано, але її контури можливо приблизно визначити за концентрацією матеріалу. Стінки нижньої половини ями вертикальні, дно практично рівне (перепади до 5,0 см). Відповідно, форма ями близька до циліндричної (рис. 5, 2).

Стратиграфія (рис. 5, 2) заповнення ями (показники від рівня сучасної поверхні):

Шар 1. 0–0,13/0,19 м — чорнозем із пере-відкладеними фрагментами обпаленої глини й поодинокими фрагментами кераміки;

Шар 2. А) 0,13/0,19–0,59/0,96 м — темно-сіре заповнення ями з великою кількістю фрагментів обпаленої глини, поодинокими фрагментами керамічних виробів і кістками тварин; В) 0,59/0,96–1,85 м — темно-коричнєве заповнення ями з великою кількістю фрагментів обпаленої глини, поодинокими деревними вуглинками, фрагментами кераміки, кістками тварин і мушлями молюсків *Unio*.

Заповнення ями простежено вже на глибині 0,05–0,1 м (шар 1), верхня частина культурного шару пошкоджена терасуванням схилу під висадку плодівих дерев. У верхній частині заповнення (0,2–0,3 м) виявлено скупчення невиразних фрагментів посуду, кісток тварин і дві ніжки від антропоморфних статуеток. Імовірно, це шар сміття, яке потрапило в заповнену яму за часів існування поселення.

Чіткий контур ями не спостерігався до глибини 0,7–0,9 м (шар 2А) від сучасної поверхні (рис. 5, 2). Це результат біотурбацій, які призвели до розпорошення матеріалів і руйнації чітких контурів об'єкта. Шар 2В утворився в результаті заповнення ями обмазкою і глиняною крихтою впереміш із вуглинками горілого дерева. Очевидно, у трипільський час заповнення на всій глибині об'єкта було однорідним, але наступні біотурбації практично знищили сипке заповнення у верхній частині (шар 2А), залишивши лише тверді компоненти (обмазка і фрагменти кераміки). Фрагменти обмазки в нижній частині ями значно більші, ніж у верхній (рис. 5, 2).

У ямі знайдено лише кілька невиразних фрагментів кераміки. Це може свідчити про одномоментне заповнення ями. Навіть випадкове сміття не встигло до неї потрапити.

Майже на дні ями, на глибині 1,57–1,49 м, практично в її центрі, знайдено зернотерку (рис. 5, 1) розмірами 40 × 31 × 9,5 см. Вона розташована спрацьованою поверхнею донизу. На дні, на всій площі ями, виявлено кілька дрібних фрагментів дуже фрагментованих кісток і мушель *Unio* (рис. 5, 2).

Серед фрагментів обпаленої глини, якими повністю заповнена яма, виділяється два типи. Перший — це крихкі шматки зі значною розлиною домішкою. На більшості з них з одного боку присутні відбитки дерева, у той час як інша сторона — рівна і підведена рожевою глиною. Товщина фрагментів складає до 10 см. Серед відбитків дерева наявні прутики, плахи і кругляк. Другий тип — це міцні пласкі плити,

товщиною до 8,0 см. Вони виготовлені з глини практично без рослинних домішок. Поверхня заглажена. Фрагменти були намазані на нерівну шорстку поверхню, глиняну або земляну. Випал фрагментів обох типів високотемпературний. Імовірно, фрагменти першого типу можуть відноситися до конструкції стін та перекриття поверхів у трипільських спорудах. Другий тип, зазвичай, інтерпретують як черинь печей у будинках.

Шурф 2, яма 4. Контур ями зафіксовано в північно-східній частині шурфу 2 (рис. 5, 1), за 0,8 м на схід від ями 2. Площа розкритої частини становить 0,60 × 2,05 м. У цих межах яму розкопано до глибини 0,53 м від сучасної поверхні. Далі роботи не проводилися. Об'єкт законсервовано. Продовження ями на площі спостерігається у північно-східному та східному напрямках. Заповнення аналогічне до шару 2А ями 1, але більш насичене попелом.

Шурф 3, яма 3. Геологічна стратиграфія у межах шурфу наступна: 0—0,27/0,45 м — чорнозем; 0,27/0,45—0,71/0,96 м — суглинок; 0,71/0,96—1,3 м — лес.

Яма 3 у перетині має лійчасту форму (рис. 6, 2), у плані нагадує неправильний овал (рис. 6, 1). Витягнута за лінією північний схід—південний захід на 2,82 м. Ширина становить 1,76 м. Гранична глибина ями від нульової по-

значки (північно-західний кут шурфу) складає 0,92 м. Мабуть, у трипільський час глибина ями не перевищувала 0,85 м.

Стратиграфія (рис. 6, 2) заповнення ями (показники від рівня сучасної поверхні):

Шар 1. 0—0,27/0,43 м — чорнозем із перевідкладеними фрагментами обпаленої глини і кераміки;

Шар 2. 0,27/0,43—0,82/1,23 м — темне із сіруватим відтінком компактне заповнення ями з фрагментами керамічних виробів, камінням, кістками тварин, мушлями *Unio*, знаряддями праці та фрагментами обпаленої глини.

Яма заповнена аналогічним матеріалом, що і яма 1 (шар 2А) вище рівня залягання масивних глиняних виробів. Скоріш за все, це побутове сміття. Відмінність полягає лише в наявності в заповненні ями 3 більшої кількості попелу на всій глибині об'єкта і більшої кількості фрагментів обпаленої глини. Окрім двох типів обпаленої глини, згаданих вище при описі заповнення ями 2, у ямі 3 наявний третій тип. Це фрагменти вимосток, виготовлених із піщанистої глини, практично без рослинних домішок. Їхня поверхня рівна, товщина становить 2,0—4,0 см. Окрім цього, на різних глибинах й у різних квадратах ями 3 знайдено три мідних вироби (рис. 6, 1): намистина, ціле чотиригранне шило та фрагмент шила (робоча колюча частина) (див. Додаток 1).

Таблиця 1. Метричні показники, ступінь збереженості та вага масивних глиняних виробів зрізано-пірамідальної форми

№	Ступінь збереженості	Розміри				Вага (кг)
		Довжина (см)	Ширина (см)		Висота (см)	
			основи	вершини		
1	фрагмент (~25%)	?	14	7,8	18,7	2,8
2	цілий	34,5	15,5	9	18,5	7,5
3	цілий	36,7	18,3	8,7	15,8	6,9
4	фрагмент (~90%)	34	16	8,8	14,5	5,1
5	цілий (склеєний)	38,6	20,5	7,5	14,8	7,2
6	фрагмент (~35%)	?	13	6,8	14	2,6
7	фрагмент (~20%)	?	14,5	?	?	1,9
8	фрагмент (~40%)	?	17,5	7,5	13,4	3
9	фрагмент (~90%)	36	19,5	8,5	14,5	7,1
10	фрагмент (~40%)	?	21,3	6	15,5	3,3
11	фрагмент (~70%)	?	15	7	15,5	4,6
12	цілий (склеєний)	38,7	19,3	6,8	13,2	7
13	фрагмент (~65%)	32	18	7,5	14	4,2
14	фрагмент (~80%)	?	16,3	8	16	5,5
15	фрагмент (~20%)	?	?	?	14,3	1,9
16	фрагмент (~15%)	?	?	?	?	1,3

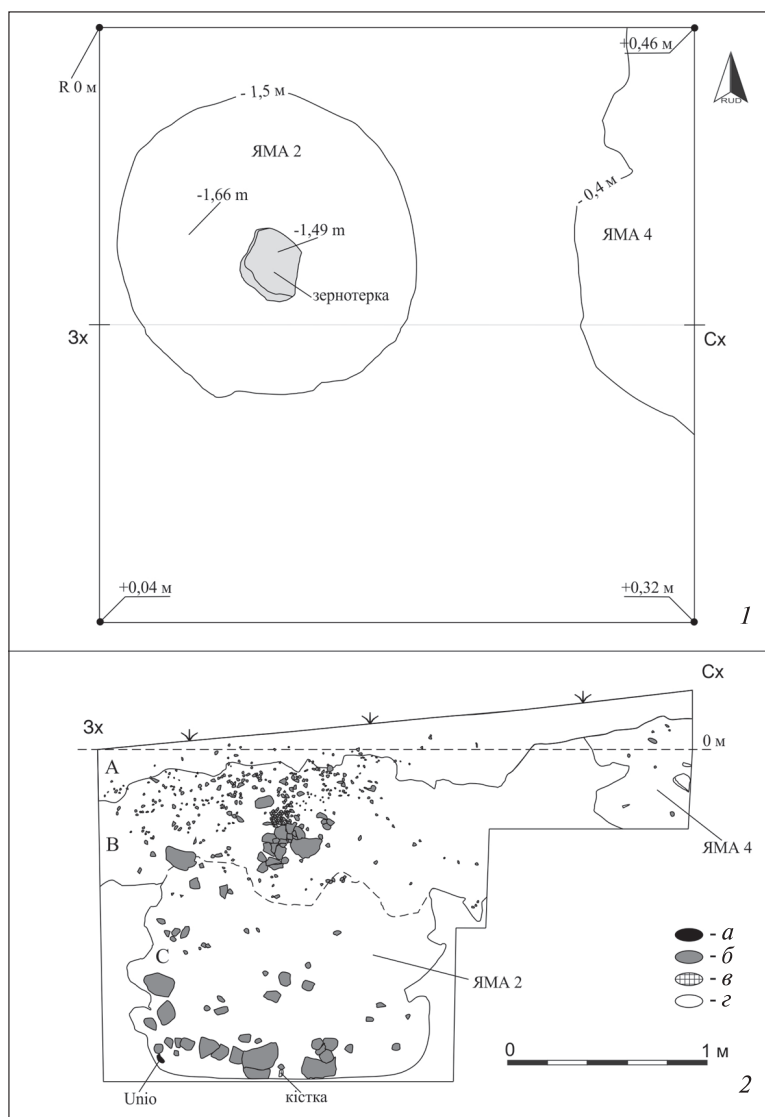

Рис. 5. Тростяничик, шурф 2. 1 — план шурфу з позначенням ям 2 і 4; 2 — профіль шурфу: А — шар 1; В — шар 2А; С — шар 2В; а — *Unio*; б — обпалена глина; в — кістки; з — кераміка

Дискусії

Пряких аналогій знайденим зрізано-пірамідальним глиняним виробам в ямі 1 автору в культурному комплексі Кукутень-Трипілля не відомо. Єдиний частково схожий виріб був знайдений у будинку комплексу «2» у Майданецькому в 1988 р. Цей предмет також виготовлений із глини з рослинною домішкою й має тотожну зрізано-пірамідальну форму, з висотою і діаметром в основі близько 20 см. Зверху до нього приліплено два «ріжки». Дослідники припустили, що цей виріб міг виконувати роль своєрідної підставки (Шмаглій, Видейко 1988/46, арк. 8, рис. 24, 1—3).

Цікаві дані про потенційне використання зрізано-пірамідальних глиняних виробів дають етнографічні матеріали. У 1990—1993 рр. групою археологів здійснена етнографічна експе-

диція до с. Тарасара в Західній Індії (Bhagat Kar et al. 1993). Метою цієї роботи був пошук і документація локальних традицій виготовлення кераміки, які могли б допомогти в реконструкції керамічного виробництва в Харапській культурі. У с. Тарасара випал кераміки проводять в округлих печах (рис. 7) діаметром близько 2,7 м, вертикальні стіни яких зведено з цегли на висоту 0,85 м. В основі печі на однаковій відстані розміщуються вісім топкових каналів висотою 0,33 м і шириною 0,2 м (Bhagat Kar et al. 1993, с. 158—159). Під час підготовки печі до випалу посуду на дно викладають 25 глиняних підставок. Вони сформовані на гончарному колі й мають форму пустотілого на обох кінцях циліндра діаметром 14 см. Підставки розміщують трьома колами, так щоб жодна з них не перешкождала завантаженню палива в камеру печі. Перше

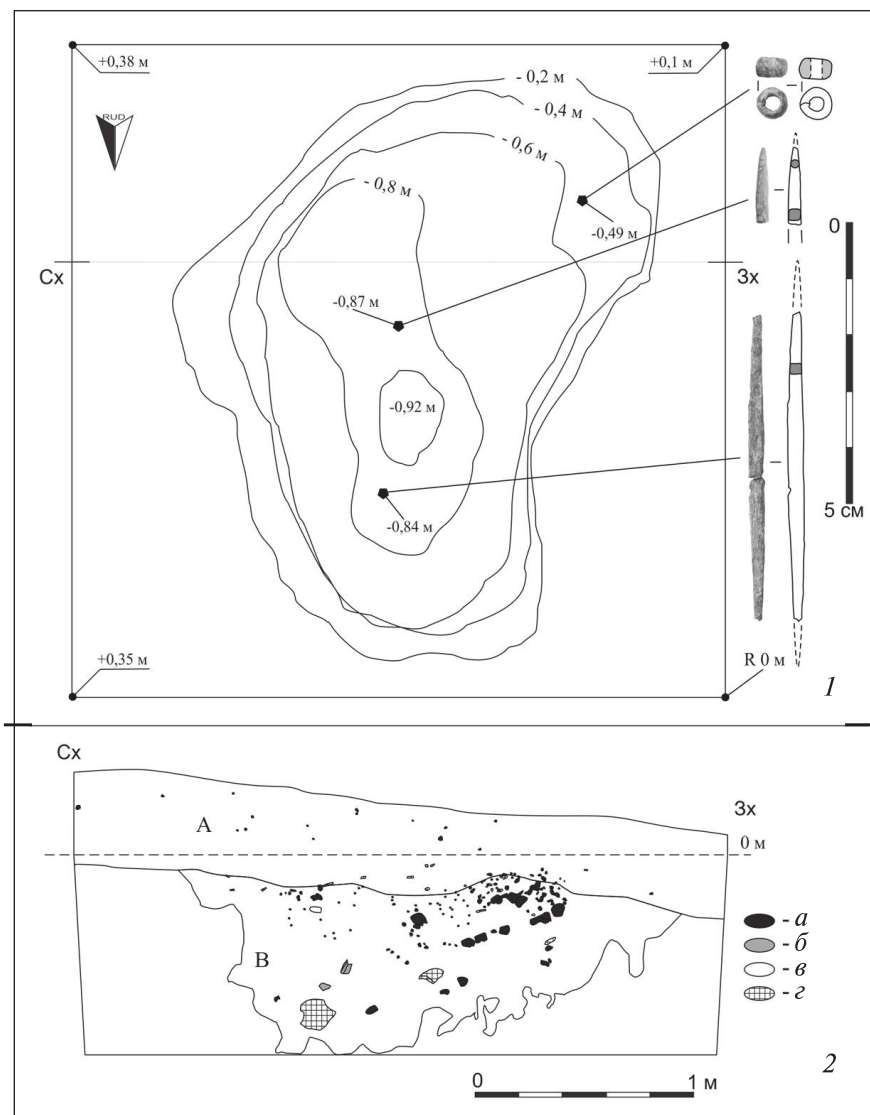

Рис. 6. Тростяничик, шурф 3. 1 — план ями 3 із позначенням місць знахідок мідних виробів; 2 — профіль ями 3: А — шар 1; В — шар 2; а — обпалена глина; б — кістки; в — *Unio*; з — кераміка

коло містить 13 підставок, наступне — вісім, а останнє, центральне, — всього чотири. На кожен циліндр кладуть по одній посудині, так щоб їхні стінки не торкалися одна одної. Далі продовжують згори закладати піч посудом.

Піч завантажується посудом закритих форм до рівня приблизно 30 см вище стінок. Після завантаження камера печі закривається іншими посудинами, що називаються тавді. Це мископодібні круглі глиняні вироби середніх розмірів, які в побуті використовуються в якості сковорідок для випічки прісного хліба. Тавді розміщують у перевернутому положенні так, щоб вони повністю закрили камеру печі. Для закривання дрібних отворів використовують фрагменти кераміки, які постійно зберігаються поруч із піччю. Також фрагменти посуду розміщують між посудинами при завантажен-

ні печі. Все це потрібно для збереження необхідної кількості тепла в камері.

У вищеподаному описі індійської етнографічної печі найбільше цікавлять мобільні підставки для розміщення посуду на них. Не виключено, що зрізано-пірамідальні глиняні вироби знайдені в ямі 1 у Тростяничку можуть бути такими ж мобільними «стовпчиками» в конструкції печі.

При розгляді інвентарю ями 1 виникає питання про призначення глиняних виробів дископодібної форми.

Останніми роками дослідниками був запропонований варіант функціонального призначення цієї категорії виробів. Виявлені в Небелівці дископодібні глиняні предмети були визначені як «покришки каналів горну» (Burdo, Videiko 2015, p. 97—98, fig. 5: 6, 7; Korvin-Piotrovskiy et al. 2015, p. 243—245). Вважається,

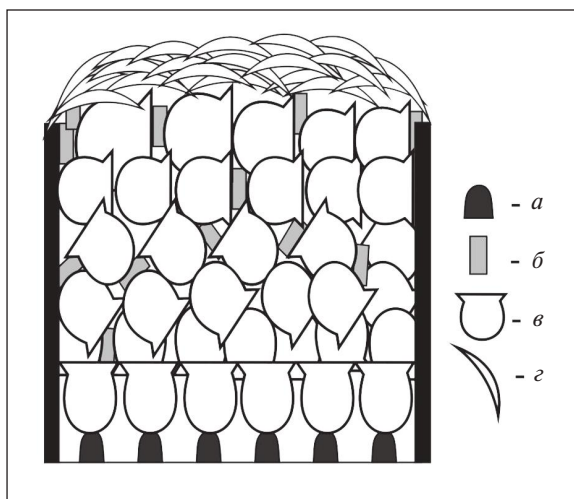

Рис. 7. Схематичне зображення етнографічної печі для обпалу кераміки, Індія, початок 1990-х рр. (за: Bhagat Kar 1993, fig. 11): а — глиняні підставки; б — фрагменти кераміки; в — посуд для випалу; г — керамічні сковорідки (*tavdi*)

ся, що «кришки» виконували функцію череня з продухами. Вони захищали посуд від прямої дії вогню й одночасно були підставками для зручного його розміщення в камері.

З огляду на зазначені етнографічні аналогії із Західної Індії, можна запропонувати ще одну версію призначення цих глиняних виробів у давнину. Вони могли використовуватися для фінального закупорювання завантаженої печі перед початком випалювання кераміки. Покладені в кілька рядів, ці диски цілком здатні забезпечити достатню концентрацію тепла всередині печі. Не виключено, що їх використовували паралельно з окремими фрагментами битої кераміки для закриття невеликих дірок. У цьому випадку стіни споруди для випалу кераміки могли бути вертикальними, із мобільним дахом, утвореним глиняними дисками. Це дозволяє здійснити швидке завантаження та розвантаження камери, не руйнуючи при цьому жодного елементу конструкції. Можливо, постійних стінок у печі взагалі не існувало, а функцію підтримання стійкості виконували глиняні диски і/або фрагменти кераміки, викладені поверх виробів, які піддавали обпалу.

Відзначимо, що в українській етнографії існує традиція закриття камери печі суцільним шаром фрагментів кераміки, відома під назвою «учереПЛення» (Пошивайло 1993, с. 121; Шульгіна 1929, с. 141, 183; Прусевич 1916, с. 61).

Висновки

Досліджені заглиблені об'єкти з Тростянчика за формою поділяються на два типи: 1) лійчасті в перетині ями, де діаметр вершини перевищує діаметр придонної частини практично вдвічі (ями 1 та 3); 2) вузька глибока яма зі злегка розширеними до дна стінками (яма 2).

Заповнення ям першого типу практично одноманітне, із деякими варіаціями. Переважно це добре гумусований ґрунт чорного кольору, насичений попелом або із прошарками попелу. У заповненні знаходилася велика кількість фрагментів кераміки як окремих, так і у складі, неповних розвалів. Також у великій кількості трапляються сильно фрагментовані кістки тварин, фрагменти обмазки і каміння, здебільшого спрацьовані чи зламані знаряддя праці. Тобто заповнення відображає увесь спектр речей, які були у вжитку давнього населення. Яма другого типу була вщент заповнена обмазкою зі згорілої споруди, а на її дно поміщена зернотерка й подрібнені кістки тварин. Заповнення ями може бути свідченням як ритуальних дій, так і перепланування певної ділянки селища.

Очевидно, заглиблені об'єкти першого типу спочатку були ямами, з яких видобували глину для будівництва та керамічного виробництва, а пізніше в них скидали різне побутове та виробниче сміття. Чітка округла форма ями 2 (тип 2) може свідчити, що спочатку її використовували як яму для зберігання припасів. Це не виключає можливості використання її природного заповнення в будівельній чи керамічній галузі.

Абсолютно унікальним для Кукутені—Трипілля є комплекс масивних глиняних виробів з ями 1. Відповідно до етнографічних даних можливо припустити, що зрізано-пірамідальні вироби використовували в якості мобільних підставок для розміщення посуду в печі при обпалі кераміки. Запропоновано ідею, що вироби дископодібної форми слугували покришками для фінального закупорювання отвору у верхній частині печі. А при відсутності в печі стаціонарних стін, компактно складений набір кераміки для обпалу могли повністю обкладати дископодібними глиняними виробами.

Додаток 1
Спектральний аналіз металевих предметів із ями 3 трипільського поселення Тростянич

Тростянич—2015										
Лабораторний номер зразка	Виріб	Об'єкт	Вміст елементів у вагових %							
			Sn	Zn	Ag	Fe	Cu	Cl	Mg	Br
1307	Намистина	Яма 3, Квадрат В, Шар 3	0,101	—	0,044	0,098	98,96	0,801	—	—
1308	Шило (фрагмент)	Яма 3, Квадрат А, Шар 5	0,23	1,138	—	0,203	95,63	1,858	0,764	0,175
1309	Шило	Яма 3, Квадрат А, Шар 5	0,14	0,722	0,047	0,12	97,98	0,989	—	—

к. і. н. Т.Ю. Гошко
(Інститут археології НАН України)

Додаток 2
Палеоетноботанічні визначення

На аналіз надано шматки зрізано-конічних виробів із глини з шурфу 1, ями 1 з поселення трипільської культури Тростянич початку етапу VII (Тростянецький р-н, Вінницька обл.). Розвідкові роботи 2015 р. Східноподільської експедиції під керівництвом В.С. Рудя.

З метою виявлення відбитків зернівок (плівок) і насіння культурних рослин і сегетальних бур'янів, проведено візуальне обстеження поверхонь виробів, а також (оскільки вироби підлягали утилізації) їхніх зламів.

Зняття відбитків проводилося за загальнозвизаною методикою, вперше використаною в СРСР З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970). Надалі матеріал визначено завдяки його порівнянню з раніше установленими аналогічними зразками й широким колом публікацій на цю тему.

У результаті обстеження виявлено плівки рослинного походження і їхні відбитки; трапилися навіть відбитки фрагментів соломи до 5,0—7,0 см завдовжки. Частина плівок знаходилася і муміфікованому стані, однак, у результаті найменших змін (під незначними фізичними впливами?) вони розсипаються.

Усі відбитки культурних рослин виявилися винятково відбитками плівок ячменю піввчастого (*Hordeum vulgare*); не виключено, що свого часу там були також зернівки цього виду (оскільки, природно, плівки повторюють форму зернівок, за деякими відбитками неможливо точно визначити, чи вони залишені плівками, чи неочищеними зернівками). Кількість відбитків не підраховано через неможливість їхнього точного встановлення.

Ячмінь піввчастий — це одна з трьох культурних рослин (разом із просом і пшеницею двозерняною), відомих із найдавніших часів на території пів-

дня Східної Європи (див.: Пашкевич 1992). Вони добре себе зарекомендували як витривалі й невибагливі рослини, отже набули значного поширення й ужитку у давніх землеробських суспільствах. За даними, отриманими З.В. Янушевич і Г.О. Пашкевич у ході багаторічних досліджень палеоетноботанічних матеріалів із трипільських пам'яток територій сучасної Молдови й України (досліджено понад 100 пам'яток), ячмінь піввчастий набув значного поширення на полях носіїв трипільських традицій (першу спробу узагальнення див.: Янушевич 1980; добірку й посилання на джерела див.: Пашкевич, Відейко 2006; нові дані див.: Пашкевич, Черновол 2014). Не є винятком і отриманий нами результат. Зауважимо, що ця знахідка не може свідчити про будь-які вподобання давніх землеробів.

Зважаючи на одноманітність отриманих відбитків, а також на їхню якість (переважно плівки), можемо припустити, що маємо справу з відходами обмолоту/пересівання одного врожаю. Зважаючи ж на форму виробів (умовно «об'ємні»), переконуємося в тому, що використано прийом додавання до глиняної маси рослинних домішок із метою поліпшення їхніх певних функціональних властивостей. Цей прийом добре відомий за археологічними даними для землеробських спільнот; донедавна (подекуди й дотепер) його застосовують у сільській місцевості під час будівництва глинобитних споруд.

Таким чином, маємо побіжне свідчення існування землеробства в давніх мешканців трипільського поселення поблизу с. Тростянич. Водночас, досліджені зрізано-пірамідальні вироби є яскравим прикладом використання матеріалів для виготовлення різноманітних глинобитних конструкцій. Сумарно маємо взаємозв'язок між землеробством і традиціями використання еластичних матеріалів.

к. і. н. С.А. Горбаненко
(Інститут археології НАН України)

- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/4а.
- Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. — К., 2006.
- Пашкевич Г., Черновол Д. Нові палеоботанічні матеріали з трипільських пам'яток // Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди: Зб. наук. пр. пам'яті Володимира Круца. — Львів, 2015. — С. 97—110.
- Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дисс. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. — К., 1992.
- Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології лівобережної України (Гетьманщина). — Опішне, 1993.
- Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. — К., 1916. — С. 9—118.
- Цвек Е.В., Озеров П.И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ІА НАНУ. — 1987—1989/406.
- Шмаглий Н.Н., Відейко М.Ю. Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции за 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/386.
- Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. II. — С. 111—200.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.
- Янушевич З.В. Земледелие в раннем триполье // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 225—234.
- Bhagat Kar S., Koiso M., Thomas E. Pottery Making Traditions at Tarasara, Dist. Bhavnagar, Gujarat // Bulletin of the Deccan College Research Institute. — Vol. 53. — 1993. — P. 143—185.
- Burdo N., Videiko M. Nebelivka: From Magnetic Prospection to New Features of Mega-Sites // Trypillia-Megasites and European Prehistory. 4100—3400 BC / Edited by J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko. — 2015. — P. 96—116.
- Korvin-Piotrovskiy A., Hofmann R., Rassmann K., Videiko M., Brandtstötter L. Pottery Kilns in Trypillian Settlements. Tracing the Division of Labour and the Social Organization of Copper Age Communities // Trypillia-Megasites and European Prehistory. 4100—3400 BC / Edited by J. Müller, K. Rassmann and M. Videiko. — 2015. — P. 221—252.

Надійшла 14.04.2016

В.С. Рудь

УГЛУБЛЕННЫЕ ОБЪЕКТЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ТРОСТЯНЧИК

В 2015 г. на трипольском поселении Тростянчик было раскопано три ямы, обнаружено разнообразие форм и заполнения углубленных объектов. В яме 1 найдено массивные глиняные изделия двух типов: срезано-пирамидальной и дисковидной формы. Если последние сравнительно часто встречаются на поселениях, то первые являются абсолютно уникальными для Кукутень-Триполья. При сопоставлении с некоторыми этнографическими материалами, комплекс этих изделий мог использоваться в конструкции печи для обжига керамики. Яма 2 полностью заполнена обмазкой, в ее придонной части находилась перевернутая зернотерка. В яме 3 рядом с разнообразным бытовым мусором (фрагменты посуды, кости животных, обмазка, орудия труда и пластика) найдено три медных изделия. Кроме публикации объектов, статья снабжена двумя приложениями: спектральным анализом металла и палеоэтноботаническими определениями.

V.S. Rud

SUNK OBJECTS FROM TROSTIANCHYK SETTLEMENT

In 2015, three pits were excavated at the Trypillian settlement Trostianchik. They have shown a variety of forms and fillings of sunk objects. Massive clay products of two types were found in the pit No 1: truncated-pyramidal and discal ones. If the latter are comparatively often found at the settlements, the former are absolutely unique for the Cucuteni-Trypillian culture. In comparison with some ethnographic materials, it is probable that a set of these products was used in the construction of a potter's kiln. The pit No 2 was completely filled with burnt clay. An inverted grinding stone was found close to the bottom of the pit. In the pit No 3, three copper objects were found together with various household rubbish (sherds, animal bones, plaster, tools, and figurines). Besides the publication of the objects, the article includes two appendixes: spectral analysis of metal finds and palaeoethnobotanic attributions.

ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ВЕРШНИКА НА р. СИНЮХА

Статтю присвячено публікації скіфського поховання з кургану 32 біля смт Вільшанка Кіровоградської обл., у басейні р. Синюха.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, курган, поховання, воїн, вершник, озброєння, вузда.

У 1970 р. експедиція Кіровоградського краєзнавчого музею проводила розкопки курганів у Кіровоградській обл. Декілька насипів розкопано й біля районного центру, смт Вільшанка, розташованого на заході області, на р. Синюха, на півдні Українського Правобережного Лісостепу¹.

Навколо селища зафіксовано декілька курганних груп. В одній із них, що розташовувалась на 8,0 км східніше населеного пункту, налічувалось 6 насипів. Тут досліджено курган 32 (згідно із загальною нумерацією), який був заввишки 1,5 м та діаметром 30 м (рис. 1). У насипу, на глибині 0,5 м, зафіксовано глиняний викид діаметром 15 м, що залягав на стародавньому чорноземі, навколо могили. Найбільша товщина викиду 0,5 м. Могильна яма у центрі кургану мала тверде, ущільнене заповнення, в якому траплялись кістки та зуби коня, форму витягнутої трапеції та була орієнтована довгою віссю вздовж лінії південь—південний захід—північ—північний схід (рис. 2). Її довжина 4,25 м, ширина 3,5—4,1 м, глибина від рівня похованого чорнозему 4 м. Під південною стінкою могильної ями розкопано дві земляні сходи: перша була розміщена на глибині 2,9 м, завширшки 1,05 м; друга — на глибині 3,5 м, завширшки 0,4 м та полого переходила у підлогу, над якою підвищувалась на 0,6 м. На першій сході, на глибині 2,2—2,8 м під східною стінкою могили лежав череп коня, поруч бронзові вуздечні предмети: бляха (1) у вигляді задніх ніг тварини, дві підвіски-«замочки» (2), ворворка (3). На цій же сході під західною стінкою розчищено людські кістки та череп, викинуті сюди грабіжниками. Під північною стінкою знаходились рештки небіжчика. *In situ* вціліли: частина грудної клітки, кістки

лівої руки і стопи. Кістяк лежав на дерев'яному дощаному настилі, у витягнутому положенні, головою на північний захід. Під його головою покладено залізний щит (4), під яким лежав розгорнутий панцир (5) (рис. 4). Біля північної стінки виявлено два залізних наконечники списів (6), а поруч — залізна ворворка, що розпалась (7). На відстані 1,95 м від них, коло стоп, розчищено 2 залізних підтока (8). Загальна довжина списів, таким чином, могла складати 2,45—2,65 м. За щитом, ближче до західної стінки, *in situ* виявлено частину кістяка коня — грудна клітина та передня нога. Зверху ребер знайдено маленьку бронзову ворворку (9). У центрі могили розкидано вузькі пластини від захисного пояса (10) і бронзові вістря стріл (11).

1. Вуздечна бронзова бляха у вигляді задньої частини копитної тварини з петлею на звороті. Передано круп з двома ногами. Від хвоста вціліла лише верхня частина. Копита декоровані хвилястими мотивами. Біля колінного суглоба — розеткоподібна прикраса з трьома пелюстками. З боку зображено голівку орлиноподібного грифона з вухом, оком та дзьобом (рис. 6, 1).

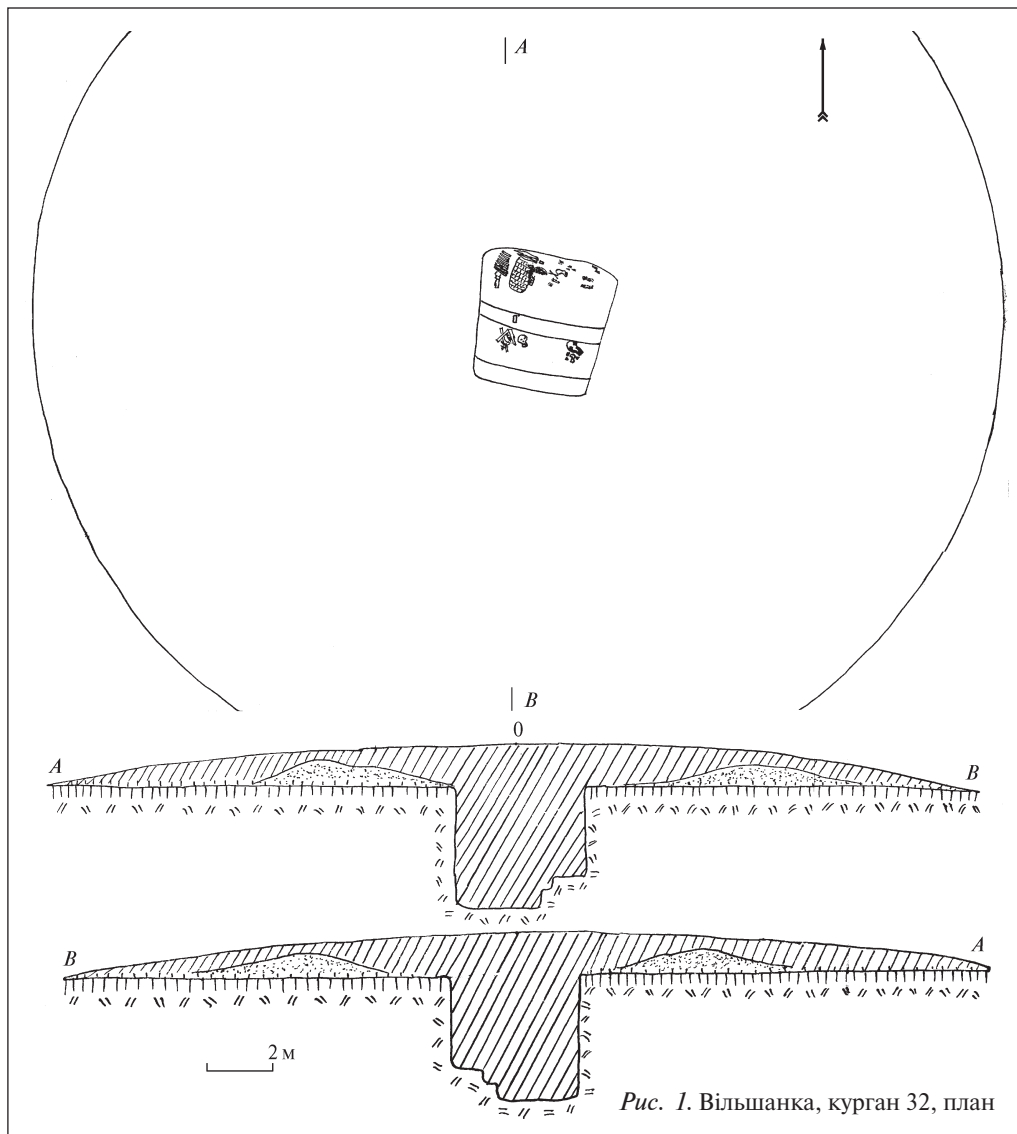
2. Дві підвіски у вигляді «замочків» з петлями у верхній частині (рис. 6, 4, 5).

3. Бронзова ворворка зрізаноконічної форми, кругла в перетині. По центру проходить наскрізний круглий отвір (рис. 6, 2).

4. Залізний щит прямокутної форми із заокругленими кутами, набраний із залізних лусок, що кріпились до основи через отвори, частково перекриваючи одна одну (рис. 2).

5. Залізний панцир, набраний з прямокутних пластин з отворами для кріплення. Збереглося одне окреме прямокутне напліччя. У місці, де носився пояс, пластини відсутні. Простежуються бічні вирізи для рук. Позаду обладунок мав прямокутний виступ, для кращого захисту поперека воїна в бою. Тоді як

¹ Керівник експедиції — Н.М. Бокій.

спереду для кавалериста він був, очевидно, не зручним (рис. 3; 4).

6. Залізні наконечники списів з гостролистим пером та ребром на ньому. В одного перо ширше, в іншого — вужче. Втулки довгі, зігнуті із залізної пластини, місце стику якої добре видно. Унизу втулки — потовщення, всередині збереглися сліди дерев'яного ратища (рис. 5, 1, 2).

7. Залізна ворворка. Розпалась.

8. Залізні, циліндричні, порожні всередині підтоки від списів, зігнуті із залізної пластини (рис. 5, 3, 4).

9. Бронзова зрізаноконічна ворворка, округла в перетині. Всередині — наскрізний округлий отвір (рис. 6, 3).

10. Видовжені бронзові пластини, що вкривали захисний пояс (рис. 6, 6).

11. Бронзові трьохлопатеві, втульчасті вістря стріл з трикутними голівками (рис. 6, 7—28).

У багатьох втулках збереглися частини дерев'яних. Усього в могилі зібрано не менше 22 виробів. Виділяються такі їх типи:

А. Вістря з баштоподібною голівкою та втулкою, що виступає. Кінці лопатей іноді утворюють «жальця»; 2 екз. (рис. 6, 7, 18).

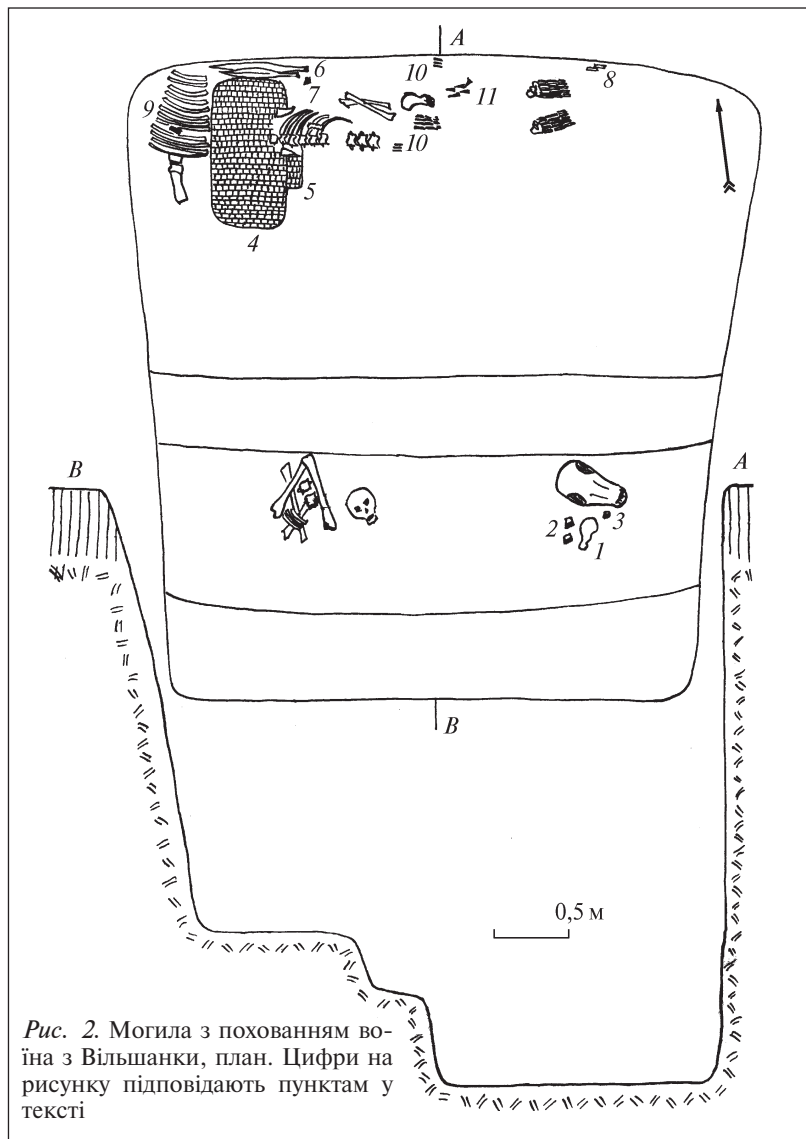
Б. Вістря із трикутною голівкою, втулкою, що виступає, та кінцями лопатей, які іноді утворюють шипи; 5 екз. (рис. 6, 8, 20, 21, 26, 27).

В. Вістря з трикутною голівкою та прихованою втулкою базисних пропорцій; 3 екз. (рис. 6, 13, 17, 28).

Г. Такі ж вироби, кінці лопатей яких дещо опущені донизу; 8 екз. (рис. 6, 9—12, 14—16, 19).

Д. Трьохлопатеві вістря з втулкою, що виступає, та тригранною на кінці «поважченою» голівкою; 4 екз. (рис. 6, 22—25).

Вільшанський курган примітний, поперше, локалізацією на межі лісостепу та сте-

пу — осілого та кочового світів; а по-друге розташуванням на кордоні східноподільської та киево-черкаської локальних груп культури скіфського часу Лісостепу Східної Європи. Басейн р. Синюхи, що розділяє їх (Бессонова 1994, с. 4), до цих пір залишається порівняно недостатньо вивченим регіоном.

Поховальна гробниця кургану вирізняється масштабами. Її площа понад 16 м². Щоб її викопати довелося вибрати майже 60 м³ ґрунту. Сам її тип — яма зі сходами біля однієї зі стін — є досить рідкісним видом поховальних споруд. На півдні Правобережного Лісостепу такий тип споруд з'являється в середньоскіфський час, концентруючись у басейні Синюхи. Найближчу аналогію маємо в кургані 25 біля цього ж населеного пункту. Тут, під насипом висотою 1,5 та діаметром 24 м, теж виявлено яму у формі трапеції, розмірами 3,80 × 3,20—

3,75 м та глибиною 3,80 м, яка мала сходи під однією зі стін. Цікаво, що і небіжчик тут лежав теж головою на захід. Імовірно, біля Вільшанки розміщувався цілий родовий могильник середньоскіфської доби. Подібну споруду розкопано також у кургані 6 біля Сухого Ташлика (Бокий 1972, с. 171—173). У цьому ж регіоні, на самому півдні лісостепу, в басейні Синюхи відоме й поховання в круглій ямі з невеликою сходиною під насипом 2 групи Показове 2 (Бокий 1971, с. 155), що теж належить до середньоскіфського часу. В IV ст. до н. е. згадані різновиди могил концентруються в Потясминні. Їх виявлено в курганах 458 біля Турії (Бобринской 1906, с. 5, 6), 480 (гробниці 1 і 2), 481 (Бобринской 1910, с. 57—59), 487 поблизу Капитанівки (Бобринской 1910а, с. 67—71). Наявність канавок посеред цих могил під насипами 458, 480 і 487 дуже нагадує сліди заслонів до

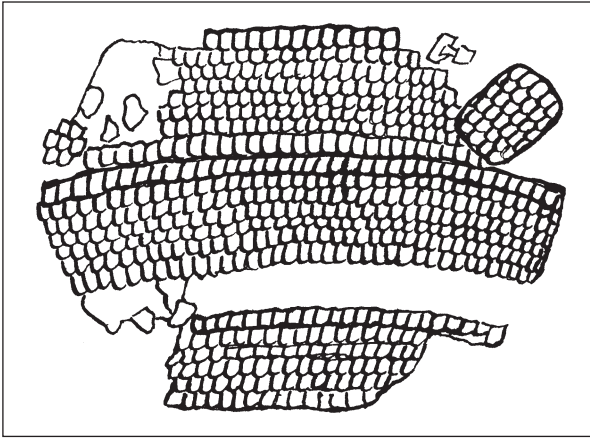

Рис. 3. Панцир з поховання, прорисовка

камер катакомб, що могли виявитись обваленими. Втім, О.О. Бобринської підкреслював відсутність тут бокової ніші (Бобринской 1910, с. 59). Ямою зі сходиною було й поховання 54 Світловодського могильника з південного лісостепу². Подібну гробницю виявлено також на Лівобережжі, в Сіверськодонецькій групі — курган 26 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 30, рис. 33, 3, 4). О.О. Бобринської вважав ці поховальні споруди перехідними від ям («звичайних могил») до катакомб (Бобринской 1910, с. 59). В.Г. Петренко, виділяючи їх в Потясминні, говорила про вплив катакомб на цю конструкцію (Петренко 1967, с. 16).

Як бачимо, всі споруди розташовані на самому півдні Українського Лісостепу, на кордоні зі степовою зоною, що, безперечно, не є випадковим. В іраномовних кочовиків степу Північного Причорномор'я ці ями фіксуються протягом VIII—IV ст. до н. е. Судячи з поховання 2 в кургані 40 біля Софіївки (Тереножкин 1976, с. 60, 61), ця традиція має ще передскіфську основу. Курган біля Константинівська-Дону (Кияшко, Кореняко 1976, с. 170, 171) ілюструє наявність таких споруд в ранньоскіфський час. Цим же періодом датуються й могила 8 під насипом 7 в Новоолександрівці. Однак сама яма тут вузька, а сходина тягнеться вздовж лише частини стіни (Кореняко, Лукьяшко 1982, с. 153, 154, рис. 5). Продовжують існувати такі споруди і в середньоскіфську та пізньоскіфську добу. В.С. Ольховський відніс їх до типу 1, варіанту 3 (прямокутні ями) та типу 2, варіанту 2 (квадратні споруди) (Ольховский 1991, с. 21, 23, табл. 1). У нашому випадку — яма у формі трапеції. Слід зау-

² Сходинки були і в низці інших поховань Світловодського могильника, втім, в тих випадках немає чіткої впевненості, що це — не сліди пограбування з боку.

Рис. 4. Панцир з Вільшанки, фото

важити, що могила з Вільшанського кургану певною мірою може нагадувати обвалену катакомбу чи підбій³. До таких споруд, виділених В.С. Ольховським у тип 4, варіант 1 (Ольховский 1991, табл. 2), вона близька насамперед за глибиною. Це найраніший тип скіфських катакомб, що цілком міг побутувати в середньоскіфський час, коли насипано наш курган. Однак у звіті немає ніяких даних про материковий глиняний ґрунт над похованням, який міг би маркувати такий обвал.

Західне орієнтування кістяка характерне для скіфської доби. Однак у той час як у Степовій Скіфії V ст. до н. е. воно переважає (Ольховский 1991, с. 117), на Правобережжі Середнього Дніпра ці показники досить несталі (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 39). Витягнуті на спині трупопокладення в середньоскіфську добу домінують і в Степу (Ольховский 1991, с. 117), і в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 39).

Небіжчика з Вільшанки супроводжували кістки коня (грудина та нога). Набір кісток, їх положення в головах, вказує, що це все-таки жертвна їжа, а не частина поховання коня. Ворворка на ці кістки потрапила, імовірно, з панцира під час пограбування. Жертвна їжа — характерна риса поховального обряду середньоскіфського часу. В Дніпровському Правобережному Лісостепу вона трапилась в 40 % могил на Тясміні, та 43 % — в Пороссі (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 40).

³ Такі обвалені катакомби V—IV ст. до н. е. зафіксовано в I і III Іспанових Могилах (Мозолевский 1980, с. 138, 142), похованні 1 кургану 8 біля Дмухайлівки (Шалобудов, Андросов, Мухопад 1983, с. 22, рис. 1, 3). Утім, зазвичай тут залишаються помітними краї підбою під дальньою стінкою камери.

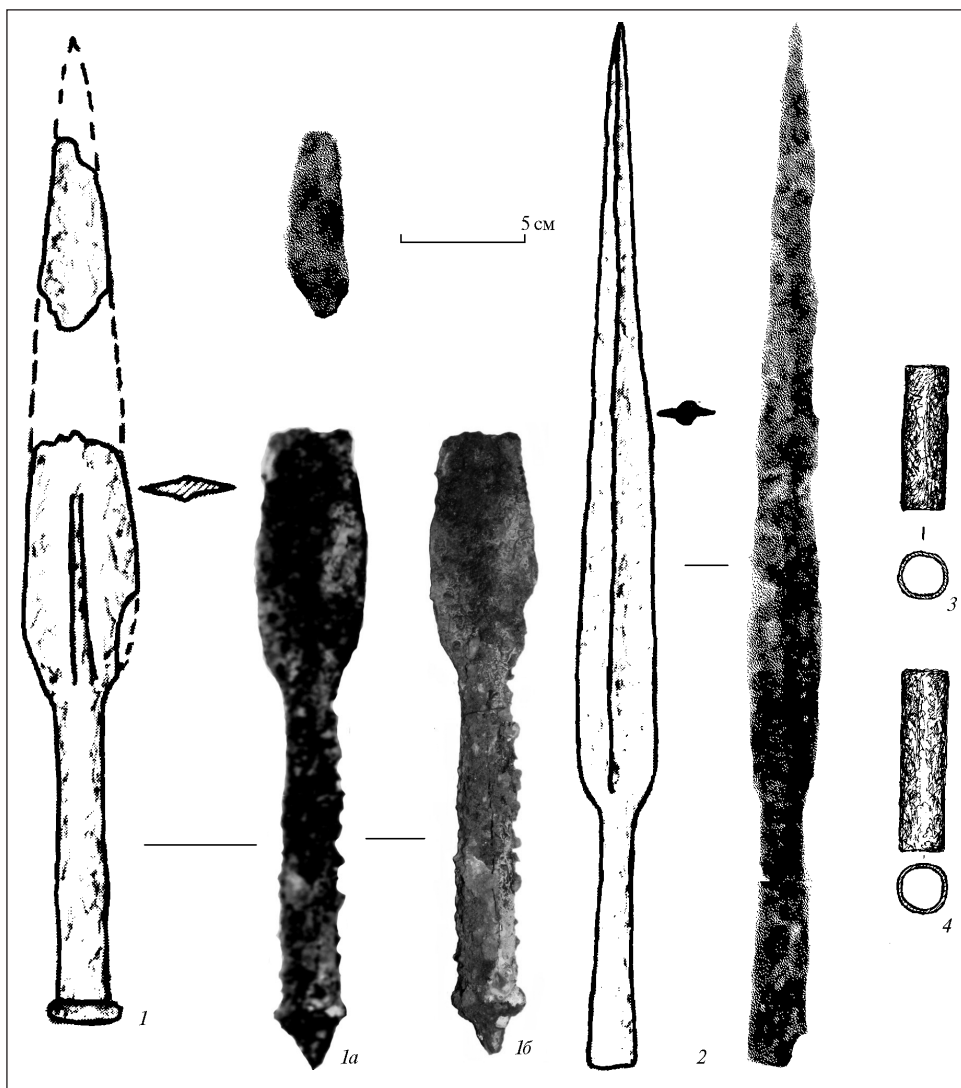

Рис. 5. Залізні списи та підтоки з поховання. 1, 1а, 2 — фото та рисунки 1970 р.; 1б — фото 2016 р.

У Вільшанці поховано важко озброєного воїна-вершника, що мав як наступальну (стріли, списи), так і захисну зброю (лускатий панцир та щит, на яких він лежав, пояс). У середньоскіфську добу озброєння характерне для 71,7% поховань в степу (Ольховский 1991, с. 69). У Правобережному Середньому Подніпров'ї в половині поховань виявлено наступальну зброю, а в кожній п'ятій — захисну (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 87, 91).

Особливо презентабельно виглядає набір захисного спорядження, вкритого залізними лусками. Слід наголосити, що воїна було покладено на розстеленому обладунку — звичай, який пов'язують зі скіфами-кочовиками (Григорьев 1994, с. 77; Скорый 2003, с. 49). Схожі поховання на розстеленому обладунку в V ст. до н. е. характерні насамперед для Степової Скіфії, зокрема в кургані біля Новорозанівки воїн мав пластинчасті панцир, штани та шо-

лом (Шапошникова 1970, с. 209). У похованні 1 кургану 7 біля Нового Запоріжжя небіжчика супроводжували панцир, шоломом та пояс (Плешивенко 1991, рис. 2, 2). У кургані 1 групи Страшної Могили виявлено панцир та пояс. У пограбованому центральному похованні I Завадської Могили зафіксовано фрагменти панцира та щита (Мозолевский 1980, с. 71—77, 99—102). Повний набір захисного озброєння мав воїн із гробниці 2 під насипом 2 в Корніївці (Ковалев, Полин 1991, с. 40—43). Щит, пояс та панцир супроводжували скіфа у похованні 1 кургану 12 біля шахти 22 (Тереножкин и др. 1973, с. 169—179). Під насипом 8 поблизу Дмухайлівки виявлено панцир з набедренниками (Шалобудов, Андросов, Мухопад 1983, с. 22, рис. 1, 3); у кургані 6 (могила 1) в Олександрівці — лускату сорочку, штани та шолом (Ковалева и др. 1978, с. 12—14). У лісо-степу найбільш яскравим з подібних було по-

ховання воїна на захисному обладунку з кургану 2 в Гладківщині (Григорьев 1994, с. 66, 67). У Скіфській Могилі поховання вождя на обладунку було знищене грабіжниками (Скорый, Хохоровски 2009, с. 274). Імовірно, на розстелений панцир було покладено також небіжчика в кургані 16 Перещепинського могильника (Черненко 1999, с. 53). В інших випадках захисний обладунок клали переважно поруч із небіжчиком. Особливо представницький набір подібних випадків середньоскіфської доби відомий з Поросько-Тясминського регіону. Так, в центрі гробниці виявлено панцир під насипом 491 в макеївці (Галанина 1977, с. 29, 30). У ногах воїна його розчищено в кургані 3 неподалік Стеблева (Скорый 1997, с. 81). Ціла низка подібних знахідок походить з Журовських курганів. Поруч з небіжчиком була луската сорочка під насипом 396. У кургані 397 виявлено 2 обладунки. За головою небіжчика він лежав в кургані 400, біля ніг — під насипом 401 (Бобринской 1905, с. 3, 6, 8—13, 17).

Вільшанського небіжчика супроводжував череп коня з вуздою поруч. Без сумніву, він символізував поховання цілого коня. В Північному Причорномор'ї середньоскіфської доби масово поширюються поховання коней. Це відбувається на тлі їх одиничності тут в ранньоскіфський час (Бобриця, курган 35⁴; Бобринской 1901, с. 113; Ковпаненко 1981, с. 13, 14), коли кінські гробниці були характерні для Північного Кавказу, де вони відомі за похованнями в Келермеському, Ульському, Костромському, Краснознаменському, Нартанському та інших могильниках. Здійснювались вони як в окремій могилі, так і в похованні з небіжчиком, як у випадку, що розглядається. Сьогодні маємо вже чималу їх добірку в Степовій Скіфії. В одних випадках коней поховано в

окремих могилах: кургани I Завадська та IV Іспанова Могили (Мозолевский 1980, с. 89—96; 144—145), 6 в Новому Запоріжжі (Плешивенко 1991, рис. 3), 1 групи Червоний Яр II (Гудкова 1978, с. 188—189), 1 неподалік Арцизу (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51—53), 8 коло Малої Лепетихи (Евдокимов, Данилко, Могилов 2011, с. 104, 105), Близнюк 2 (Ромашко, Скорый 2009, рис. 6; 8), 1 групи Шевченко 2 (Зарайская, Привалов 1992, с. 130), 13 біля Великої Знам'янки (Отрошенко, Рассамкин 1986, с. 285; Болтрик, Фіалко 2005, с. 21), 11 поруч із Якимівкою (Болтрик, Фіалко 2010 рис. 2; 9А). Кількість коней тут від 1 до 3 — у курганах знаті (Близнюк 2, I Завадська Могила). Дві окремих кінських гробниці виявлено в V Ак-Бурунському кургані (Яковенко 1974, с. 67). До цієї групи подібні поховання некрополя Німфея, здійснені в окремих могилах або збоку основної гробниці. Кількість коней тут — 1—8. Їх бачимо у курганах 24 (гробниця 19), 17 (могила 18), 32 (поховання 14), досліджених 1876 р., та 1 й 6 (1878 р.) (Силантьева 1959, с. 51, 86), а також в похованні В-15 (Соколова, Павличенко, Каспаров 1999, с. 332—337).

Рідше, як і у Вільшанці, коней клали в одній споруді з небіжчиком. Так поховано коней у курганах в Медерово — на півночі степу, на кордоні з лісостеповим регіоном (Бокий 1974, с. 264) та 9 біля Никольського (Агульников, Сава 2004, с. 96—100), 11 групи Підгородне V (Ковалева, Мухопад 1979, с. 112), 15, поховання 2, поблизу Танкового (Щепинский, Черепанова 1969, с. 231, 232). У кургані 29 на Гаймановому Полі загнуданого коня покладено у вхідній ямі катакомби (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, с. 187, 188). В.А. Іллінська розглядала його серед інших пам'яток IV ст. до н. е. (Ильинская 1973, с. 53—55), згодом його зближували з комплексами V ст. до н. е. (Соколова, Павличенко, Каспаров 1995, с. 338). Вістря стріл із вказаного комплексу (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, с. 186—190) звичайні для IV ст. до н. е., хоча трапляються і у кінці V ст. до н. е. Бронзові та залізні кільця відомі протягом всього скіфського часу. Бляхи у вигляді стилізованої лапи хижака родини котячих характерні для другої половини (ймовірно, ближче до кінця) V—IV ст. до н. е. Серединою V—IV ст. до н. е. датуються нахрапники з головою хижого птаха. Ворворки широких зрізано-конічних пропорцій з'являються у середньоскіфський, а найбільше поширюються у пізньоскіфський час. Підвіски у вигляді замочків найбільше характерні саме для середньоскіф-

⁴ Можна згадати і курган біля с. Станишино на півночі степу, на самому кордоні з лісостеповою зоною. Пам'ятка розкопувалась місцевими поміщиками, данні про це зібрано і опубліковано В.М. Ястребовим (Ястребов 1889, с. 113—115). У кургані, в насипу якого виявлено скіфську кам'яну стелу, зафіксовано поховання воїна з конем із 2 бронзовими «мундштуками». За рисунком золотой «пряжки» з комплексу, її час визначити важко, втім наявність залізної пластинчастої броні та бронзових наконечників стріл підтверджують приналежність захоронення до скіфської доби. За стратиграфічною ситуацією це поховання може бути одночасним чи ранішим від кам'яної стели, виявленої тут. Остання, спочатку датувалась VI ст. до н. е. (Горбул, Бокий 1987, с. 49), згодом, найімовірніше, другою половиною VI — початком V ст. до н. е. (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 27), що не виключає імовірність приналежності комплексу й до середньоскіфського часу.

ської доби (Могилов 2008, с. 53, 62—64, 76, 77, 89, 90). Таким чином, курган, що розглядається, може належати до порубіжних комплексів кінця середньоскіфської — початку пізньоскіфської доби. У всіх названих випадках поховано по одному коню, тільки в Медеровому окрім цілого кістяка виявлено череп з кінцівками.

Чимало кінських поховань середньоскіфського часу і в Українському Лісостепу. Найбільше їх в Дніпровському Правобережжі, зокрема Потясминні й Пороссі. Здебільшого ховали в гробниці або в дромосі, кладучи одну—три тварини: кургани 396, 400, 401 біля Журовки (Бобринской 1905, с. 2, 8, 9, 14, 15), 491 в Макеївці (Галанина 1977, с. 26), Скіфська Могила (Скорый, Хохоровский 2004, с. 423), 1 в Стеблеві (Скорый 1997 с. 111), 4 й 5 в Берестнягах (Бобринской 1901, с. 94, 98; Могилов, Диденко 2008, с. 84). Другою половиною V ст. до н. е. датує В.Г. Петренко (Петренко 1967, с. 93) курган 33 неподалік Бобриці (Бобринской 1901, с. 111). Трапляються й окремі кінські могили: кургани 1 Павлівської групи в Матусові (Могилов 2007, рис. 2), поблизу Омельника (Бокий 1971, с. 158—159), де покладено по одному кістяку. З кінських поховань цього часу в Лівобережному Лісостепу можна згадати хіба що курган у Крячківці, де тварину поклали до основної гробниці, однак відокремили від небіжчика материковою перегородкою (Сидоренко 1964, с. 191). У Вільшанці череп було покладено на материкову сходину в ямі. Аналогії цьому знайти складно, зважаючи на нечисленність таких поховальних споруд. Згадана сходинка служила для полегшення внесення небіжчика в гробницю та була частиною його посмертного шляху. Можна припускати, що схоже семантичне значення могли мати вхідні ями скіфських катакомб. Вже говорилося про поховання у вхідній ямі такої споруди кургану 29 групи Гайманової Могили. У IV ст. до н. е. в Степовій Скіфії ця традиція набуває подальшого розвитку і стає однією з найбільш поширених (див. Ольховский 1991, с. 117; Синика 2011, с. 119—121; Болтрик, Фиалко 2005, с. 16, 17), трапляючись у похованнях царів, знаті, заможних общинників: кургани Огуз (Фиалко 1994, рис. 5), Братолюбівський (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, рис. 14), 2 у Великій Знам'янці (Болтрик, Фиалко 2005, рис. 2), 29 на Мамай-Горі (Андрух, Тошев 1999, рис. 41) та інші. Відомий цей обряд і у пізніх скіфів Нижнього Дністра за матеріалами некрополя в Глиному (Синика 2011, с. 119).

Разом з цим, у Скіфії відомі нечисленні приклади, коли з небіжчиком, як у вільшанському кургані, поклали не всю тушу, а лише череп коня. У кургані 1 біля Арциза в кінській могилі разом з повним скелетом був і окремий череп (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51—53). Голову виявлено й під насипом 11 на Гаймановому Полі, який, правда, було пограбовано (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, с. 190). У кургані 9 в Пісках виявлено череп коня із залізною зброєю (Гребенников 1987, с. 153). У похованні 4 кургану 8 в Водославівці, в дромосі відкрито частину черепа і зброю (Купрій, Данилко 2004, с. 46, 47). Під насипом 6 у Новому виявлено заглиблення з черепом коня (Болтрик, Фиалко 2011, с. 145). Звичайний такий обряд і для пізньоскіфського могильника в Глиному (Синика 2011, с. 120).

Трапляється на півдні Східної Європи ще один спосіб поховання, коли в могилу клали голову та кінцівки коня, ймовірно зі шкурою. Такий обряд характерний для протомеотських племен Прикубання (Анфимов 1975, с. 37). Так поховано одну з тварин в Медеровому (Бокій 1974, с. 264). Виявлено такі рештки й у згаданому кургані в Танковому (Щепинский, Черепанова 1969, с. 231, 232). Голова і ноги скакуна знайдено біля східної стінки кургану 6 в Балабанах (Чеботаренко и др. 1989, с. 29, рис. 11, 2). У кургані 1 групи Шевченко 2 серед кінських жертвних покладень на крепіді розчищено череп та кінцівки тварини (Зарайская, Привалов 1992, с. 130). У кургані 63 в Бобриці в склепі виявлено лише ноги коня і поруч — предмети вузди (Бобринской 1901, с. 127, 128). Найбільш масовими були такі поховання в пізньоскіфському могильнику в Глиному (Синика 2011, с. 120). В.С. Сініка, розвиваючи гіпотезу В.С. Ольховського (Ольховский 1991, с. 117), вважає що у таких випадках мова може йти про створення опудал тварин, що перегукується зі свідченнями Геродота (Синика 2011, с. 120).

Ми окремо перерахували схожі до вільшанського поховання середньоскіфського часу, що містили б захисний обладунок або поховання коня. Однак разом ці елементи (як й в похованні на р. Синюха) трапляються досить рідко. У степу можна назвати кургани 1 в Арцизі (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 48, 54), 13 біля Великої Знам'янки (Отрощенко, Рассамакин 1986, с. 285—286), I Завадську та IV Іспанову Могили (Мозолевский 1980, с. 71—77, 99—102; 144—149), де поховання воїна супроводжувались похованнями коней в окремій могилі. У лісостепу — насипи 491 в Маке-

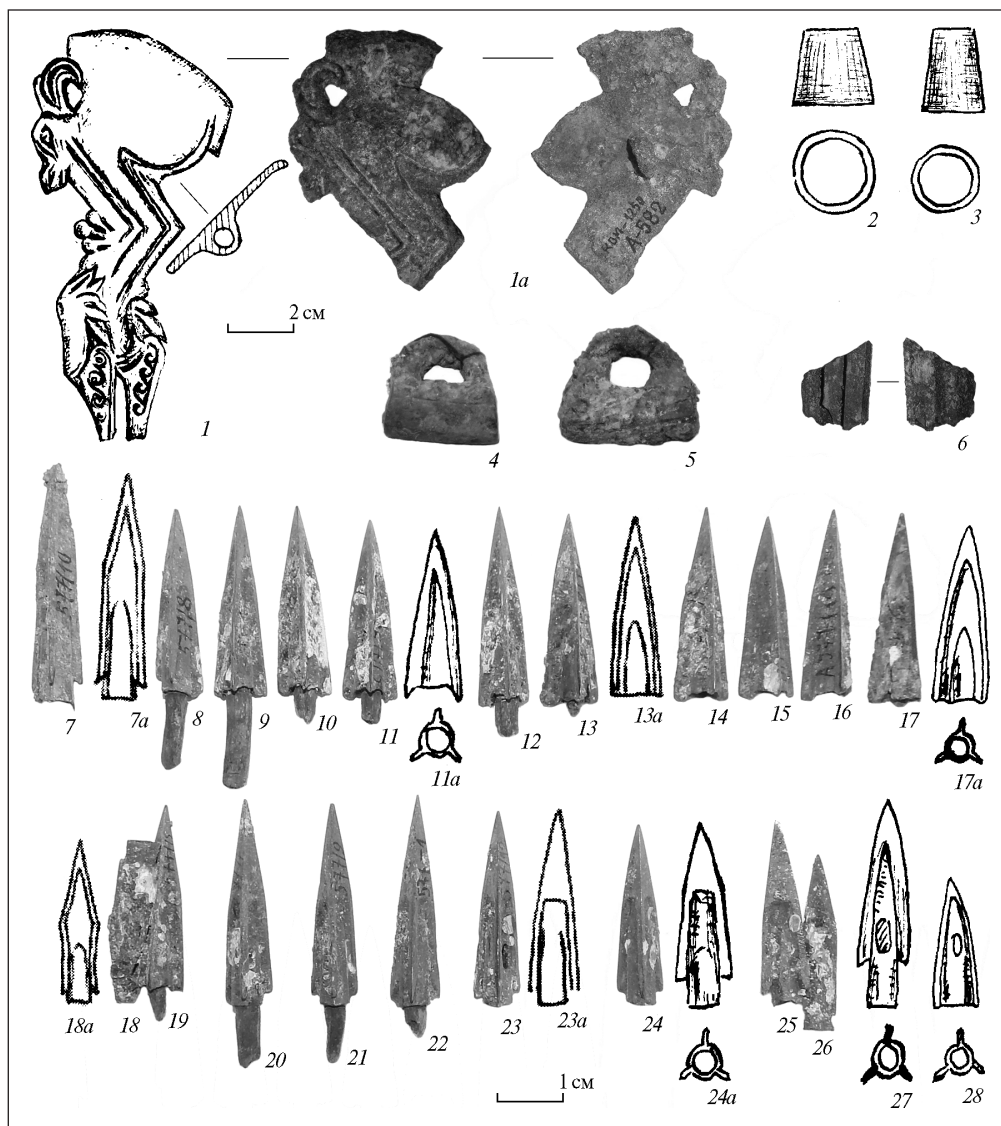

Рис. 6. Бронзові вироби з кургану. 1, 2, 3, 7a—25a — рисунки 1970 р.; 1a, 4—27 — фото 2016 р.

ївці, де в ніші було поховано загнуждане лоша (Галанина 1977, с. 26—30); 396, 400, 401 у Журівці, з покладеннями коней у дромосі чи камері (Бобринской 1905, с. 2, 3, 8—15, 17). Значно частіше поховання важкоозброєних воїнів супроводжувались лише набором вузди, без покладення самої тварини.

Розглянемо комплекс наступального озброєння з кургану. Він представлений сагайдачним набором стріл та списами з підтоками.

Вістря до стріл представлені трьохлопатеви-ми зразками з трикутними голівками. Аналогії їм добре відомі з поховальних пам'яток Північного Причорномор'я V ст. до н. е. (Мелюкова 1964, табл. 7; 8; Петренко 1967, табл. 34; Полін 1987, рис. 9—13). Вістря стріл у середньоскіфський час, за даними на 1980-ті рр., було виявлено в 29 з 97 могил у Дніпровському Правобережному Лісостепу (Ковпаненко, Бессо-

нова, Скорый 1989, с. 87), що становило майже 30 %. У степу вони були у 78 із 120 поховань V ст. до н. е. (Ольховский 1991, с. 69), що становило понад 60 %.

Списи середньоскіфської доби, знайдені в Дніпровському Правобережному Лісостепу, були присутні у 27 з 97 поховань (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 88), що становить 28 % комплексів. У степу виявлено 33 поховання V ст. до н. е. (Ольховский 1991, с. 69), тобто 27,5 %. За типологією А.І. Мелюкової, вільшанські наконечники списів, незважаючи на різну ширину пера, можуть бути віднесені до 2 відділу, 1 типу виробів із гостролистою формою та ребром посеред пера. Датовано їх V та IV—III ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 40). Такі вироби й сьогодні датуються середньоскіфським та пізньоскіфським часом. Зокрема, гостролисті вістря вузьких пропорцій у Правобереж-

ному Лісостепу знайдено в курганах 12 в Стеблеві (Скорый 1997, рис. 42, 3), 32 біля Бобриси (Петренко 1967, табл. 36, 6); на Лівобережжі — під насипами коло Крячківки (Сидоренко 1964, рис. 2, 2), 3 поблизу Аксютинців (Мелюкова 1964, табл. 14, 1), 3 неподалік Старинської птахофабрики (Ильинская 1966, рис. 2), 16 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 24, 8, 9). У Середньому Подонні їх виявлено в курганах 14 поблизу Дурівки (Пузикова 2001, рис. 43, 1), 2 (1908 р.) неподалік Мастюгиного (Макаренко 1911, рис. 58, 1). Трапляються вони й у Степовій Скіфії: кургани Бердянський (Мурзін, Фіалко 1998, рис. 39), 1 групи Первомаївка II (Евдокимов, Фридман 1987, рис. 6, 1). Гостролісті наконечники широких пропорцій теж не рідкісна знахідка у степу: кургани 3 коло Новофедорівки (Куприй 1991, рис. 4, 5), 4 (поховання 8) групи 2 та 7 (могила 2—3) групи 3 біля Первомаївки (Евдокимов, Фридман 1987, рис. 20, 2, 3; 1991, рис. 8, 12), Талалаєвський (Мелюкова 1964, табл. 14), 2 (поховання 3) біля Зеленого (Фіалко 2015, рис. 1, 2). Відомі їх знахідки в Дніпровському лісостеповому Правобережжі: кургани 1 в Яснозор'ї (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, рис. 2, 2), 416 поблизу Журівки (Бобринской 1905А, рис. 5; Петренко 1967, рис. 36, 5), 487 поблизу Макеївки (Галанина 1977, табл. 10, 10). Виявлені вони в Середньому Побужжі (Бессонова 1994, рис. 5, 3).

Циліндричні підтоки списів характерні насамперед для поховань Подніпров'я і Криму (Мелюкова 1964, с. 45). У Правобережному Лісостепу V—IV ст. до н. е., зокрема, їх виявлено під насипами 3 і 12 у Стеблеві (Скорый 1997, рис. 16, 4, 7; 42, 4, 5), 1 біля Яснозор'я (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, рис. 2, 9), 486 поблизу Макеївки (Галанина 1977, табл. 9, 16). У Побужжі — в кургані 6 в Умані (Бессонова 1994, рис. 5, 22). На Лівобережжі — під насипом 5 неподалік Пісочина (Бабенко 2005, рис. 7, 3, 4). У Степовій Скіфії їх знайдено в Плaskій Могилі (Болтрик, Савовский 1991, рис. 2, 2), курганах 13 в уроч. Носаки (Бидзилья и др. 1977, рис. 38, 14), 18, поховання 2, біля Львового (Кубышев, Николова, Полин 1982, рис. 13, 15—17).

Списи з Вільшанки досить довгі (2,45—2,65 см) у порівнянні з аналогічними скіфськими виробами. Це, ймовірно, пояснюється тим, що небіжчик був вершником. Адже для враження супротивника з коня спису потрібна була додаткова довжина.

Зрізаноконічні ворворки з'являються ще у кінці келермеського етапу, але час їх найбільшо-

го розповсюдження припадає на середньоскіфський період; це нерідкісна знахідка для Скіфії (Могилов 2008, с. 75, 76). Окремі предмети існують в IV ст. до н. е. Ворворки мали широкий діапазон застосування. Зокрема, у вільшанському похованні їх використано у вузді, разом з панциром та, мабуть, з чохлам до списів.

Бляха у вигляді задніх ніг копитної тварини належать до дуже рідкісних знахідок у Північному Причорномор'ї. Аналогією їй можна вважати предмет із кургану 3 біля Пастирського, що датується V ст. до н. е. (Древности Приднепровья 1899, табл. XX, 320б). Цим же часом датується фрагмент із поховання 42 могильника в Заломах (Панченко 2016, рис. 2, 12). Окрім цього, у Скіфії були відомі бляхи у вигляді однієї ноги копитного. Реалістичність демонструє бляха V ст. до н. е. з кургану 459 в Турії (Бобринской 1906, рис. 6). Ймовірно, саме цей мотив передано на блясі з Криму з обламаним кінцем, точне місце виявлення якої не відоме (Скорый, Зимовец 2014, с. 92). Бляхи IV ст. до н. е. з Вакулиної Могили (Клочко, Скорый 1991, рис. 5, 7, 8), кургану 2/23 Мастюгинського могильника (Пузикова 2001, рис. 32, 11) відрізняються значною стилізацією. Конячу ногу зображено й на блясі з кургану 2 біля Петрівки в степовому Подінців'ї (Братченко, Швецов, Дубовская 1989, рис. 3, 16), вузда з якого містить як середньоскіфські, так і пізньоскіфські типи. З кургану 2 біля Пастирського відома бляха у вигляді копита (Древности Приднепровья 1899, табл. XX, 320а). У цілому, предмет з Вільшанки досить впевнено можна розташовувати серед інших вуздечних блях V ст. до н. е.

Бронзові підвіски у вигляді «замочків» датуються середньоскіфським часом (Могилов 2008, с. 82). Це нерідкісна знахідка в Дніпровському Правобережному лісостепу: кургани біля Омельника (Бокий 1971, с. 155), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. III, 12); в Середньому Побужжі: насип 11 біля Умані (Покровська, Діденко 1970, с. 172). Трапляються вони й на Лівобережжі. У Поворсклі їх знайдено в курганах 15 і 18 Перещепинського могильника (Мурзін и др. 1999, с. 20; 2000, рис. 34, 9); на Сулі — під насипами 2 (1897—1898 рр.) біля Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI, 316), 2 в уроч. Стайкин Верх (Ильинская 1968, табл. V, 22; XXVI, 2, 4); на Сіверському Дінці — у курганах 3 коло Протопопівки і 5 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 7, 10). Виявлено їх й у Степовій Скіфії: насипи 1 групи Підго-

родне Х (Ковалева, Мухопад 1979, рис. 2, 10), I Завадської та IV Іспанової Могили (Мозолевский 1980, рис. 36, 3, 4; 37, 5, 6; 38, 2), 48 Акташського могильника (Бессонова, Скорый 1986, рис. 6, 2) та інші.

Щит із Вільшанки був вкритий залізними лусками. Часто для щитів використовували продовгуваті пластини на всю його довжину (Черненко 1968, с. 106—111). Однак трапляється й набір з невеликих лусок, як у нашому випадку (Черненко 1968, с. 103—106). Виріб подібної до нашої форми бачимо у вершника на Солохському гребені (Манцевич 1987, кат. 34) та «шоломі» з Передерієвої Могили (Моруженко 1992, рис. 7).

Панцир із поховання на Синюсі має традиційний набір з рядів лусок, що кріплячись до шкіряної основи, перекривали одна одну, створюючи декілька шарів броні. Це головний різновид скіфських панцирів, що дійшли до нас. Він забезпечував одночасно і захист вершника, і високу його рухливість. Поширення спорядження цього типу пов'язується із Переднім Сходом (Черненко 1968, с. 19—50). Знахідки на Північному Кавказі (поховання біля Кабан-Гори (Афанасьев, Козенкова 1981, рис. 9, 1), курган Уашхіту I (Эрлих 2007, рис. 87, 2), комплекс знахідок 2001 р. з гори Бештау (Дударев, Фоменко 2007, рис. 1, 11—13), могильник Індустрія (Белинский, Дударев 2007, с. 122—134)) свідчать, що населенню півдня Східної

Європи це спорядження було відоме ще з передскіфської доби.

Знахідки продовгуватих бронзових пластин вказують, що шкіряний пояс з Вільшанки ззовні був посилений ще й пластинчастою бронею, що має численні аналогії у скіфський час (Черненко 1968, с. 59—64).

Хронологія поховання визначається насамперед за середньоскіфським набором стріл. Трьохлопатевої вістря знаходять аналогії у наборах другої — четвертої чвертей V ст. до н. е. (Полін 1987, рис. 11—13). Підтверджується ця дата набором середньоскіфської вузди та списами V—IV ст. до н. е. Паралелі в V ст. до н. е., як згадувалось, мають і різноманітні риси поховального обряду.

Як зазначалося, воїн з Вільшанки похований на кордоні зі степом. То ким же він був? Скіфом-номадом, чи представником осілих лісостепових племен, що користувався озброєнням скіфського типу? Проведений аналіз поховального обряду свідчить на користь його степової, іраномовної приналежності. У степу та в його пограниччі, на півдні лісостепу, мають аналогії поховальні споруди, що до того ж близькі з катакомбами. Типові для цього регіону поховання, здійснені на розстеленому захисному обладунку та з жертвовною їжею. У похованні відсутня ліпна кераміка, типова для лісостепових захоронень. Все викладене вище свідчить на користь того, що перед нами — кочовий скіф.

Алексеева И.Л., Охотников С.Б., Редина Е.Ф. Скифское погребение у г. Арциз // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Тирасполь, 1997. — С. 48—55.

Агульников С., Сава Е. Исследования курганов на Левобережье Днестра. — Кишинэу, 2004.

Андрух С.И., Тощев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 1999. — Кн. I.

Анфимов Н.В. Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанского) // Скифский мир. — К., 1975. — С. 35—51.

Афанасьев Г.Е., Козенкова В.И. О неизвестных погребальных комплексах предскифского периода из окрестностей Кисловодска // СА. — 1981. — № 1. — С. 161—177.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Белинский А.Б., Дударев С.Л. К датировке комплексов позднейшего предскифского времени Северного Кавказа и Восточной Европы // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — М., 2007. — С. 122—135.

Бессонова С.С. Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—33.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА. — 1986. — № 4. — С. 158—169.

Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в урочище Носаки // Курганные могильники Рясные Могили и Носаки. — К., 1977. — С. 61—158.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб, 1894. — Т. II.

Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб, 1901. — Т. III.

Бобринской А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии // ИАК. — 1905. — 14. — С. 1—43.

- Бобринской А.А.* Отчет о раскопках близ сел Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) // ИАК. — 1905а. — 17. — С. 17—98.
- Бобринской А.А.* Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году // ИАК. — 1906. — 20. — С. 1—16.
- Бобринской А.А.* Исследования в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1907 году // ИАК. — 1910. — 35. — С. 48—60.
- Бобринской А.А.* Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1908 году // ИАК. — 1910а. — 35. — С. 61—85.
- Бокий Н.М.* Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году // АИУ 1968 г. — К., 1971. — Вып. 3. — С. 154—159.
- Бокій Н.М.* Розкопки на Кіровоградщині // АДУ в 1969 р. — К., 1972. — Вип. IV. — С. 131—135.
- Бокий Н.М.* Скифский курган у с. Медероно // СА. — 1974. — № 4. — С. 262—271.
- Братченко С.Н., Швецов М.Л., Дубовская О.Р.* Курган IV в. до н. э. в бассейне Северского Донца // СА. — 1989. — № 12. — С. 170—177.
- Болтрик Ю.В., Савовский И.П.* Курган Плоская Могила // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 98—107.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Роль коня в погребальной традиции скифов // Актуальные проблемы археологии, истории и культуры. Сб. науч. трудов к юбилею проф. Т.Н. Троицкой. — Новосибирск, 2005. — Т. 2. — С. 13—36.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Скифский курган с ранней уздой из Северо-Западного Причерноморья // Боспорские исследования. — 2010. — Вып. XXIII. — С. 104—122.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Курганы среднего течения р. Ташенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ) // Stratum plus. — 2011. — № 3. — С. 127—174.
- Галанина Л.К.* Скифские древности Приднепровья. — 1977 (САИ. — Вып. Д 1—33).
- Гребенников Ю.С.* Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 149—158.
- Григорьев В.П.* Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. — К., 1994. — С. 63—79.
- Горбул Г.П., Бокий Н.М.* О скифских стелах Кировоградского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 48—50.
- Гудкова А.В.* Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 182—193.
- Древности Приднепровья.* — К., 1899. — Вып. 2.
- Дударев С.Л., Фоменко В.А.* Новый комплекс позднейшего предскифского времени с горы Бештау // История и культура народов Северного Кавказа. — 2007. — Вып. 8. — С. 4—11.
- Євдокимов Г.Л., Данилко Н.М., Могилов О.Д.* Скіфський курган з похованням коня на Херсонщині // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 103—109.
- Євдокимов Г.Л., Фридман М.И.* Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 85—115.
- Зарайская Н.П., Привалов А.И.* Скифские памятники Шевченковского могильника // ДАС. — 1992. — Вып. 2. — С. 118—160.
- Ильинская В.А.* Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.
- Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Ильинская В.А.* Скифские курганы около г. Борисполя // СА. — 1966. — № 3. — С. 152—171.
- Кияшко В.Я., Коренько В.А.* Погребение раннего железного века у г. Константиновска-на-Дону // СА. — 1976. — № 1. — С. 170—177.
- Ключко В.И., Скорый С.А.* Курган Вакулина Могила // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 99—109.
- Ковалев Н.В., Полин С.В.* Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 33—53.
- Ковалева И.Ф., Волкобой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н.* Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1978. — С. 4—31.
- Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е.* Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — Вып. 3. — С. 111—123.
- Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.

- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые курганы раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994. — С. 41—62.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
- Коренько В.А., Лукьяшко С.И. Новые материалы раннескифского времени на Левобережье Нижнего Дона // СА. — 1982. — № 3. — С. 149—164.
- Кубышев А.И., Бессонова С.С., Ковалев Н.В. Братолюбровский курган. — К., 2009.
- Кубышев А.И., Николова А.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 130—148.
- Куприй С.А. Скифский курганный могильник у с. Новифедоровка на юге Херсонщины // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 108—117.
- Куприй С.А., Данилко Н.М. Конские погребения Водославского могильника // Від Кімерії, до Сарматії. — К., 2004. — С. 46—48.
- Макаренко И.Е. Археологические исследования 1907—1909 гг. // ИАК. — 1911. — Вып. 43.
- Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л., 1987.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — 1964 (САИ — Вып. Д 1—4).
- Могилов О.Д. Курганы Павлівської групи скіфського часу біля Матусова // АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 451—454.
- Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Могилов А.Д., Диденко С.В. Курган 5 у с. Берестняги — пам'ятник среднескифского времени в Поросье // РА. — 2008. — № 4. — С. 84—90.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—155.
- Моруженко А.О. Скіфський курган Передерієва Могила // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 67—75.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — К., 2000.
- Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 82—93.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.
- Ольховский В.С. Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — М., 1994.
- Отрощенко В.В., Рассамкин Ю.Я. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка // АО 1974 г. — М., 1986. — С. 285—286.
- Панченко К.І. Поховання скіфського часу з ґрунтового могильника біля с. Заломи Кіровоградської області // АДІУ. — 2016. — Вип. 19. — С. 237—240.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — 1967 (САИ. — Вып. Д 1—4).
- Плешивенко А.Г. Исследование скифских курганов в Днепровском Надпорожье // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — С. 143—152.
- Покровська Є.Ф., Діденко О.П. Кургани скіфського часу біля Умані // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 65—79.
- Полин С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — 59. — С. 17—36.
- Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье. — Днепропетровск, 2009.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — 69. — С. 5—107.
- Сидоренко Г.О. Скіфський курган на р. Удай // Археологія. — 1964. — Т. XVI. — С. 191—194.
- Синика В.С. К вопросу о семантике конских погребений на скифском могильнике III—II вв. до н. э. у с. Глиное на Левобережье Нижнего Днестра // АДІУ. — 2011. — Вип. 5. — С. 119—124.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Скорый С., Зимовец Р. Скифские древности Крыма. — К., 2014.
- Скорый С., Хохоровски Я. Курган Скифская Могила в Днепровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования) // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. IX. — С. 239—244.

- Скорый С.А., Хохоровски Я. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь) // *Stratum plus*. — 2005—2009. — № 3. — С. 234—276.
- Соколова О.Ю., Павличенко Н.А., Каспаров А.К. Новые находки на территории Нимфейского некрополя // *Hyperboreus*. — 1999. — Vol. 5. — С. 326—339.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // *Скифы и сарматы*. — К., 1977. — С. 152—199.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // *Скифские древности*. — К., 1973. — С. 113—186.
- Фиалко Е.Е. Погребальный комплекс кургана Огуз // *Древности скифов*. — К., 1994. — С. 122—144.
- Фиалко Е.Е. Могилы вооруженных женщин Рогачикского курганного поля // *АДІУ*. — 2014. — Вип. 12. — С. 25—37.
- Чеботаренко Г.Ф., Яровой Е.В., Тельнов Н.П. Курганы Буджакской степи. — Кишинев, 1989.
- Черненко Е.В. Скифский доспех. — К., 1968.
- Черненко Е.В. Защитный доспех из курганов Перещепинского могильника // Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — К., 1999. — С. 46—60.
- Шалобудов В.Н., Андросов В.А., Мухопад С.Е. Раскопки курганов у с. Дмухайловка // *Древности Степного Поднепровья III—I тысячелетия до н. э.* — Днепропетровск, 1983. — С. 19—27.
- Шапошникова О.Г. Погребение скифского воина на р. Ингул (предварительная публикация) // *СА*. — 1970. — № 3. — С. 208—212.
- Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры. — Симферополь, 1969.
- Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. — М., 2007.
- Яковенко Е.В. Скифы Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974.
- Ястребов В.Н. Раскопки в Херсонской губернии в 1887 году // *Древности. Труды МАО*. — 1889. — Т. XIII. — С. 104—119.

Надійшла 15.03.2016

А.Д. Могилев, Н.М. Бокий

ПОГРЕБЕНИЕ СКИФСКОГО ВСАДНИКА НА Р. СИНЮХА

В 1978 г. экспедиция Кировоградского краеведческого музея провела исследование скифского кургана 32 возле пгт Ольшанка Кировоградской обл. Под насыпью высотой 1,5 и диаметром 30 м открыто погребение скифского всадника в яме. Воин лежал на панцире и щите. Его сопровождали копья и колчаный набор, жертвенная еда, а также конский череп с уздой. Захоронение датируется V в. до н. э. Такая датировка определяется наборами стрел, среднескифской узды и копьями V—IV в. до н. э. Параллели в V в. до н. э. имеют и в разнообразные черты погребального обряда.

Проведенный анализ обряда захоронения свидетельствует о принадлежности покойного к степной ираноязычной общности. В степи и в ее пограничье, на юге лесостепи, присутствует ряд подобных погребальных сооружений, которые близки к катакомбам. Типичные для этого региона захоронения, совершенные на растеленных защитных доспехах с жертвенной пищей. В погребении отсутствует лепная керамика, типична для лесостепных захоронений. Вышеизложенное позволяет считать данное погребение принадлежащим кочевому скифу-степняку.

O.D. Mogylov, N.M. Bokiý

SCYTHIAN RIDER'S BURIAL AT SYNIUKHA RIVER

In 1978, the Expedition of Kirovohrad Local Lore Museum conducted the research at the Scythian mound 32 near Vilshanka Settlement. A Scythian rider's burial in the pit was discovered under the mound of 1,5 m height and 30 m diameter. The warrior laid on coat of mail armour. He was put together with spears and a quiver set, offering food, and also a horse's head in bridle. The burial is dated by the 5th century BC. Such dating is confirmed by a set of the Middle Scythian bridle and the 5th and 4th century spears. There are also parallels of the 5th century in various features of funeral customs.

The analysis of funeral customs testifies that the dead belonged to the Steppe Iranian-speaking community. Such funeral structures are found in the Steppe and on its borders, in the south of Forest-Steppe, and they are close to catacombs. Burials made on laid protective armour with offering food are typical for this region. There is no handmade ceramics in the burial typical for Forest-Steppe tombs. The premises allow considering the burial discussed as the one belonging to a nomadic Steppe Scythian.

ДЕТАЛІ ПОЯСНИХ НАБОРІВ V — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VIII СТ. ІЗ ПОЛТАВЩИНИ: ЗНАХІДКИ ВІД ПОЧАТКУ 2000-х рр. *

Публікуються знахідки деталей поясного набору епохи раннього середньовіччя з Полтавщини, виявлені з початку 2000-х років. Визначено їх типологічну належність та хронологію побутування, наведено аналогії.

К л ю ч о в і с л о в а: Полтавська область, пенківська та колочинська культури, раннє середньовіччя, V—VIII ст., поясна гарнітура.

Одним із елементів убору ранньосередньовічних слов'ян були «геральдичні» пояси. Їхньому аналізу присвячено багато робіт як типологічних (Ковалевская 1979; 2000; Айбабин 1990; 1999; Богачев 1992; Гавритухин 1996а; Комар 2006; Скиба 2004; 2014), так і «семантичних» (Ковалевская 1970; Богачев 2008).

Першочерговим завданням залишається створення максимально повного каталогу виробів та їхнє картографування. Нові знахідки збагачують наші уявлення щодо типологічного розмаїття та розширюють ареали. Зокрема серед низки речей виявлених із початку 2000-х рр. на Полтавщині деталі поясних наборів походять із Градизька (2 екз.), Харківців, Великої Кручі ¹, Лівенського, Засулля-Мгару (2 екз.) та Пісків (3 екз.) (рис. 1; 2). Дана стаття присвячена аналізу саме поясних деталей.

Деталі поясних наборів із Градизька

Дві знахідки були виявлені місцевими жителями ще в 1990-х рр. і тоді ж передані до фондів

ЦОДПА ². Однак дотепер вироби залишалися неопублікованими і невідомими широкому загалу фахівців. У 2014 р. знахідки були передані до Полтавського краєзнавчого музею й на момент опрацювання ще не отримали нових інвентарних номерів. Тому в статті подані номери фондів ЦОДПА.

1. Фрагмент бронзової поясної накладки, що складалася з комбінації геральдичного щитка та верхньої частини із роздвоєним, «рогатим» верхом, частини якого спрямовані в різні сторони (верхня частина не збереглася). На щитку та верхній частині наявні по два отвори діаметром 0,2 см. Імовірно, у нижній основі верхнього щитка виробу було три отвори. Із зворотної сторони навколо центрального отвору є закраїна. Із зворотного боку щитка знаходяться залишки від місця кріплення шпильки. Розміри становлять 1,7 × 1,7 см, ширина щитка — 1,5 см (інвентарний номер (далі — І.Н.) — KB-529, A-257) (рис. 1, І).

Знахідка належить до дворогих бляшок Айбабін/варіант 1—І чи 1—4 (Айбабин 1990, с. 52—53), накладок Ковалевська/відділ 39, типу 1 (Ковалевская 2000, с. 160), до двочастинних накладок Скиба/тип II—5, варіант 1 (Скиба 2014, с. 280). І.О. Гавритухиним запропонував їх виділити в групу «рогатих» серед цільних двучастинних накладок (Гавритухин 1996, с. 24). А.В. Богачев розглядав подібні знахідки в контексті аналізу поясних деталей із

* Висловлюю щире вдячність Л.М. Луговій та І.С. Мельниковій (Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) та М.Г. Безсмольній (Комсомольський історико-краєзнавчий музей) за можливість ознайомитися із фондovими та експозиційними матеріалами; а також І.О. Гавритухіну, О.Б. Супруненко, А.М. Обломському, А.В. Скибі, В.І. Баранову, О.О. Щегловій, В.Є. Родінковій, Л.О. Вязову, О.А. Красноперову та Л.В. Строковій — за надані консультації та зауваження, О.В. Сидоренку — за можливість опублікувати знахідки з Пісків, І.В. Головку — за можливість опублікувати знахідку з Харківців.

¹ Аварський наконечник поясу (рис. 2, 4) був опублікований І.В. Головком (Головко 2011; 2012). Тому в цій статті виріб не буде розглядатися. Знахідка зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (І.Н. — ПКМ ВК 86518, А 13032).

© Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2016

² Загалом із досить вузького регіону походить доволі значна колекція прикрас V—VII ст., пов'язана з розмивами берега водами Кременчуцького водосховища (Володарець-Урбанович 2015, рис. 11, 30—34), зокрема: Пронозівка (Левченко 2001), Кагамлик (Рутковская 1974, рис. 21, 5; Левченко 2001; Кракало 2002), Васківка (Кракало 2002), Градизьк (Рутковская 1974, рис. 14, 6, 7; 22, 1, 2, 5, 12; Левченко 2001; Кракало 2002; Гавритухин 2001) та Максимівка (Сымонович, Кравченко 1983, с. 67; Левченко 2001а; Супруненко та ін. 2004, с. 104—100).

Рис. 1. Карта знахідок нових деталей поясного набору V — початку VIII ст. з Полтавщини: I — поясна накладка Ковалевська/відділ 39, типу 1; II — цільнолиті імітації візантійських пряжок з подвійною рухомою обоймою; III — В-подібна пряжка типу Притир-Полибіно; IV — аварський наконечник ремня; V — поясна накладка Ковалевська/відділ 34, типа 2; VI — Т-подібна наклад-ка Гавриутхін/група А; VII — антропоморфна бляшка-накладка; VIII — поясний наконечник Ковалевська/відділ 1, підвідділу 1, типу 6, підтипу 1, варіанту 2; IX — пряжка типу «Сіракузи»; X — поясна накладка Ковалевська/відділ 1, типу 7. Пам'ятки: 1 — Градизьк; 2 — Хакрівці; 3 — Велика Круча; 4 — Лівенське; 5 — Засулля-Мгар; 6 — Піски

Поволжя (Богачев 1992, с. 85—86). Такі вироби найбільш поширені в Башкирії (Ковалевская 1972, рис. 3, 41), Криму, Північному Кавказі та Поволжі (Ковалевская 2000, с. 160).

Аналогічні вироби³ серед слов'янських старожитностей походять із поселення Ігрен-Підкови (рис. 3, 1, 2а, 2б; 4, 1, 2; Приходнюк 1998, рис. 72, 1, 2).

Серед кочівницьких старожитностей подібні вироби походять із Христофорівки, курган 7, поховання 7 (Prihodnyuk, Fomenko 2003, fig. 1, 11) та Калінінського, курган 4, поховання 10 (Атавін 1996, табл. 9, 5; Комар 2006, с. 104—105, рис. 48, 32).

У Криму подібні вироби виявлені на могильнику Суук-Су, поховання 67 (Айбабін 1990, рис. 49, 34), Скалистому, склеп 197, 350, 422, 486 (Веймарн, Айбабін 1993, с. 176—177, рис. 18, 42; 54, 3; 75, 10; 90, 9, 10) та Боспор-

ському некрополі, склеп 180, поховання 7 (Айбабін 1990, рис. 50, 45; Засецкая 1998, табл. XIX, 11—13).

Із території Кавказу подібні вироби відомі на могильнику Дюрсо, поховання 475 та 317 (Дмитриев 1982, рис. 12, 29; 2003, табл. 28, 36).

Серед інших аналогій слід відмітити знахідки з городища Картавцево, що розташоване в долині р. Ока (Воронцов 2013, с. 60, рис. 72, 5; 2014, с. 319, рис. 2, 13), на могильнику іменьківської культури Комарівка, поховання 2 в Поволжі (Вязов, Петрова 2013, с. 15, рис. 1, 3), Кушнарівському могильнику (Генинг 1972, рис. 8, 17, 24) та пам'ятці джетиасарської культури: Алтинасар 4, склеп 17 (Богачев 1996, рис. 3).

2. Фрагмент бронзової пряжки. Збереглися частина щитка та рамки із віссю для кріплення язичка. На частині щитка є два шпеньки для кріплення до ремня. В задній частині рамки є виїмка. Щиток від рамки із зовнішнього боку відокремлений маленькою закраїною. Загальна довжина — 2,26 см, довжина щитка — 1,42 см, ширина щитка — 0,86 см (І.Н. — КВ-530, А-258) (рис. 1, 2).

Такі пряжки (наприклад, Айбабін 1990, рис. 40, 12, 13; Дмитриев 2003, табл. 83, 15) є цільнолитими імітаціями візантійських пряжок з подвійною рухомою обоймою (Шульце-Дерламм /тип В-15 (Schulze-Dorrlamm 2002, р. 70—72; add. 59) чи цільнолитих пряжок з обоймою у вигляді подвійних фігурних виступів, що мають форму геральдичних щитків та ін. (наприклад, Айбабін 1990, рис. 40, 9; Гавриутхін, Пьянков 2003, табл. 78, 42, 75, 81; Дмитриев 2003, табл. 83, 16, 22; Комар 2006, рис. 45, 12—14, 21), що, імовірно, також походять від Шульце-Дерламм/тип В-15.

В-подібна рифлена пряжка з Харківців

Пряжка виявлена І.В. Головком, співробітником Пирятинського загону Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА, восени 2007 р. на городищі раннього залізного віку в уроч. Смикова Левада, на острові, поблизу села Харківці Пирятинського району (Головко 2007, с. 71). Знахідка зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею.

В-подібна пряжка лита, масивна. Рамка овальної, дещо прогнutoї спереду форми. Оздоблена рифленням. Переріз рамки має форму сегменту. Залізний язичок окислений, загнутий на кінці. Довжина пряжки — 4,0 см, ширина — 2,5 см, довжина язичка — 3,0 см (І.Н. — ПКМ 82645, А 12439) (рис. 1, 3).

³ При наведенні аналогій були використані матеріали, перш за все, слов'янських та кочівницьких старожитностей півдня Східної Європи, а також знахідки з Криму та Кавказу. Серед типів поясних наборів доволі мало етновизначальних виробів. Загалом ця традиція поширена від Угорщини до Забайкалля (Распопова 1965, с. 81; 1979; Ковалевская 1972, с. 102; Генинг 1979, с. 97—98; Азбелев 1993, с. 89).

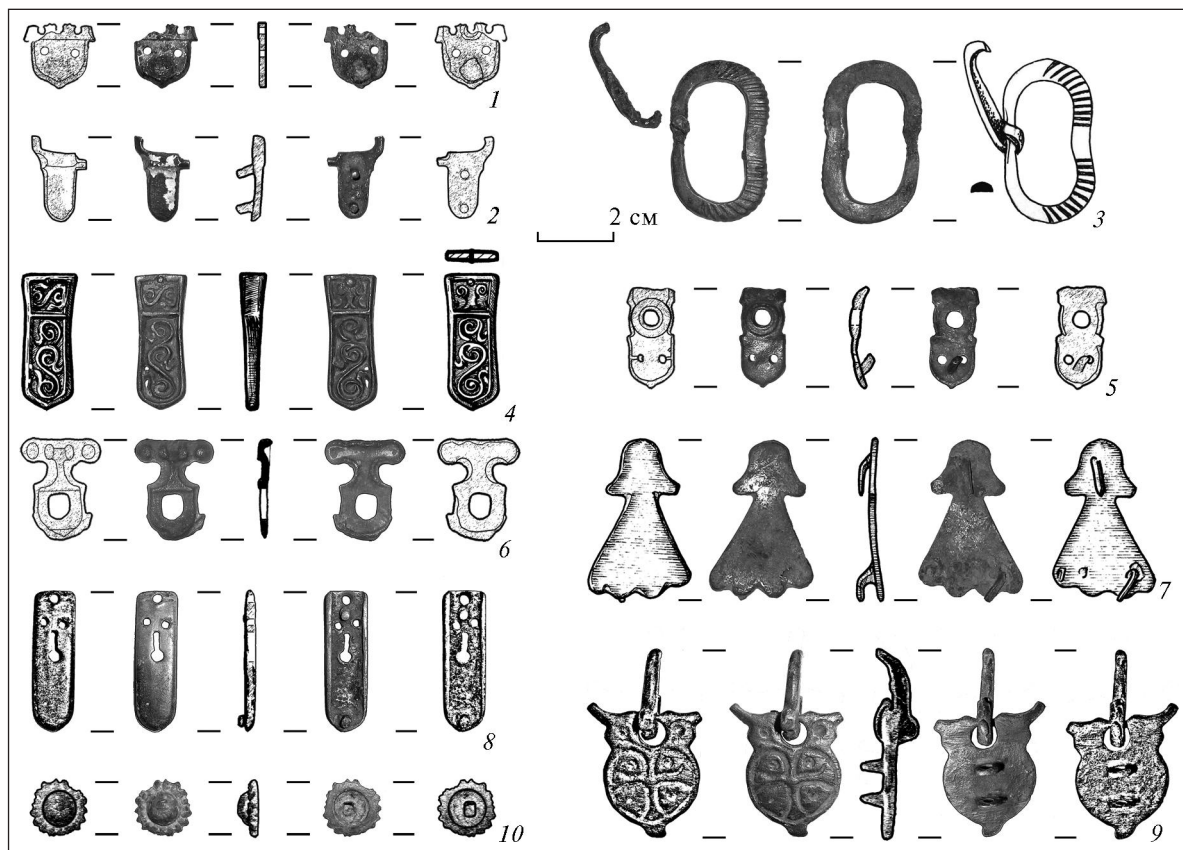

Рис. 2. Знахідки деталей поясного набору V — початку VIII ст. з території Полтавщини: 1, 2 — Градизьк; 3 — Хакрівці; 4 — Велика Круча; 5 — Лівенське; 6, 7 — Засулля-Мгар; 8—10 — Піски

За І.А. Бажаном та С.Ю. Каргапольцевим (Бажан, Каргапольцев 1989, с. 28—35), виріб належить до типу Притцір-Полибіно (група V), що побутує від IV/V ст. до першої чверті VI ст. (Бажан, Каргапольцев 1989, рис. 3). Знахідка з Харківців найбільше подібна до виробу з Тарраку, що датується третьою чвертю V ст. (Бажан, Каргапольцев 1989, рис. 1). Найближча територіальна аналогія виявлена на пенківському могильнику Велика Андрусівка 3, поховання 4 (Березовець 1969, с. 68—69) ⁴. Окрім того, тип Притцір-Полибіно представлений знахідками із Притціри, Мархега, Альфрістона, Самсона, Хеммінгему, Білозірки, Вахакури, Курони, Пуйга, Памусиса, Машули, Рисна-Сааре, Засвирь, Линдора, Курово, Полибіно, Вижйай (рис. 5).

Перші пряжки прогнутої форми з рифленням з'являються в Центральній Європі між 350-м та 450-м роками. У першій половині

V ст. набувають широкого розповсюдження й побутують до початку VI ст., коли мода на рифлення зникає і змінюється гравіюванням та насічками. Й. Вернер наполягав на середньоевропейському походженні подібних пряжок (Werner 1981, s. 700) і пропонував датувати появу таких пряжок у Східній Європі другою половиною V ст., а пряжку з Линдори — близько 500 р. (Werner 1977). Для поховання в Усть-Белій є дата ¹⁴C — друга половина V — початок VI ст. (Башенькин 1995, с. 24—25).

І.А. Бажан та С.Ю. Каргапольцев припускають, що В-подібні рифлені пряжки побутували у Центральній Європі у кінці IV — на початку VI ст., але у Східній Європі подібні вироби могли з'явитися не пізніше середини V ст. С.Ю. Каргапольцев вважає, що вони з'являються в лісовій зоні Східної Європи в 430—490-х рр. у результаті сильного імпульсу із заходу від деяких романізованих варварів через територію Пруссії (Каргапольцев 1997, с. 9).

Побутування пряжок із рифленою рамкою на могильнику Мокра Балка, вкладається у межі V — першої половини VI ст. за розробками Г.Є. Афанасьєва (Афанасьев, Руніч 2001). І.О. Гавритухін вважає, що на цій пам'ятці подібні пряжки дату-

⁴ Серед слов'янських старожитностей подібні вироби не надто поширені. Інша В-подібна рифлена пряжка, що належить до типу Ятрус, походить із району Сахнівки (Бажан, Каргапольцев 1989, рис. 2), де відома низка слов'янських пам'яток (Кухаренко 1963; Приходнюк 1976).

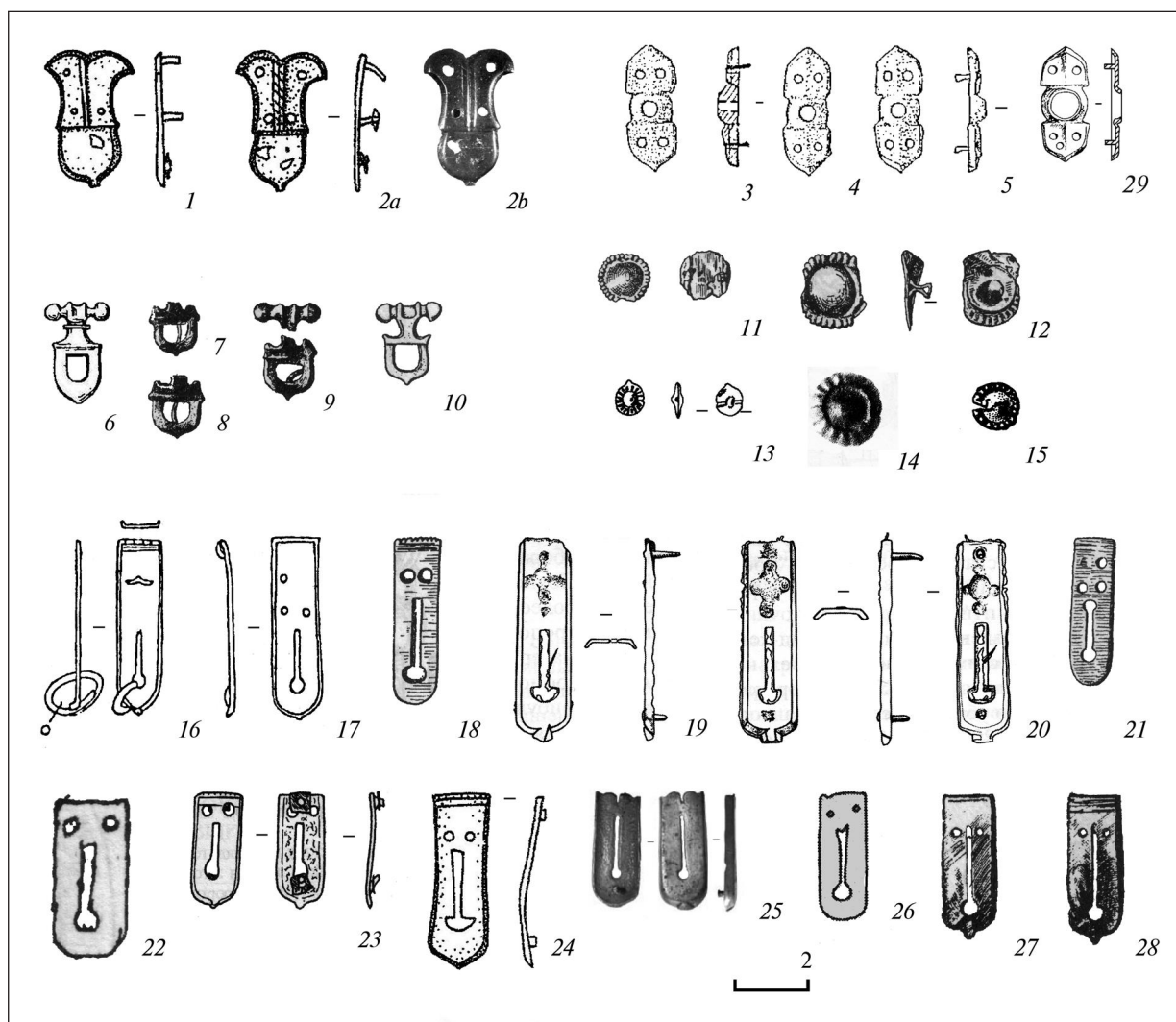

Рис. 3. Аналогії знахідкам «геральдичної» традиції із теренів півдня Східної Європи. Поясні накладки Ковалевська/відділ 39, тип 1: 1, 2 — Ігрені (1, 2a — за Приходнюк 1998, рис. 72, 1, 2; 2b — за Скиба 2014, рис. 14, 22); поясні накладки Ковалевська/відділ 34, тип 2: 3—5 — Алтин-асару 4а, курган 34; 29 — Верхсаїнський могильник; поясні Т-подібні накладки Гавритухін/група А: 6 — могильник Лебязе, поховання 3; 7—9 — могильник Моква; 10 — Лихачівка; поясні накладки Ковалевська/відділ 1, тип 7: 11, 12 — Козіївсько-Новоодеський скарб; 13 — Великобудівський скарб; 14 — Середнє Подніпров'я; 15 — Хацьківський скарб; поясні наконечники Ковалевська/відділ 1, підвідділ 1, тип 6, підтип 1, варіант 2: 16, 17 — Гапонівський; 18 — Козіївсько-Новоодеський; 19, 20 — Курилівський скарби; 21 — із східних повітів Полтавської губернії; 22 — територія Чернігова; 23 — Кагамлик; 24 — Ігрені-Підкова; 25 — Пени; 26 — Красний Городок 2; 27, 28 — могильник Моква. 6, 14, 22, 26 — без масштабу

ються в межах VI ст., чи навіть серединою — другою половиною VI ст. (Гавритухін 2001, с. 43).

Трапляються В-подібні рифлені пряжки і з геральдичними гарнітурами, що в загальних межах датуються VII ст. Зокрема на ранньосередньовічному поселенні Усть-Чорна на Волзі, псевдорифлена В-подібна залізна пряжка виявлена разом із деталями геральдичного поясу (Леонтьєв 1994, с. 225, рис. 96). В-подібна рифлена пряжка із розкопок А.Г. Атавіна біля хутора Малаї, що на Кубані, теж може бути датована VII ст. (Атавін 2008, с. 39, табл. 21—22).

Е.Р. Михайлова, вказуючи на існування подібних виробів в V — початку VI ст., пропонує обмежити дату — кінець V — друга чверть/се-

редина VI ст., а час використання деяких знахідок (без щитка на язичку) продовжити до VII ст. (Михайлова 2010, с. 138—139, рис. 2; 2012, с. 206—207; 2014, с. 216, рис. 2, 3, 4; Исланова 2012, с. 27).

Поясна накладка з Лівенського

У серпні 2009 р. до ЦОДПА була передана колекція знахідок, зібрана впродовж 2006—2009 рр. І.В. Бовкуном та С.А. Андрющенком в уроч. Красний Кут, на території с. Лівенське Новосанжарського району. Знахідки зберігаються у Комсомольському історико-краєзнавчому музеї.

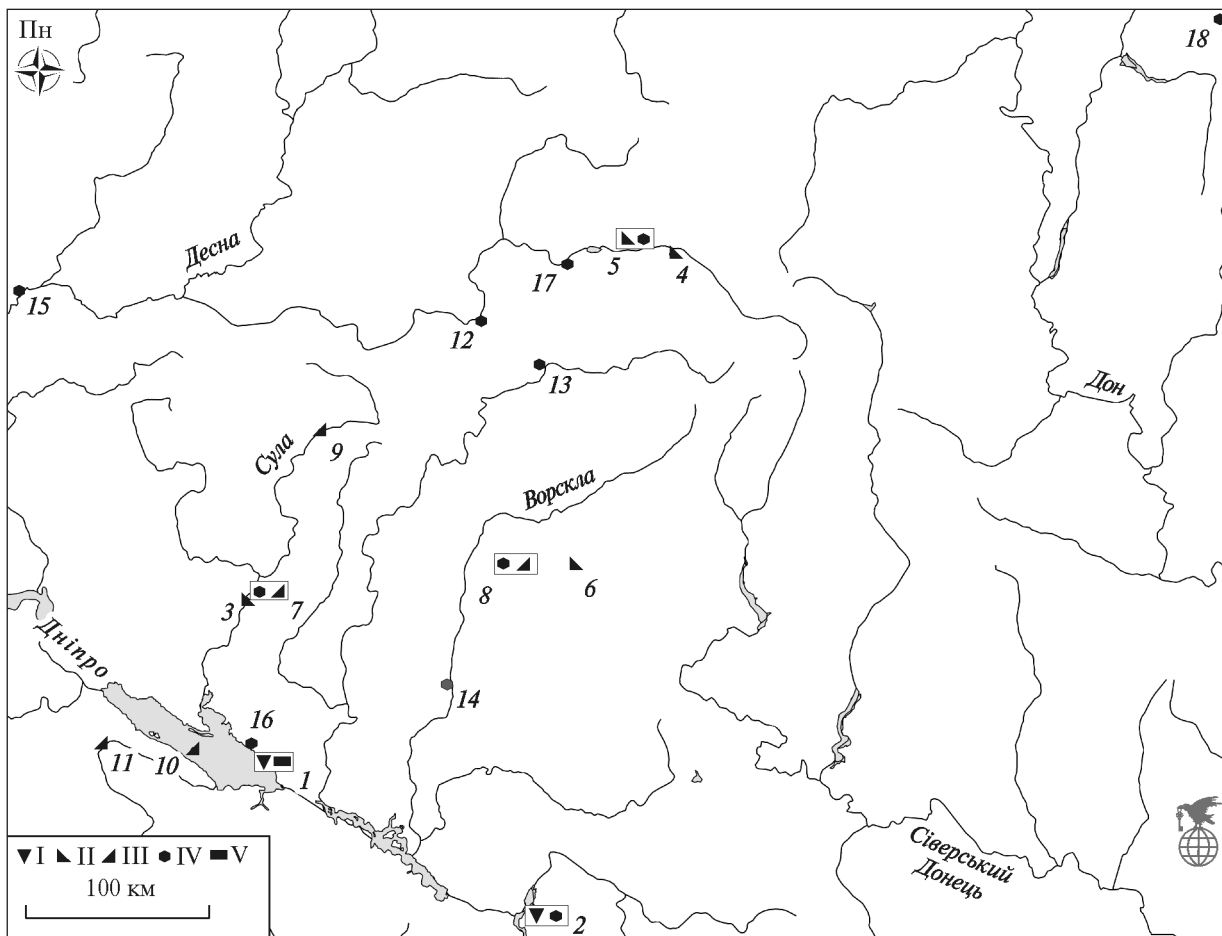

Рис. 4. Карта поширення аналогії знахідкам «геральдичної» традиції з теренів півдня Східної Європи. I — поясні накладки Ковалевська/відділ 39, тип 1. Пам'ятки: 1 — Градизьк; 2 — Ігрені; II — поясні Т-подібні накладки Гавритухін/група А. Пам'ятки: 3 — Засулля-Мгар; 4 — Лебязе; 5 — Моква; 6 — Лихачівка; III — поясні накладки Ковалевська/відділ 1, тип 7. Пам'ятки: 7 — Піски; 8 — Козіївсько-Новоодеський; 9 — Великобудівський скарб; 10 — Середнє Подніпров'я; 11 — Хацьківський скарб; IV — поясні наконечники Ковалевська/відділ 1, підвідділ 1, тип 6, підтип 1, варіант 2. Пам'ятки: 7 — Піски; 12 — Гапонівський; 8 — Козіївсько-Новоодеський; 13 — Курилівський скарби; 14 — східні повіти Полтавської губернії; 15 — Чернігів; 16 — Кагамлик; 2 — Ігрені-Підкова; 17 — Пени; 18 — Красний Городок; 2 — Моква; V — цільноліті імітації візантійських пряжок з подвійною рухомою обоймою

Територія, охоплена зборами, розташована у південно-східній частині с. Лівенське. Це мисоподібне підвищення першої та другої надзаплавних терас правого берега р. Маячка, зайняте городами. Висота над заплавою становить від 1,3—1,8 м до 2,2 м. Площа зборів — від 3,0 до 5,0 га. До ранньосередньовічних матеріалів належать фрагмент ліпної сковорідки з низьким бортиком, уламок пряслиця та поясна накладка (Головко, Бовкун, Супруненко 2010; Бовкун, Головко 2011, с. 90—91).

Фрагмент бронзової поясної накладки-платівки, що складалася з двох відносно коротких геральдичних щитків (близько третини довжини речі кожен, один із них зламаний), розділених округлою центральною частиною з великим отвором діаметром 0,4 см. Має два невеликих отвори на геральдичному щитку, ді-

метром по 0,2 см кожен. Довжина — 2,5 см, ширина — 1,2 см (рис. 2, 5) (Бовкун, Головко 2011, с. 98) (І.Н. — КВ 1088, А 79).

Знахідка належить до горизонтально-симетричних накладок Гавритухін/тип 1, варіант 16 (Гавритухін 1996а, с. 27), поясних накладок Ковалевська/відділ 34, тип 2 (Ковалевська 2000, с. 159). У «слов'янських» виробів отвори між щитками досить маленькі й центральні частини не такі округлі, як у «лівенської» знахідки.

Власне повних аналогій серед слов'янських та кочівницьких старожитностей знайти не вдалося. В.Б. Ковалевська вказує, що тип 2 поширений на Північному Кавказі та в Башкирії (Ковалевська 1972, рис. 3, 31; 2000, с. 159). І.О. Гавритухін зазначає, що варіант 16 поширений на Північному Кавказі, у Прикаймі та Приараллі (Гавритухін 1996а, рис. 41). Анало-

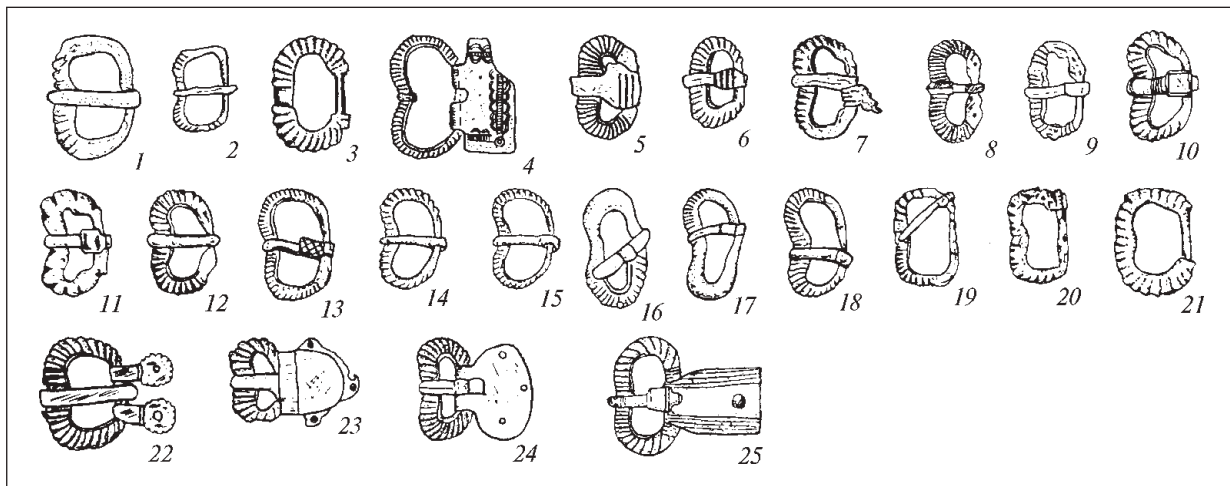

Рис. 5. Знахідки В-подібних пряжок типу Прітцір-Полибіно (група V): 1, 2 — Хеммінген; 3 — Таррак; 4 — Самсон; 5 — Альфрістон; 6 — Мархегг; 7 — Прітцір; 8, 9 — Засвір; 10 — Ліндора; 11 — Курово; 12 — Полибіно; 13, 15, 17—19 — Памушіс; 14 — Вижй; 16 — Пуйга; 20 — Машулі; 21 — Андрусівка; 22 — Белозірка; 23 — Вахакуро; 24 — Курони; 25 — Рисна-Сааре

гії походять з Алтин-асару 4а, курган 34 (рис. 3, 3—5; Левина 1996, рис. 132, 4—6, 135; Гавритухин 1996а, рис. 40, 11) та Верхсайнського могильника (рис. 3, 29) (Голдина 2012, табл. 226, 18, 19). Схожа знахідка походить із могильника Чмі (Гавритухин 1996а, рис. 82, 103).

За матеріалами із кочівницьких поховань раннього середньовіччя півдня Східної Європи (Комар 2010) та могильників типу нижнього шару Суук-Су в Криму (Хайредінова 2003; Айбабін, Хайредінова 2014, табл. 123, 11, 12) вважається, що ці вироби могли використовуватися в якості деталей взуття. Однак серед слов'янських старожитностей таких виробів небагато: Мартинівський скарб (6 екз.) (Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина 1991, рис. 1, 2; 5, 1—3; 12, 3, 4) та Вишеньки (2 екз.) (Корзухина 1996, табл. 91, 21, 22) — Гавритухін/тип 2; Гавритухін/тип 3, варіант 3а, 3б; Гавритухін/тип 4; Ковалевська/відділ 34, тип 3; двочастинні накладки Скиба/тип II—1 (Скиба 2014, с. 276—278, рис. 10, 9, 10). До того ж, О.В. Комар вважає, що в слов'ян було зовсім інше взуття (Комар 2006б), отже визначення функціонального призначення даного виробу вкрай проблематичне. Використовувалися подібні вироби в кочовиків і в якості деталей кінського спорядження (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 292—298, рис. 3).

Деталі поясних гарнітур із Засулля-Мгару

Навесні та влітку 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України за участю співробітників ЦОД-

ПА провела археологічні обстеження на ділянці розширення з днопоглибленням водойми та тимчасового складання ґрунту під час робіт із реконструкції автомобільної дороги Київ—Харків—Довжанський (197—213 км) напроти с. Засулля Лубенського району на загальній площі 20 га (Сидоренко, Супруненко 2011, с. 400—402; Супруненко 2012, с. 131).

Було обстежено поселення та ґрунтовий могильник в уроч. Дубина I, відкриті ще в кінці 1980-х рр. Пам'ятки займають піщане дюноподібне підвищення в заплаві, що має округлу форму і підіймається на 2,2—2,8 м над літнім рівнем води в навколишніх старицях р. Сула на її лівому березі. Виявлено металеві вироби, зокрема фібули та антропоморфну фігурку (Володарець-Урбанович 2015а; 2016), та кілька фрагментів ліпної кераміки пенківської культури. Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

1. Т-подібна бронзова лита бляшка-накладка на ремінь із платівкою п'ятикутної форми із заокругленими кутами, що має U-подібний отвір та рифлену верхню поверхню Т-подібного закінчення. Виріб після відливки не був обточений (літійні шви на відливках; Минасян 2014, с. 153), на ньому не зняті напливи металу (Шаблавина-Нестеренко 2004, с. 50—53). Довжина — 2,6 см, ширина — 1,9 см, товщина — 0,2—0,3 см (І.Н. — ПКМ 86922, А 13082) (рис. 1, 6).

Виріб належить до Т-подібних накладок — Айбабін/варіант 3 (Айбабін 1990, с. 53) чи Гавритухін/група А (Гавритухин 1996а, с. 26), що поширені на теренах Середнього Подунав'я, Подніпров'я, Криму, Кавказу та Верхів'їв Волги (Balint 1992, taf. 47; 50, А).

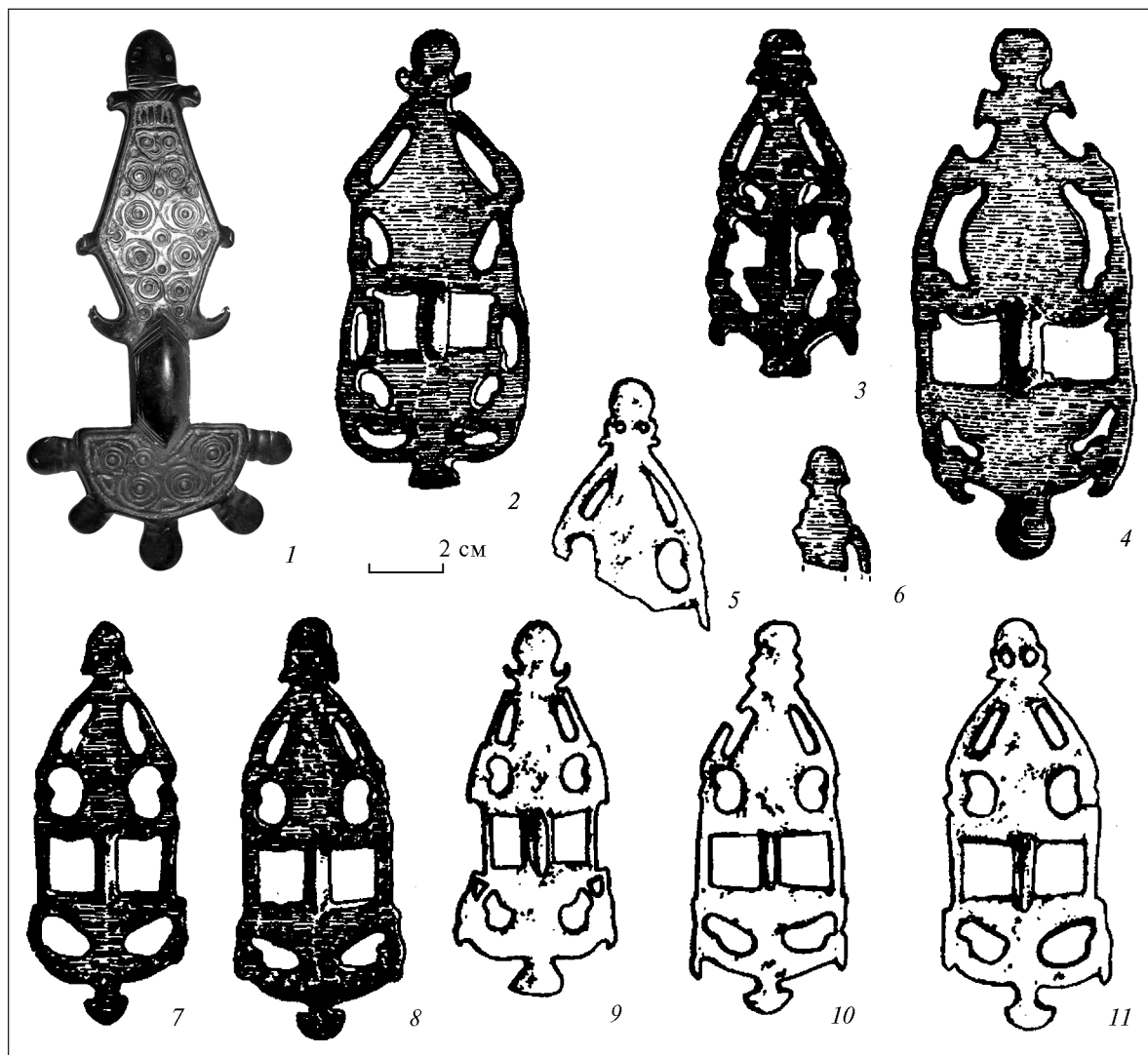

Рис. 6. Аналогії поясної бляшки: 1 — Мужиново; 2—5, 7—11 — Пастирське городище; 6 — Любівка

Аналогічні вироби серед слов'янських старожитностей походять із могильників Лебязе, поховання 3 (рис. 3, 6; Липкинг 1974, с. 147, рис. 5, 11), Моква (3 фрагментованих екз.) (рис. 3, 7—9; Корзухина 1996, с. 405, табл. 59, 4—6) та місцезнаходження поблизу с. Лихачівка (рис. 3, 10; 4, 3—6; Корзухина 1996, с. 395, табл. 43, 5).

Схожі вироби походять із кочівницьких поховань: Виноградне, курган 5, впускне поховання⁵ (Орлов, Рассмакин 1996, с. 113, рис. 5, 12, 13); Богачівки, курган 8, поховання 12; Сивашівки, курган 3, поховання 2 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 270, рис. 12, 6, 7; 13, 1, 2); Дмитрівки, курган 1, поховання 12 (Комар 2006а, с. 381, рис. 4, 11); Чорноморського, курган 1, поховання 11 (Комар, Орлов 2006, с. 391, рис. 3; 4, 4); Ізобільного, курган 1, по-

ховання 4 (Айбабин 1999, рис. 35, 5; Приходнюк 2001, рис. 31; 32, 3; 33, 5); Чапаївського могильника, курган 29, поховання 2 (Атавін 1996, табл. 7, 4, 6); Василівки, курган 2, поховання 2 (Хардаєв 2015, с. 114—115, рис. 3, 5); Верхсайнського, курган 15, поховання 2 та 3 (Гавритухин 2001а, рис. 10, 7; Голдина 2012, табл. 226, 13); Лебеді IV, курган 5 (Скарбовенко, Лифанов 2012, рис. 7, 10); Новіковки (Рашев 2004, табл. 17, 15, 30, 2, 4) та Неволінського (Голдина 2012, табл. 225, 2, 3).

Із Криму подібні вироби походять із могильників Лучисте, дві випадкові знахідки 1971 р. (Айбабин, Хайредінова 2008, табл. 4, 5, 6) та склепу 77, поховання 4 (Айбабин, Хайредінова 2014, табл. 191, 18); Скалісте, склеп 107, 422, 482 (Веймарн, Айбабин 1993, с. 176—177, рис. 5, 6, 10, 11; 75, 4; 89, 6); Суук-Су, поховання 56 (Айбабин 1990, рис. 49, 23); Чуфут-Кале, склеп 41, поховання 2 (Кропоткин 1965, с. 110, рис. 44, 13) та Боспорського некропо-

⁵ Являли собою деталі колчану (Орлов, Рассмакин 1996, с. 113).

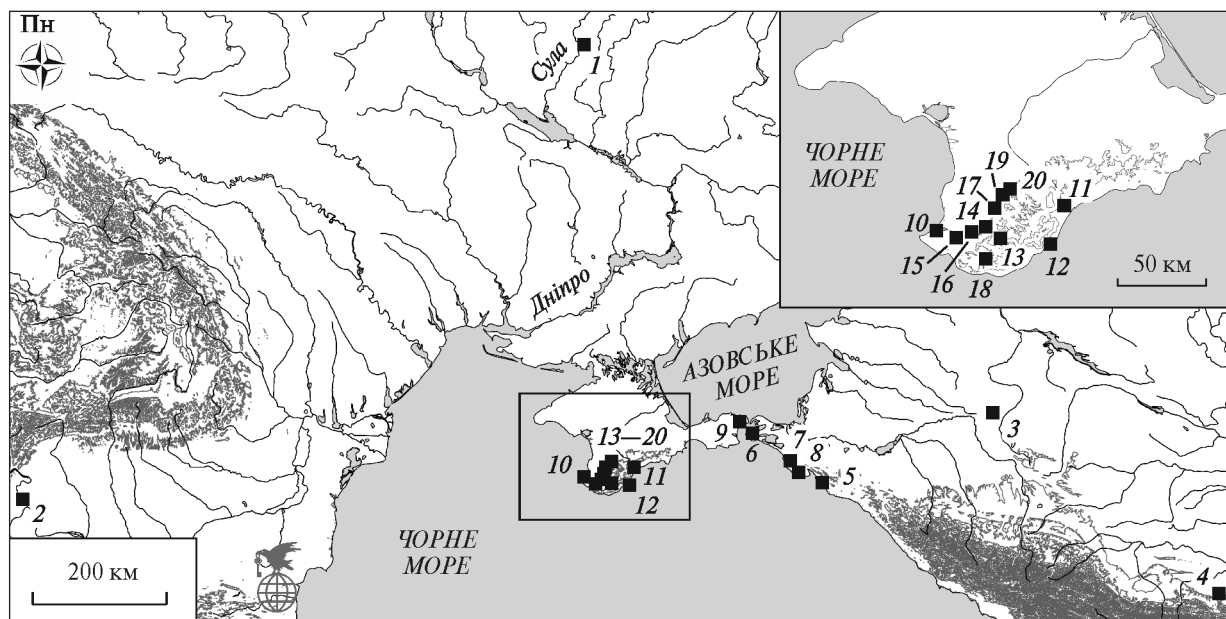

Рис. 7. Карта поширення знахідок пряжок типу «Сіракузи». Пам'ятки: 1 — Піски; 2 — Батла-Верде; 3 — Чир-Юрт; 4 — Мокра Балка; 5 — Борисово; 6 — «Східна Тамань»; 7 — Гай-Кодзор; 8 — Дюрсо; 9 — Керч; 10 — Херсонес; 11 — Лучисте; 12 — Суук-Су; 13 — Аромат; 14 — М. Садове; 15 — Сахарна голівка; 16 — Ески-Кермен (городище та могильник); 17 — Чуфут-Кале; 18 — Узен-Баш; 19 — Скелясте; 20 — «Баклінський овраг»

ля, склеп 180, поховання 7 (Засецкая 1998, табл. XIX, 14, 15).

Із території Кавказу подібні вироби походять із могильників Чмі та Оржонікідзе (Гавритухин 1996а, рис. 37, 26, 34), Мокра Балка, катакомба 34, 94 та 107 (Афанасьев, Рунич 2001, рис. 52, 7; 106, 11; 119, 9); Дюрсо, поховання 476 (Дмитриев 1982, рис. 12, 41).

Трапляються такі знахідки й серед матеріалів могильників рязано-окських фінів (Норки; Нікітинський могильник, комплекси 108 та 235) (Седов 1987, с. 93—94, рис. 109, 20; Ахмедов 2010, рис. 6, 14, 7, 7) та на території Башкирії (Ковалевская 1972, рис. 4, 13).

2. Бронзова пласка лита бляшка-накладка антрополоморфної форми з трьома штифтами на звороті (один — угорі, два — унизу). Довжина — 4,2 см, ширина вгорі — 2,0 см, унизу в основі — 2,6 см (І.Н. — ПКМ 86918, А 13078) (рис. 1, 7).

А.М. Обломський вважає цей виріб поясною накладкою. Однак знахідка схожа на нижню частину щитка антрополоморфних фібул. Зокрема на Родінкова/тип II. 2. (рис. 6; Родінкова 2006, рис. 2), екземпляри з Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 35, 3; 37, 9; 38, 1, 6, 9; 39, 2; 40, 2—4) та Любівки (Корзухина 1996, табл. 107, 8). Окрім того, знахідка схожа на ніжку пальчастої фібули Мужиново (Пуцко 1997, с. 149—153, рис. 1; Щеглова, 2004, рис. 3). Також ця бляшка могла бути виготовлена під стилістичним впливом ремінних

накладок Ковалевська/відділ 39 (Ковалевская 2000, с. 160—161, рис. XVII, 29, 30, 31, 34, 36, 38—40).

Отже, виріб може бути заготовкою чи зламаною антрополоморфною фібулою і майстер міг переробити її під використання в якості поясної бляшки. Або ж сам виріб було зроблено під стилістичним впливом антрополоморфних фібул.

Деталі поясних гарнітур із Пісок

У 2012 р. співробітником Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ ОАСУ О.В. Сидоренком на пункті прийому металобрухту в Лубнах було конфісковано кілька речей, що належать до старожитностей I та II тис. н.е. За легендою вони походять з околиць с. Піски⁶. Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

⁶ Можливо знахідки походять із поселення епохи бронзи, черняхівської культури та третьої чверті I тис. н.е. Піски (уроч. Торговиця (Ліс Трембача), відоме за розвідками В.Г. Ляскоронського на поч. 1880-х рр. та Ф.Б. Копилова 1945 р. (Ляскоронський 1897; Копилов 1949, с. 246—253; 1952, с. 307—311; Сидоренко, Махно, Телегін 1982). Окрім речей третьої чверті I тис. н.е. (Сидоренко, Володарець-Урбанович 2012; Володарець-Урбанович 2014), було вилучено знахідки черняхівської культури (Милашевський, Сидоренко 2014), Київської Русі та після монгольського часу, що начебто походять з одного пункту.

Матеріали ранньосередньовічного часу представлені трьома знахідками.

1. Наконечник пояса являє собою вузький бронзовий виріб з одним видовженим прорізом (т.зв. «замкова щілина») та трьома отворами. Дві шпильки для кріплення до ременю розміщені на звороті виробу. Розміри — $3,66 \times 1,04$ см, товщина — 0,28 см (рис. 1, 8).

Наконечник належить до Айбабін/тип 1—2 (Айбабін 1990, с. 55, рис. 48, 14), до прорізних наконечників із прямими чи злегка прогнутими боками за І.О. Гавритухінім (Гавритухін 1996а, с. 32—33, рис. 46), або до Ковалевська/відділ 1, підвідділу 1, типу 6, підтипу 1, варіанту 2 (Ковалевская 2000, с. 119). За типологією А.В. Скиби, подібні вироби належать до типу І (прости́х) та варіанту «із прямими боками» (Скиба 2014, с. 285).

Серед слов'янських старожитностей подібні наконечники виявлені в складі Гапонівського (рис. 3, 16, 17; Гавритухін 1996а, с. 32, рис. 30, 2, 3), Козіївсько-Новоодеського (рис. 3, 18; Корзухина 1996, табл. 55, 18) та Курилівського (рис. 3, 19, 20; Родинкова 2010, с. 87; Скиба 2013) скарбів, зі східних повітів Полтавської губернії (рис. 3, 21; Корзухина 1996, с. 395, табл. 78, 2), на території Чернігова (рис. 3, 22; Корзухина 1996, с. 408, табл. 94, 30), на поселеннях Кагамлик (рис. 3, 23; Левченко 2001, с. 26—28), Ігреня-Підкова (рис. 3, 24; Приходнюк 1998, рис. 72, 4), Пени (рис. 3, 25; Радюш 2010, фото VIII, 8), Красний Городок 2 (в долині р. Дон) (рис. 3, 26; Обломский 2011, с. 56, рис. 3, 2) та могильнику Моква (рис. 3, 27, 28; 4, 5, 7, 8, 12—18; Корзухина 1996, с. 405, табл. 59, 17, 18).

Значна кількість таких знахідок походить із матеріалів поховань кочовиків: Сивашівка, курган 3, поховання 2 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 293, рис. 12, 29, 30; 14, 8, 9); Богачівка, курган 8, поховання 12 (Баранов 1990, рис. 6, 22—24); Ізобільне, курган 1, поховання 4, «Царський курган» (Атавін 1996, табл. 17, 6); Зінов'ївка, Епіфанівка (Комар 2006, рис. 49); Христофорівка, курган 8, поховання 1 (Prihodnyuk, Fomenko 2003, fig. 3, 3); Виноградне (Орлов, Рассемакин 1996, рис. 17); Бережнівка І, курган 1, поховання 7 та Бережнівка ІІ, курган 111, поховання 1 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 293); Лебеді ІV, курган 5 (Скарбовенко, Лифанов 2012, рис. 7, 4, 5); Деменківський могильник, поховання 9 (Генинг 1964, рис. 7), Верхсаїнський могильник — поховання 72 та 83; Бродівський могильник (Іванов 2001, рис. 1, 31—33).

Трапляються подібні вироби і на Північному Кавказі⁷: Дюрсо, Мокра Балка, Агойський аул, Верхній Каранай, Чми (Дмитриев, 1982, рис. 12, 44—46; Афанасьев, Руніч 2001, с. 78, 217—218, рис. 52, 5; 143, 11; Ковалевская 2005, рис. 124); у Криму: Скалісте, склепи 197 та 406 (Веймарн, Айбабін 1993, с. 33, 95, рис. 19, 3; 66, 7), Боспорський некрополь, склеп 180, поховання 7 (Засецкая 1998, табл. XIX, 21), Чуфут-Кале, склеп 41, поховання 2 (Кропоткін 1965, с. 110, рис. 44, 12), Лучисте, склеп 40, поховання 4 (Айбабін, Хайрединова 2008, табл. 169, 4) та склеп 77, поховання 3 (Айбабін, Хайрединова 2014, табл. 189, 9); серед матеріалів могильників рязано-окських фінів (Нікітінський могильник, комплекс 108 та 235) (Ахмедов 2010, рис. 6, 14; 7, 7); на території Башкирії (Ковалевская 1972, рис. 4, 28).

Вважається, що такі вироби використовувалися в якості наконечників додаткових ременів поясів (Скиба 2013, рис. 1, 16; 4, В) слов'янських старожитностей, однак серед кочівницьких старожитностей відоме їхнє використання в якості деталей кінської вузди (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 293, рис. 12, 29, 30) та взуття (Комар 2010). У якості деталей взуття зафіксоване їхнє використання і серед матеріалів ранньосередньовічних могильників Криму (Хайрединова 2003).

2. Бронзова лита пряжка з відламанною рамкою, із профільованим язичком, з округлим щитком. На щитку зображено вписаний у коло хрест. Завдяки цьому утворюються чотири майже рівних сектори, із невеликими заглибленнями посередині. Розміри — $4,84 \times 2,51$ см, товщина — 0,25 см (рис. 1, 9).

Пряжка належить до Ковалевська/відділ 2 (овальнорамочних), типу 7, підтипу 5 (Ковалевская 1979, с. 20, табл. VIII, 14), Айбабін/варіант 4 (Айбабін 1990, с. 43, рис. 42). Ця пряжка виконана у візантійській традиції, аналогії досить широко представлені в Криму і інших зонах впливу Імперії. Цей тип (показним є орнаментация обойми: врізний хрест з розширеними кінцями і акцентуацією простору між лопатями) врахований О.І. Айбабінім та Є.А. Хайрединою в якості сьомого показника дев'ятої хронологічної групи могильників Південно-Західного Криму (Айбабін, Хайрединова 2008, с. 58). І.О. Гавритухінім (робота неопублікована) в рамках цього типу виділено різні варіанти.

⁷ В.Б. Ковалевська вказує, що найбільше знахідок цього варіанту походить із Кавказу (Ковалевская 2000, с. 119).

Аналогічну форму мають пряжки Шульце-Деррламм / тип D 13 (шиток прикрашений візним хрестом з «лепестковими» лопатями) та Шульце-Деррламм / тип D 12 (тип Сіракузи; з щитком, прикрашеним рельєфними листям аканфа) (Schulze-Dorrlamm 2002, р. 171—181). Датуються подібні знахідки кінцем VI—VII ст. і знаходять аналогії серед старожитностей Криму, Кавказу та Європи (Schulze-Dorrlamm 2002, р. 171—179; add. 62) (рис. 7).

На теренах Передкавказзя та Таманського півострова подібні пряжки виявлені на могильниках Чир-Юрт, Мокра Балка (Ковалевская 2005, рис. 87, 1), Борисово, поховання 138 та 141 (Саханев 1914; Комар 1999, табл. 2; Гавритухин, Пьянков 2003, табл. 78, 35, 44), Гай-Кодзор (Гавритухин, Пьянков 2003, табл. 73, 23), Дюрсо, поховання 244 та 280 (Дмитриев 1982; 2003, табл. 83, 17, 18) та на «Східній Тамані» (Паромов 2003, табл. 64, 10, 11).

У Криму — із Керчі (Амброз 1994, рис. 10, 61), із Херсонеса (Айбабин 1982, рис. 1, 5)⁸, з Ески-Кермену (Айбабин 1991, рис. 2, 3), із могильників Суук-Су (Амброз 1994, рис. 10, 80), із Лучистого, випадкова знахідка 1971 р., склеп 10, поховання 1, 4 та 13, склепу 36, поховання 2, 3 та 10, склепу 38, поховання 1, 2, 5 та 6 склепу 43, поховання 14, 17, 18, 21, склепу 54, поховання 7, 13, склепу 59 (Айбабин 1994, рис. 4, 13; 6, 2, 4, 5; 1999, табл. 4, 8; 34, 6; 36, 10; 112, 3; 115, 2; 122, 4; 129, 6; 130, 1; 147, 11; Айбабин, Хайредінова 2008, табл. 41, 9; 112, 3; 115, 2; 122, 4; 129, 6; 130, 1; 147, 11; 2014, табл. 6, 4; 7, 6, 7; 14, 4, 8, 9; 62, 5; 68, 3, 7, 8; 100, 7; 102, 11), зі Скелястого, склепи 258, 278, 284, 320 та 471 (Веймарн, Айбабин 1993, с. 46, 50, 51, 54, 55, 70, 71, 117, рис. 28, 8; 31, 5; 35, 7; 47, 12; 85, 4), із Чуфут-Кале (Айбабин 1982а, рис. 1, 11), з Аромата, склеп 1 та 6 (Лобода 1976, рис. 4, 2—5; 5, 23, 24), із М. Садове, склеп 1, 5, 6 (Омелькова 1990, рис. 1, 42, 43, 46; 6, 36; 10, 41), із Сахарної голівки, склеп 5 (52), 18 (65) (Веймарн 1963, рис. 11, 1), з Ески-Кермена, склеп 218 та 257 (Айбабин 1990, рис. 42, 5—7), із «Баклінського оврагу» (Айбабин, Юрочкин 1995) та з Узен-Баша (Айбабин 1993, рис. V, 4, 9).

Датування пряжок типу Сіракузи ґрунтувалося на матеріалах поховання 156 із Ночера Умбра (Італія), де подібна пряжка виявлена разом із накладками на ремінь типу Чівецано, які можуть датуватися лише часом після 600 р. (Курта 2011, s. 164). Дане датування підтвер-

джується й іншими знахідками з острова Самос, де пряжка типу Сіракузи знайдена разом із двома бронзовими монетами Геракліуса, випущеними в 611/612 і 613/614 рр. (Курта 2011, s. 164). Всі виявлені пряжки типу Сіракузи з поховальних комплексів авар в Угорщині датуються першою половиною VII ст.

Подібне датування було підтверджене і для екземплярів із Криму (Гавритухин 1996, с. 68; Курта 2011, s. 164). Зокрема спектральний аналіз бронзових екземплярів із Херсонесу показав, що сплав, з якого вони виготовлені, близький до того, з якого зроблені пряжки типу Сіракузи, виявлені в тому ж місті, що свідчить про їхнє місцеве виробництво (Айбабин 1982, с. 190).

У. Фідлер датує такі вироби першою половиною VII ст. (Fiedler 1992, s. 43). За О.І. Айбабіним хронологія цих пряжок припадає на все VII ст. (Айбабин 1990, с. 43). Погоджується з таким датуванням І.О. Гавритухін (Гавритухин 2005, s. 423). Для могильника Скелясте хронологія подібних пряжок визначена в межах кінця VI — першої половини VII ст. (Карл фон дер Лоє 2000, с. 137).

Однак Ф. Курта припускає можливість датування пряжок типу Сіракузи часом до 600 р. на основі виявлення одного екземпляра в похованні могильника в Пяні-дельї-Албанезі у Сицилії, разом із африканським світильником типу Atlante X 1a, що датується початком VI в. (Курта 2011, s. 164). Окрім того, Ф. Курта припускає можливість і більш пізнього датування (друга половина VII ст.), беручи до уваги екземпляр із поховання біля базиліки Кранейон у Коринфі, в якому виявлено монету Константа II (641—668 рр.) (Курта 2011, s. 164). Раннє датування поховання з Пяні-дельї-Албанезі може бути сумнівним, судячи із того, що в комплекс могли покласти давніший виріб. Більша частина пряжок типу Сіракузи датується між 600 та 650 рр. (Курта 2011, s. 164).

Слід відмітити, що подібні пряжки не характерні для слов'янських старожитностей і для території Середнього Подніпров'я є унікальними⁹. Загалом, від Правобережжя Середнього Подніпров'я до Посейм'я та верхів'я Сіверського Дінця (в ареалі слов'янських пам'яток) знахідки пряжок типу Сіракузи відомі за даними музейних колекцій Росії, Польщі та України. Відомі вони також в Середньому Поочі, на пам'ятках

⁸ Де вони, ймовірно, за все, і виготовлялися.

⁹ На слов'янських пам'ятках пряжка типу «Сіракузи» відома лише на могильнику Батла-Верде, поховання 1, що в Подунав'ї (Гавритухин 2005, s. 423, 450, рис. 17, 5—9).

фінів та муромі (публікації про них підготовлені І.О. Гавритухіним та І.Р. Ахмедовим).

3. Розетка умбоноподібної форми, виготовлена з бронзи, зі штриховкою по краю (рубчастим поясом по периметру) та випуклою серединою. На звороті опуклої частини наявна виїмка від вушка. Діаметр виробу — 1,3 см (рис. 2, 10).

Належить до групи VII (невеликі нашивні бляшки) та підгрупи розеток зі штрихами по краю, за О.О. Щегловою (Щеглова 2009, с. 47, рис. 3, 10—14, 16, 17). Даний виріб може являти собою ремінну накладку на пояс, що належить до Ковалевська/відділ 1, типу 7 (Ковалевская 2000, с. 145). Однак такі вироби характерні для території Гірського Алтаю, Томської та Пермської обл.

Схожі вироби на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі виявлені в складі Козіївсько-Новоодеського (рис. 3, 11, 12; Корзухина 1996, с. 396, 399, табл. 46, 9; 54, 31), Великобудівського (рис. 3, 13; Горюнова 1987, с. 86, рис. 1; Горюнова 1992, рис. 2; Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47, 9) та Хацьківського (рис. 3, 15; Корзухина 1996, табл. 22, 36) скарбів. Також вони походять із Середнього Подніпров'я (3, 14; 4, 3, 6, 9, 10, 11; Корзухина 1996, с. 413, табл. 92, 10).

Відомі подібні вироби, що використовувалися в якості бляшок на одязі, і в гунських старожитностях. Зокрема подібні бляшки походять (бронзові та золоті) зі зруйнованого поховання в улоговині Щербата поблизу с. Нова Маячка Херсонської обл. (Засецкая 1975, с. 60) і серед речей із поховання в печері біля с. Кизил-Адир (Засецкая 1994, табл. 37, 17). Трапляються такі знахідки і на Боспорі в гунський час. Зокрема зі схованки склепу 145

(Засецкая 1993, с. 42—43, табл. 12, 23), пограбованих у 1904 р. склепів (Засецкая 1993, с. 55, табл. 25) та склепів 167—169 (Засецкая 1993, с. 87, табл. 57). Відомі золоті вироби і на могильнику Лучисте, поховання 82 (Хайрединова 1999, с. 213; рис. 15; 16)

Скоріш за все, походять ці знахідки від золотих виробів із Центральних районів Північного Кавказу (напр.: Брут 2, курган 7), де вони датуються періодом I—III ст. (Габуев, Малашев 2009, с. 138).

Відомі вони і в ранньосередньовічних кочівницьких похованнях: біля с. Новогригорівка (Засецкая 1994, табл. 4, 4), із Василівки, курган 2, поховання 2, Виноградного, курган 5 (Орлов, Рассемакин 1996, рис. 4, 3, 4; 6), Мадарі (Комар 2001, с. 11—45; 2006, рис. 18, 31—33) та поховань аварських могильників (Гавритухин 2002, с. 45—162). Хоча подібні вироби також відомі серед половецьких старожитностей (Круглов 2003).

Поясні набори ранньосередньовічних слов'ян є невід'ємною частиною чоловічого убору. Однак усі реконструкції слов'янських поясів (Панікарський 2011, рис. 3; Скиба 2013, рис. 1, 16; 4; 5; 2014, рис. 20; 23) зостаються на гіпотетичному рівні (Доде 2005). Нагальним лишається створення детального каталогу знахідок. Нові вироби збагачують наші уявлення про типологічне розмаїття, еволюцію, ареали знахідок та допомагають виявити напрямки торговельних та економічних зв'язків, шляхів міграцій, виділити окремі культурно-історичні області. Окрім того, вони важливі як вироби стародавнього мистецтва.

Азбелев П.П. Сибирские элементы восточноевропейского геральдического стиля // ПАВ. — СПб., 1993. — 3. — С. 89—93.

Айбабин А.И. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсонесе // СА. — 1982. — № 3. — С. 190—198.

Айбабин А.И. Погребения конца VII — первой половины VIII вв. в Крыму // Древности эпохи переселения народов V—VIII вв. — М., 1982. — С. 165—192.

Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — I. — С. 3—86, 175—241.

Айбабин А.И. Основные этапы истории городища Эски-Кермен // МАИЭТ. — 1991. — II. — С. 132—172.

Айбабин А.И. Комплексы с большими двупластинчатыми фибулами из Лучистого // МАИЭТ. — 1994. — IV. — С. 132—172.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Айбабин А.И., Юрочкин В.С. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993 гг.) // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. — Симферополь, 1995. — С. 125—135.

Айбабина Е.А. Об этнической атрибуции могильника Узень-Баш // МАИЭТ. — 1993. — III. — С. 118—121.

- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А.* Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов. — Симферополь; Керчь, 2008. — Т. 1.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А.* Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. — К., 2014. — Т. 2.
- Амброз А.К.* Юго-Западный Крым. Могильники IV—VII вв. // МАИЭТ. — 1994. — IV. — С. 31—88.
- Атавин А.Г.* Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самара, 1996. — С. 208—264.
- Атавин А.Г.* Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Древности Юга России. Памяти А.Г. Атавина. — М., 2008. — С. 28—70.
- Афанасьев Г.Е., Рунич А.П.* Мокрая Балка. Дневник раскопок. — М., 2001. — 1.
- Ахмедов И.Р.* Проблема «финального» периода культуры рязано-окских финнов (к современному состоянию вопроса) // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н.э.: Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 7—34. — (РСМ — 13).
- Бажан И.А., Каргапольцев С.Ю.* В-образные рифлёные пряжки как хронологический индикатор синхронизации // КСИА. — 1989. — Вып. 198. — С. 28—35.
- Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990.
- Башенькин А.Н.* Культурно-исторические процессы в Молого-Шекснинском междуречье в конце I тыс. до н.э. — I тыс. н.э. // Проблемы истории Северо-Запада Руси. — СПб., 1995. — С. 3—29.
- Березовец Д.Т.* Могильники уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 68—69.
- Бовкун І.В., Головка І.В.* Археологічна колекція з Поорілля у збірці Комсомольського музею // Альманах VI—VII. — Комсомольськ, 2011. — С. 91—107.
- Богачев А.В.* Процедура-методические аспекты археологического датирования (на материалах поясных наборов IV—VIII вв. Среднего Поволжья). — Самара, 1992.
- Богачев А.В.* К эволюции калачиковидных серег IV—VII вв. в Voglo-Kamye // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самара, 1996. — С. 99—114.
- Богачев А.В.* К символике блях-«личин» из раннесредневековых комплексов Восточной Европы // Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья. — Самара, 2008. — С. 343—347.
- Веймарн Е.В.* Могильник біля висоти «Сахарна голівка» // АП УРСР. — Київ, 1963. — Вип. XIII. — С. 42—63.
- Веймарн Е.В., Айбабин А.И.* Скалистинский могильник. — К., 1993.
- Володарець-Урбанович Я.В.* Нові знахідки кола «старожитностей антив» на Полтавщині // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2014. — Вип. IX. — С. 229—242.
- Володарець-Урбанович Я.В.* Браслети V — першої половини VIII ст. із Полтавщини: нові знахідки // Археологія. — 2015. — № 2. — С. 92—107.
- Володарець-Урбанович Я.В.* Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // Археологія. — 2015а. — № 3. — С. 87—107.
- Володарець-Урбанович Я.В.* Знахідка антропоморфної фігурки з петлею на звороті із Засулля-Мгару // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 79—88.
- Воронцов А.М.* Культурно-хронологические горизонты памятников II—V веков на территории Окско-Донского водораздела. — Тула, 2013.
- Воронцов А.М.* Поздний период существования мощинской культуры // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 311—327.
- Вязов Л.А., Петрова Д.А.* Комаровский могильник (предварительная публикация) // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. — Самара, 2013. — С. 15—20.
- Габуев Т.А., Малашев В.Ю.* Памятники ранних алан центральных районов Северного Кавказа. — М., 2009. — (Материалы и исследования по археологии России; 11).
- Гавритухін І.О.* Нові пальчасті фібули з околиць Градизька на Полтавщині // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 29—31.
- Гавритухин И.О.* Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 58—95. — (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О.* Детали ременной гарнитуры // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 22—36. — (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О.* Периодизация раннесредневековых древностей Кисловодской котловины на основе керамики в свете изучения изделий из металла. Приложение 1. // Малашев В.Ю. Керамика раннесредневекового могильника Мокрая Балка. — М., 2001. — С. 40—49.

- Гавритухин И.О.* Эволюция восточноевропейских псевдопряжек // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самара, 2001а. — С. 31—86.
- Гавритухин И.О.* Хронология «среднеаварского» периода // Степи Евразии в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2002. — Т. 2. — С. 45—162.
- Гавритухин И.О.* Комплексы пражской культуры с датированными вещами // *Archeologia o poczetkach Siowian*. — Krakow, 2005. — S. 401—461.
- Гавритухин И.О., Пьянков А.В.* Могильники V—VII веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV—XIII века. — М., 2003. — С. 193—195. — («Археология»).
- Генинг В.Ф.* Деменковский могильник — памятник ломоватовской культуры // Вопросы археологии Урала. — Свердловск, 1964. — Вып. 6. — С. 91—152.
- Генинг В.Ф.* Южное Приуралье в III—VII вв. н.э. (проблема этноса и его происхождения) // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 221—295.
- Генинг В.Ф.* Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н.э. (по материалам могильников Прикамья) // КСИА. — 1979. — Вып. 158. — с. 96—106.
- Голдина Р.Д.* Неволинский могильник VII—IX вв. в Пермском Предуралье. Монография. Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции. — Ижевск, 2012. — Т. 21.
- Головко І.В.* Розвідки у Пирятинському районі на Полтавщині // АДУ 2006—2007. — 2007. — С. 67—72.
- Головко І.В.* Аварський наконечник ремня з с. Великої Кручі на р. Удай // Мадяри в Середньому Подніпров'ї. — К., 2011. — С. 175—177. — (Археологія і давня історія України — 7).
- Головко І.В.* Знахідки VI—VII ст. в середній течії р. Удаю // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — К.; Полтава, 2012. — С. 102—110.
- Головко І.В., Бовкун І.В., Супруненко О.Б.* Залишки майстерні черняхівського ювеліра в Нижньому Пооріллі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К.; Полтава, 2010. — С. 42—48.
- Горюнова В.М.* К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.
- Горюнова В.М.* Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.
- Горюнова В.М., Родинкова В.Е.* Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // *Stratum plus*. — 1999. — № 4. — С. 167—219.
- Дмитриев А.В.* Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо // Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков. — М., 1982. — С. 69—107.
- Дмитриев А.В.* Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 2003. — С. 200—205. — («Археология»).
- Доде З.В.* Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2005. — Т. 2. — С. 305—330.
- Засецкая И.П.* Золотые украшения гунской эпохи. По материалам Особой кладовой Государственного Эрмитажа. — Л., 1975.
- Засецкая И.П.* Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н.э. // МАИЭТ. — 1993. — III. — С. 23—105.
- Засецкая И.П.* Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.). — СПб., 1994.
- Засецкая И.П.* Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннесредневекового периода // МАИЭТ. — 1998. — VI. — С. 394—478.
- Иванов А.Г.* Накладки-тройчатки: к вопросу о происхождении поясов Неволинского типа // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самара, 2001. — С. 87—102.
- Исланова И.В.* Древности в верховьях Волги (ранний железный век и раннее средневековье). — М., 2012. — (РСМ — 14).
- Карл фон дер Лоэ* Могильник Скалистое в Крыму и ранние фазы этногенеза крымских готов (конец IV — начало VI в.) // *Stratum plus*. — 2000. — № 5. — С. 119—140.
- Каргапольцев С.Ю.* Северо-Запад Восточной Европы III—VI вв. в контексте общеевропейских древностей (некоторые проблемы хронологии и взаимосвязи) // Этногенез и этнокультурные контакты славян. — М., 1997. — Т. 3. — С. 88—98.
- Ковалевская В.Б.* К изучению орнаментики наборных поясов VI—IX вв. как знаковой системы // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 144—155.
- Ковалевская В.Б.* Башкирия и Евразийские степи IV—IX вв. (по материалам поясных наборов) // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 95—117.
- Ковалевская В.Б.* Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — М., 1979. — (САИ — Вып. Е1—02).

- Ковалевская В.Б. (при участии Р.А. Бахтадзе, В.А. Галибина, З.А. Львовой). Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — Пушкино, 2000.
- Ковалевская В.Б. Кавказ — скифы, сарматы, аланы I тыс. до н.э. — I тыс. н.э. — Пушкино, 2005.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар А.В. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловский курганов // *Степи Европы в эпоху средневековья*. — Т. 2. — Донецк, 2001. — С. 11—44.
- Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. // *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244.
- Комар А.В. Погребение номада середины VII в. у села Дмитровки в Южном Побужье // *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. — Донецк, 2006а. — Т. 5. — С. 375—386.
- Комар А.В. К вопросу о типе обуви и её металлических деталях у славян VII в. // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. — СПб., 2006б. — С. 25—27.
- Комар А.В. Детали обуви восточноевропейских кочевников VI—VII вв. // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. — СПб., 2010. — С. 94—115.
- Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 245—374.
- Комар А.В., Орлов Р.С. Погребение кочевника 2-й половины VII в. у села Черноморское // *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 387—398.
- Копилов Ф.Б. Посульська експедиція // *АП УРСР*. — К., 1952. — Т. III. — С. 30—311.
- Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945—1946 рр. // *АП УРСР*. — К., 1949. — Т. I. — С. 246—253.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // *МАИЭТ*. — 1996. — V. — С. 352—435, 586—705.
- Кракало І.В. Антські старожитності із Градизька // *АЛЛУ*. — 2002. — № 1. — С. 85—86.
- Кропоткин В.В. Могильник Чуфут-Кале в Крыму // *КСИА*. — 1965. — Вып. 100. — С. 108—115.
- Круглов Е.В. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // *Степи Евразии в эпоху средневековья. Труды по археологии*. — Донецк, 2003. — Т. 3. — С. 45—162.
- Курта Флорин Женщина из Дэнчень или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Drnceni, or bow fi bulae of Werner's class II C) // *Tyragetia. Archeologie Istorie Anticr*. — V (XXI). — nr. 1. — Chisnru, 2011. — S. 153—192.
- Кухаренко Ю.В. Раскопки у с. Сахновка // *Славяне накануне образования Киевской Руси*. — М., 1963. — С. 243—250. — (МИА. — № 108).
- Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. — М., 1996.
- Левченко Д.І. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // *АЛЛУ*. — 2001. — № 1. — С. 26—28.
- Левченко Д.І. Ранньосередньовічні поховання в урочищі «Топило» // *АЛЛУ*. — 2001а. — № 2. — С. 120—121.
- Леонтьев А.Е. Археология мери: К предыстории Северо-Восточной Руси. — М., 1994. — (Археология эпохи великого переселения народов и раннего средневековья. Вып. 4).
- Липкин Ю.А. Могильники третьей четверти I тыс. н.э. в Курском Посемье // *Раннесредневековые восточнославянские древности*. — Л., 1974. — С. 136—152.
- Лобода И.И. Новые раннесредневековые могильники в Юго-Западном Крыму (Бахчисарайский район) // *СА*. — 1976. — № 2. — С. 135—147.
- Ляскоронський В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К., 1903.
- Милашевський О.С., Сидоренко О.В. Знахідки черняхівської культури з околиць с. Піски // *Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. — Полтава, 2014. — Вип. IX. — С. 221—229.
- Минасян Р.С. Металлообработка в древности и средневековье. — СПб., 2014.
- Михайлова Е.Р. Поясная гарнитура и поясные наборы КДК // *Археология и история Пскова и Псковской земли*. — Псков, 2010. — С. 136—145.
- Михайлова Е.Р. Формирование культуры длинных курганов: процесс на фоне эпохи // *Истоки славянства и Руси*. — СПб., 2012. — С. 201—2010.
- Михайлова Е.Р. Культура длинных курганов в Юго-Западной Эстонии: общин черты и региональные особенности // *About time and space. Studies in Honour of Mare Aun*. — Tallinn—Tartu, 2014. — L. 211—229.
- Обломский А.М. О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона // *Stratum plus*. — 2011. — № 5. — С. 51—60.

- Омелькова Л.А. Раннесредневековый могильник в Бельбекской долине // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1990. — Вып. 25: Византия и сопредельный мир. — С. 73—94.
- Орлов Р.С., Рассмакин Ю.Я. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
- Панікарський А.В. Реконструкція військового поясу зі скарбу в с. Вільховчик на Черкащині // Археологія: спадок віків: Матеріали. — К., 2011. — С. 143—149.
- Паромов Я.М. Фанагорийская округа // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 2003. — С. 157—158. — («Археология»).
- Приходнюк О.М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 101—119.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). — К.; Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — 1991. — II. — С. 72—92.
- Пуцко В.Г. Мужинівська фібула // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. — К.; Львів, 1997. — С. 149—153.
- Радюш О.А. Исследования поселения III—IV вв. н.э. у пос. им. Карла Либкнехта (Пены) в Курском Посеймье // Germania—Sarmatia II: сб. науч. ст. по археологии народов Центр. и Восточной Европы посвящ. памяти М.Б. Шукина. — Калининград, 2010. — С. 178—213.
- Распопова В.И. Поясные наборы Согда VII—VIII вв. // СА. — 1965. — № 4. — С. 78—91.
- Распопова В.И. Основания для датировки металлических изделий из Пенджикента // КСИА. — 1979. — Вып. 158. — С. 106—113.
- Рашев Р. Прабългарите през V—VII век. (Второ допълнено издание). — София, 2004.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. — 2006. — № 4. — С. 50—63.
- Родинкова В.Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
- Рутковская Л.М. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — 1979. — Т. XXVII/2. — S. 317—364.
- Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. // ИАК. — 1914. — Вып. 56. — С. 75—219.
- Седов В.В. Племена культуры рязано-окских могильников // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — М., 1987. — С. 93—97.
- Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К., 1982.
- Сидоренко О.В., Володарець-Урбанович Я.В. Знахідки I тис. н.е. з околиць Засуля під Лубнами // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — К.; Полтава, 2012. — С. 111—115.
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Знахідки з могильника поблизу с. Засуля на Полтавщині // АДУ 2011. — К.; Луцьк, 2012. — С. 400—402.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., 1983.
- Скарбовенко В.А., Лифанов Н.А. Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материалам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г.) // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. — Севастополь—Тюмень, 2012. — Вып. IV. — С. 44—68.
- Скиба А.В. Поясні набори в світлі взаємозв'язків кочовиків і слов'ян // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 239—258.
- Скиба А.В. Поясний гарнітур з Курилівського скарбу VII ст. // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 89—96.
- Скиба А.В. Поясні гарнітури «геральдичного» стилю в дніпровських скарбах VII ст. // Від венедів до Русі. — К.; Харків, 2014. — С. 267—312.
- Сміленко А.Т. Глодські скарби. — К., 1965.
- Супруненко О. Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула напроти Лубен // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — Вип. VII. — С. 131—184.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава—Кременчук, 2004.
- Хайрединова Э.А. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 203—230.

- Хайредино́ва Э.А. Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма // МАИЭТ. — 2003. — X. — С. 125—160.
- Хардаев В.М. Кочівницькі поховальні комплекси кінця VI—VII ст. біля с. Васи́лівка на Херсонщині // Археоло́гія. — 2015. — № 3. — С. 107—117.
- Шаблавіна-Нестеренко Е.А. Анализ техники изготовления геральдических поясных наборов из Прикамья // Сучасні проблеми археоло́гії. — К., 2004. — Ч. II. — С. 50—53.
- Щеглова О.А. Новые находки «древностей антов» на Брянщине // Деснянские древности: материалы межгосударственного научной конференции, посвященной памяти Ф.М. Заверняева. — Брянск, 2004. — С. 104—114.
- Щеглова О.А. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. — СПб., 2009. — С. 39—65.
- Balint Csanad Der Gürtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdzän) // Awarenforschungen I. — Wien, 1992. — 309—496. — Studien zur Archäologie der Awaren 4.
- Fiedler U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. — Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1992. — Teil I, II.
- Prihodnyuk O., Fomenko V. Early Medieval Nomads' Burials from the Vicinity of the Village of Hristoforovka, the District of Nikolaevo, Ukraine // Archaeologia Bulgarica. — 2003. — 2. — S. 107—116.
- Schulze-Dorrlamm Mechthild Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschlüge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. — Mainz, 2002. — Teil. I: Die schnallen ohne Beschlug, mit Laschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts. — 258 p.
- Werner J. Der Grabfund von Tayrapilis, Rayon Utna (Litauen) und die Verbindung der Batten zum Reich Theoderichs // Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit (Antiquitas. Reihe 3. Serie in 4to. Bd 20). — Bonn, 1977.
- Werner J. Bemerkungen zum nordwestlichen Seidlungsgebiet der Slawen sm. 4 — 6. Jahrhundert // Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte. — Berlin, 1981. — Bd. 1.

Надійшла 20.04.2015

Я.В. Володарец-Урбанович

ДЕТАЛИ ПОЯСНОГО НАБОРА V — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ VIII вв. ИЗ ПОЛТАВЩИНЫ: НАХОДКИ НАЧАЛА 2000-х гг.

Одним из элементов убора раннесредневековых славян были геральдические пояса. Их анализу посвящено много работ как типологических, так и семантических.

Новые находки обогащают наши представления о типологическом разнообразии и расширяют ареалы. В частности среди ряда вещей, выявленных с начала 2000-х гг. на Полтавщине, детали поясного набора происходят из Градижска (2 экз.), Харьковцов, Великой Кручи, Ливенского, Засулья-Мгара (2 экз.) и Песков (3 экз.) (рис. 1; 2).

Поясная накладка из Градижска принадлежит к двурогим бляшкам Айбабин/вариант 1—1 или 1—4, накладка Ковалевская/отдел 39, тип 1, к двухчастным накладкам Скиба/тип II—5, вариант 1. Такие изделия распространены у славян, кочевников Северного Причерноморья, в Крыму, на Кавказе.

Пряжка из Градижска принадлежит к цельнолитым имитациям византийских пряжек с двойной подвижной обоймой (Шульце-Дерламм /тип В-15) или цельнолитых пряжек с обоймой в виде двойных фигурных выступов.

В-образная рифленая пряжка из Харьковцов принадлежит к типу Притцир-Полибино (группа V) по И.А. Бажану и С.Ю. Каргапольцеву. Бытуют такие изделия от IV/V вв. до первой четверти VI ст.

Поясная накладка из Ливенского принадлежит к горизонтально симметричным накладкам Гавритухин/тип 1, вариант 1б или накладкам Ковалевская/отдел 34, тип 2. Наиболее близкие аналогии происходят из Алтин-асару 4а, курган 34 и Верхсаинского могильника.

Детали поясной гарнитуры из Засулья-Мгара представлены Т-образной накладкой и антропоморфной бляшкой. Т-образная накладка принадлежит к Айбабин/вариант 3 или Гавритухин/группа А. Аналогичные изделия известны среди славянских и кочевнических древностей, в Крыму и на Кавказе.

Бляшка-накладка антропозооморфной формы похожа на антропозооморфные фибулы Родинкова/тип II.2 и на пальчатую фибулу из Мужиново. Данное изделие могло быть заготовкой или обломанной антропозооморфной фибулой и мастер мог переделать данное изделие для его использования в качестве бляшки.

Детали поясной гарнитуры из Песков представлены наконечником пояса, пряжкой и небольшой нашивной бляшкой. Наконечник пояса принадлежит к Айбабин/тип 1—2, к прорезным наконечникам с прямыми или слегка прогнутыми боками по И.О. Гавритухину или к Ковалевская/отдел 1, подотдел 1, тип 6, подтип 1, вариант 2. По типологии А.В. Скибы такие изделия относятся к типу I (простых) и варианта «с прямыми боками». Известны такие изделия среди славянских и кочевнических древностей, из Крыма и на Кавказе.

Пряжка принадлежит к типу «Сиракузы», Ковалевская/отдел 2 (овальнорамочные), тип 7, подтип 5, или Ай-бабин/вариант 4. На юге Восточной Европы такие изделия встречаются на Кавказе и, в большом количестве, на могильниках Крыма.

Розетка умбовидной формы принадлежит к группе VII (небольшие нашивные бляшки) и подгруппе розеток с штрихами по краю по О.А. Щегловой или к ремненным накладкам Ковалевская/отдел 1, тип 7. Известны такие изделия среди гуннских древностей, славянских и кочевнических украшений.

Поясные наборы раннесредневековых славян являются неотъемлемой частью мужского убора. Но все реконструкции славянских поясов остаются на уровне гипотетических. Первоочередным остается создание максимально полного каталога изделий и их картографирование.

Ya. V. Volodarets-Urbanovych

BELT SET DETAILS OF THE 5TH — FIRST HALF OF THE 8TH CENTURIES FROM POLTAVA REGION: FINDS OF BEGINNING OF 2000s

Heraldic belts were one of elements of the Early Mediaeval Slavs' dress. Many articles, both typological, and semantical are devoted to them.

New finds enrich our notions of typological variety and widen the areas. For instance, among a series of items discovered since the beginning of the 2000s in Poltava region, there are belt set details coming from Hradyzhsk (2 items), Kharkivtsi, Velyka Krucha, Livenske, Zasullia-Mhar (2 items), and Pisky (3 items).

The belt plate from Hradyzhsk belongs to two-horned plates Aibabin/variant 1—1 or 1—4, a plaque Kovalevska/section 39, type 1, to two-parted plates Skyba/type II—5, variant 1. Such products were common for the Slavs, the nomads in the Black Sea north region, in the Crimea, and in the Caucasus.

The buckle from Hradzhysk belongs to unit-cast imitations of Byzantine buckles with double moving casing (Schulze-Dorrlamm/type B-15) or to unit-cast buckles with casing in shape of double figured projection.

B-shaped grooved buckle from Kharkivtsi belongs to Pritzier-Polibino type (group V), after I.A. Bazhan and S.Yu. Kargapoltsev. Such products were used since the 4th or 5th centuries to the first half of the 6th century.

The belt plate from Livenske belongs to horizontal symmetric plates Havrytukhin/type 1, variant 16, or plates Kovalevska/section 34, type 2. The closest analogies come from Altynasar, mound 34, and Verkhainskyi burial ground.

Details of belt set from Zasullia-Mhar are represented by a T-shaped plate and an anthropomorphic plaque. T-shaped plaque belongs to Aibabin/variant 3 or Havrytukhin/group A. analogous products are known among the Slavonic and nomadic antiquities, in the Crimea and the Caucasus.

Anthropo-zoomorphic plate-plaque resembles anthropo-zoomorphic fibulae Rodnikova/type II.2 and a fingers-shaped fibula from Muzhynovo. The item analyzed could be a workpiece or a broken anthropo-zoomorphic fibula, and a craftsman could remake this item to use it as a plate.

The details of belt set from Pisky are represented by a belt tip, a buckle, and a small sewn on plate. A belt tip belongs to Aibabin/type 1—2, to inset tips with straight or slightly incurved sides, by I.O. Havrytukhin, or to Kovalevska/section 1, subsection 1, type 6, subtype 1, variant 2. According to A.V. Skyba's typology, such products belong to type I (simple) and variant "with straight sides". Such products are known among the Slavonic and nomadic antiquities from the Crimea and the Caucasus.

The buckle belongs to "Syracuse" type, Kovalevska/section 2 (oval-framed), type 7, subtype 5, or Aibabin/variant 4. At the south of Eastern Europe, such products are found in the Caucasus, and in a big number, at the Crimean burial grounds.

A rosette I shape of shield boss belongs to group VII (small sewn plates) and subgroup of rosettes with strokes on the edge, according to O.A. Shcheglova, or to belt plates Kovalevska/section 1, type 7. Such products are known among the Huns' antiquities, the Slavonic and the nomadic adornments.

Belt sets of the Early Mediaeval Slavs were an integral part of men's dress for the Early Mediaeval Slavs. However, all the reconstructions of Slavonic belts remain at the hypothetical level. First priority is to create as full as possible catalogue of products and to set them onto a map.

До історії стародавнього виробництва

А.О. Харламова

КІСТЯНІ ВИРОБИ ДОНЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА (до питання про взаємини мешканців городища з кочовиками)

У статті проаналізовано асортимент виробів із кістки та рогу — кістяних накладок на лук, налуччя та колчан, а також залишків кількох косторізних майстерень, виявлених у різний час на Донецькому городищі.

К л ю ч о в і с л о в а: Донецьке городище, кістяні вироби, кістяні накладки, налуччя, сагайдачні петлі, торгівля, кочівники.

Літописне місто Донець здавна привертало увагу дослідників. Уперше Донець був ототожнений з укріпленим городищем поблизу с. Карачівка під Харковом ще в 1837 р. В.В. Пассеком (Пассек 1839, с. 211—216). Подальші розкопки виявили на городищі кілька культурних шарів, найбільш значним із них був шар давньоруської культури. У різні роки Донецьке городище досліджували В.О. Городцов (Городцов 1905, с. 110—121), О.С. Федоровський (Федоровський 1930, с. 5—10), Б.А. Шрамко (Шрамко 1962, с. 331—360), О.Г. Дяченко (Дяченко 1978, с. 329—330), В.В. Скирда (Скирда 2003; 2004) та ін.

Завдяки розташуванню Дінця на периферії Давньоруської держави, поблизу кочівницьких володінь, вивчення матеріалів городища зберігає свою актуальність і в наш час, адже надає інформацію про взаємини давньоруського населення городища й кочівників — чи були вони переважно мирними, а чи, навпаки, мешканці Дінця постійно перебували під загрозою набігів. Також отримуємо відомості про заняття жителів городища, які багато в чому залежали від характеру цих стосунків.

Перші розкопки на городищі, приурочені до XII-го археологічного з'їзду в Харкові, провів у 1902 р. В.О. Городцов. Уже він помітив, що косторізне ремесло посідало важливе місце серед занять мешканців городища. Під час розкопок на дитинці були знайдені три відростки рога лося для виготовлення руків'їв чи подібних речей, декілька ретельно оброблених трубочок, що слугували, на думку дослідника, свистками, і дві платівки, призначені для

оправи певних предметів, одну з яких вкривав орнамент (Городцов 1905, с. 119). Д.І. Багалій згадує про виявлення на городищі різних виробів із кістки, а також кісток лося у великій кількості (Багалей 1905, с. 10), що вказує на його промисел, у тому числі й для потреб косторізного ремесла. На жаль, фото знахідок або їхні замальовки не збереглися. Під час війни практично всі знахідки з довоєнних розкопок, включно з дослідженнями О.С. Федоровського, були втрачені.

Наймасштабніші розкопки городища здійснив у 1955—1962 рр. Б.А. Шрамко. Під час розкопок у 1955 р. на дитинці були виявлені обрізки кістки та рога, а також різноманітні кістяні вироби (Шрамко 1955, с. 14). У 1956 р. дослідження дитинця продовжувались, і знову були виявлені обрізки кістки та рога, а також кістяні накладки від лука, сагайдака та налуччя (Шрамко 1956, с. 16).

У 1960 р. проводилися розкопки на одній із частин посаду (т. зв. селище «А»). Справжньою сенсацією стало виявлення залишків косторізної майстерні (Шрамко 1960, с. 40). Вона мала вигляд напівземлянки розміром 5,0 × 3,5 м, заглибленої в ґрунт на 90 см. Верхня частина приміщення з дерев'яним каркасом збереглася погано, оскільки була збудована у пухкому культурному шарі. Майстерня мала солом'яний дах, від якого лишилося скупчення попелу з дуже крихкою структурою. У приміщенні та в культурному шарі навколо нього була виявлена велика кількість обрізків і заготовок із кістки та рога. Серед виробів виявлено багато цілих і зламаних кістяних накладок від лука. Знайдений також роговий підшипник від токарного станка й дві лопатки з просвердленими в них

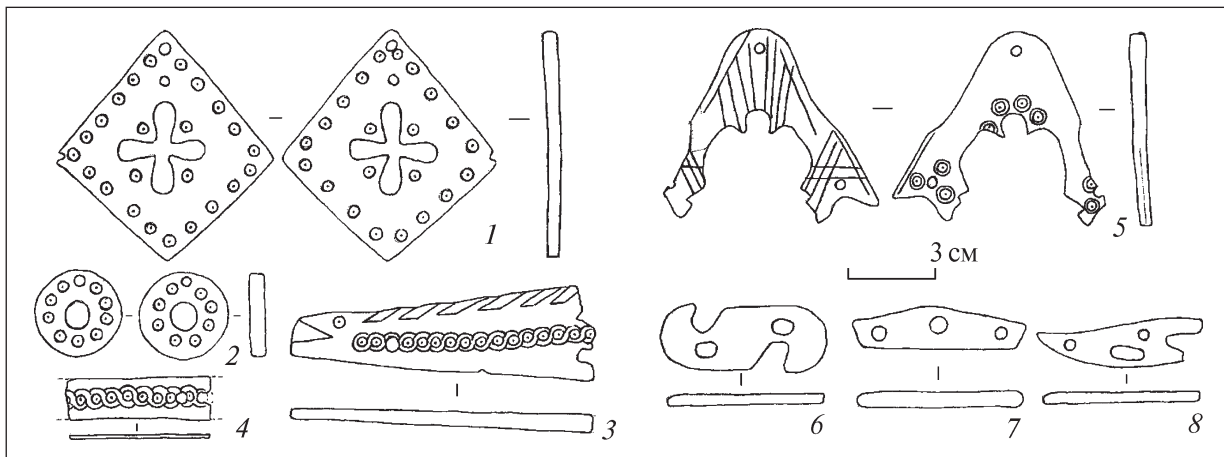

Рис. 1. Вироби з кістки та рога з Донецького городища: 1–2 — підвіски; 3–8 — накладки на сагайдак та налущчя

округлими отворами. На думку Б.А. Шрамка, ці лопатки могли використовувати для розми-
нання ременів чи іншого подібного матеріалу
для виготовлення луків. Оскільки отвори мали
сліди полірування, були сточені в одному на-
прямі, а в деяких випадках на них присутні
зламани краї, то дослідник припустив, що крізь
ці отвори протягувався певний м'який мате-
ріал. До знарядь виробництва ремісника, на
думку Б.А. Шрамка, могли належати і знайде-
ні тут ножі, залізне долото й точильні бруски.

Неподалік на дні господарської ями були
виявлені черепи диких тварин, серед них знай-
дені сім черепів диких кабанів, три черепи оле-
нів чи лосів, два черепи ведмедів та уламки
черепів двох коней. У черепів оленів чи лосів
роги виявилися відпиляними, що вказує на ви-
користання їх для виготовлення різноманітних
виробів.

Загалом, на думку Б.А. Шрамка, характер
знахідок у цій частині розкопу дозволяє вва-
жати, що в цьому місці знаходилася майстер-
ня ремісника-косторіза, який спеціалізувався
переважно на виготовленні луків із кістяними
накладками (Шрамко 1960, с. 40).

Знахідка підшипника від токарного станка в
1978 р. (Дьяченко 1979, с. 329), а також деяких
речей, напевно виточених за допомогою цього
станка (Шрамко 1962, рис. 145, 5) свідчать про
доволі широкі масштаби виготовлення кістя-
них виробів. Це підтверджується підвіскою у
вигляді диску з отвором для підвішування, що
вкрита з обох сторін циркульним орнаментом
(рис. 1, 2). Також на городищі був знайдений
різець для нанесення подібного орнаменту
(Шрамко, Скирда 2004, с. 37). На підвісці біля
отвору для підвішування збереглися сліди іржі.
Очевидно, туди вставлявся залізний стрижень,
який кріпився до шнура. В цілому, така під-

віска знаходить аналогії серед давньоруських
старожитностей (Изюмова 1949, рис. 2).

Вивчення польових описів експедицій
Б.А. Шрамка та В.В. Скирди (Шрамко 1955;
1956; 1957; 1959; 1960; Скирда 2003) дозволило
встановити, що основними категоріями ви-
робів із кістки та рога, які виявлені на городищі,
були різноманітні накладки на лук, сагайдак і
налущчя, а також руків'я ножів та інструмен-
тів. Саме їх здебільшого вкривали витонченим
орнаментом.

У середньовіччі поширеним був берестя-
ний циліндричний сагайдак із кістяною пет-
лею для підвішування. Зверху такі сагайдаки
завичай обтягували шкірою, а в деяких ви-
падках прикрашали тонкими кістяними пла-
тівками з різьбленим орнаментом (Медведев
1966, с. 17). Налущчя, як правило, було пласке,
на дерев'яному каркасі, обтягнутому шкірою
чи тканиною, теж із кістяною петлею для під-
вішування. У більшості випадків від сагайдака
та налущчя зберігаються саме такі петлі (Мед-
ведев 1966, с. 21). Близько десяти петель було
знайдено на Донецькому городищі.

Широко відомі за численними публікація-
ми два фрагменти петлі від сагайдака. Край ви-
робу прикрашений стилізованим зображенням
коня, грива якого розвіюється вітром (Шрам-
ко 1957) (рис. 1, 3). Зооморфні сюжети для дав-
ньоруських виробів із кістки на південних те-
риторіях менш характерні, ніж абстрактний
декор, і вони, як правило, є запозиченням з ін-
ших культур (Сергеева 2010, с. 286—292). Поя-
ву деяких зооморфних мотивів на давньорусь-
ких речах, серед них і зображень коня, можна
пояснити впливом кочівників, адже цей образ
здавна використовувався номадами для оздоб-
лення різноманітних речей (Сергеева 1998,
с. 161—167). Дуже подібні до донецької зна-

хідки петлі від сагайдаків та налуччів із Саркела — Білої Вежі, які мають навскісні насічки по гребеню, що нагадує «гриву» коня (Флерова 2000, рис. 3). В.Є. Фльорова припускає, що традиція прикрашати гарнітуру лучника кістяними петлями й орнаментованими накладками з'явилася в Подонні разом із новою хвилею західної міграції тюрк у XI ст. (Флерова 2000, с. 113) Поряд із кістяними накладками в похованнях Саркела в цей час з'являються і лазуритові підвіски, що з високою вірогідністю вказує на присутність половців. Отже, розглядувана накладка знаходить аналогії серед половецьких старожитностей. Прийом зображення також схожий до матеріалів Саркела (Білої Вежі) — звідти походить кістяний виріб, прикрашений з одного кінця рельєфною голівкою тварини з гривою (Флеров 1958, рис. 26).

Ще одна рогова обкладка підтрикутної форми від сагайдака чи налуччя з одного боку була оздоблена циркульним орнаментом, а з іншого на ній нанесені врізані смуги і цей бік залощений (можливо, для нанесення клею на виріб і кращого скріплення з поверхнею) (рис. 1, 5).

Особливе місце серед рогових виробів із Дінця займає підвіска, яка, очевидно, виконувала роль амулета. Ця підвіска була виявлена в 1978 р. О.Г. Дяченком під час збору підйомного матеріалу на городищі. Вона ромбічна за формою, посередині на ній вирізаний хрестоподібний отвір, а по краях з обох сторін нанесений циркульний орнамент. У верхньому краї виробу просвердлений отвір для підвішування, навколо нього залишилися сліди іржі від металевого зажиму, у самому отворі також присутні залишки іржі (рис. 1, 1). Найближчі аналогії цьому виробу вдалося знайти серед кочівницьких старожитностей. Подібна ромбічна підвіска чи накладка, але не з прорізаним хрестом, а з чотирма отворами, була виявлена в одному з кочівницьких поховань у басейні Сіверського Дінця на початку XX ст. (Труды XII АС... 1905, табл. XVIII). Можливо, виріб із Донецького городища спершу був кістяною накладкою, а потім його переробили на підвіску, прорізавши хрест та просвердливши в одному з країв отвір. Про це може свідчити той факт, що отвір перекрив циркульний орнамент. Товщина виробу (0,4 см) дозволяє зробити таке припущення.

Можливо, неправильно інтерпретована в якості накладки на руків'я ножа рогова платівка товщиною 0,1 см із отвором для кріплення, яка вкрита суцільною стрічкою глазкового орнаменту (рис. 1, 4). Аналогії цій платівці можна знайти серед матеріалів Саркела (Бі-

лої Вежі), де накладки для колчанів теж мають аналогічну ширину і товщину — 1,5—2,0 см і 0,1 см відповідно, і вкриті абсолютно ідентичним орнаментом (Флерова 2000, рис. 5). Вірогідно, ця платівка також є подібною накладкою для сагайдака.

Вважається, що кістяні, у тому числі орнаментовані, накладки на предмети озброєння вершника та кінську зброю є кочівницькою інновацією у Східній Європі, яка простежується з раннього середньовіччя (Армарчук 2006, с. 37). Відомо, що дерев'яні чи луб'яні, обтягнуті шкірою давньоруські сагайдаки прикрашались рідко (Алексеев 1962, с. 200). Кістяні накладки на сагайдак — кочівницька риса, походять із половецьких поховань. Кістяні обкладки сидла, що оздоблені глазковим орнаментом, походять із кочівницького поховання в кургані поблизу уроч. Макітра в Північно-Східному Причорномор'ї (Алексеев 1962, рис. 20). Із Північного Кавказу походять накладки на луки, прикрашені циркульним орнаментом, які дослідники відносять до старожитностей чорних клобуків (Нарожный, Плютов 2009, с. 275—279). Отже, значну кількість кістяних накладок на Дінці можна пов'язати лише з кочівниками.

Ще одна, порівняно численна категорія виробів із кістки та рога, знайдених на городищі — це руків'я від ножів. Відомо, що давньоруські ножі мали кістяні чи дерев'яні руків'я, що насаджувалися на черенок. Нечисленні екземпляри мали плаский черенок, що поміщувався між кістяними чи дерев'яними обкладками, які скріплювалися між собою заклепками (Древняя Русь 1997, с. 17). Донецькі руків'я виготовлені з трубчастої кістки, іноді вони вкривались орнаментом.

Серед подібних знахідок можна назвати руків'я ножа, що було виявлене в 1960 р. під час розкопок Б.А. Шрамка. Воно виготовлене з трубчастої кістки, оздоблене ялинковим та циркульним орнаментом і на кінці має наскрізний отвір для підвішування. Інший край руків'я — обламаний (рис. 2, 3). У 1978 р. під час розвідок О.Г. Дяченко виявив подібне ціле руків'я, яке дещо відрізняється за орнаментациєю (рис. 2, 4).

Привертає увагу знайдене в 1960 р. руків'я, виготовлене з трубчастої залощеної кістки, з протравленим на коричневому фоні орнаментом у вигляді чотирикінцевого хреста, завитків і хвилястих ліній, що перехрещуються на звороті (рис. 2, 1). Ніж із практично ідентичним руків'ям був виявлений під час розкопок

Пскова в 1954—1956 рр., він датується XI—XII ст. (Гроздилов 1962, рис. 48, 4).

Із рога виготовлені деякі руків'я для інструментів. Зазвичай вони не мають орнаменту, як знайдене на городищі руків'я для свердла, або оздоблені лише по краях — для зручності захвату (рис. 2, 2, 5). Як бачимо, спосіб виготовлення руків'їв, як і їхня орнаментация, залежав від призначення інструментів.

Серед інших категорій кістяних та рогових виробів можна назвати гудзики, намистини, застіжки, гребені, проколки та рогові мотики, однак їхня кількість у порівнянні з вищеназваними видами дуже незначна (рис. 2, 6, 7). Цілих гребенів та їхніх уламків, що зазвичай є доволі масовою категорією знахідок, за найінтенсивніший період розкопок (1955—1961 рр.) було знайдено лише 2 екз., тоді як руків'їв — 12 екз. (з них чотири орнаментовані), кістяних і рогових накладок — 26 екз. (з них три орнаментовані). Цікаво, що за етнографічними даними відомо, що на виготовленні гребенів спеціалізувався окремий майстер (Овсянников 1969, с. 121). Очевидно, на Донецькому городищі гребені в промислових масштабах не виготовлялися.

Таким чином, косторізне ремесло посідало важливе місце в господарстві мешканців городища. Враховуючи, що городище має порівняно невелику площу (площа укріпленої частини складає приблизно 0,3 га (Куза 1996, с. 195), на якій було виявлено залишки відразу кількох косторізних майстерень, то можна зробити висновок, що більшість продукції донецьких косторізів йшла на продаж. Практично не викликає сумнівів, що на продаж виготовлялися складні луки з кістяними накладками, а також налуччя та сагайдаки, від яких збереглися обклашки та кістяні петлі. Можливо, на продаж виготовляли також ножі з кістяними та дерев'яними руків'ями. На городищі знайдено понад 100 екз. цілих ножів та їхніх уламків. Відомо, що в більшості випадків давньоруські руків'я не прикрашались, оздоблювались переважно столові ножі. Наявність значної кількості ножів з орнаментованими руків'ями може пояснюватися їхнім виготовленням на продаж.

Загальновідомо, що городище Донець знаходилося на великому торговельному шляху. Ще в XVII ст. Муравський шлях не втратив свого значення, і Донецьке городище згадується у книзі «Большому Чертежу» як один із перевалочних пунктів на цьому маршруті. Неодноразово на городищі знаходили монети, у тому числі рідкісну монету XII ст. (Шрамко, Скирда 2004, с. 41), чеканену сельджуцьким

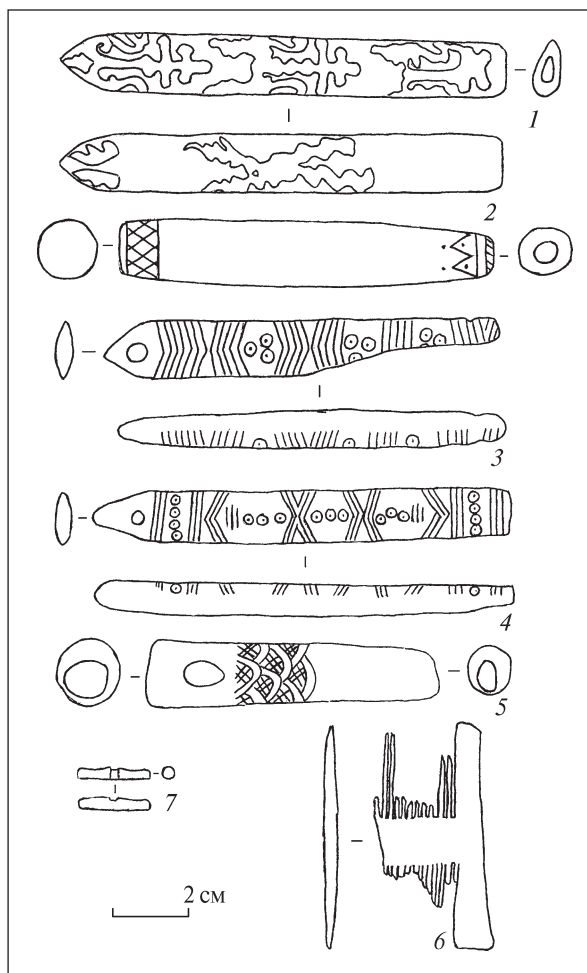

Рис. 2. Вироби з кістки та рога з Донецького городища: 1, 3—4 — руків'я від ножів; 2, 5 — руків'я від інших інструментів; 7 — застібка; 8 — гребінь

султаном Арсланом II, а також важки від терезів (Городцов 1905, с. 114) та імпорتنі предмети — наприклад, бронзове дзеркало (Крупа 2013, с. 158—162). Це свідчить про доволі широкі масштаби транзитної торгівлі. Однак самі городяни не могли не використовувати вигідне місцезнаходження на торговельному шляху у своїх інтересах.

Скоріше за все, луки, сагайдаки та ножі виготовлялися для потреб кочівників, оскільки не вигідно було везти ці товари в інші давньоруські поселення, де не бракувало власних ремісників. Можна припустити, що ця продукція могла виготовлятися для оборонних потреб мешканців Дінця, а також Хорошівського городища та городища поблизу с. Гайдари, розташованих нижче за течією р. Сіверський Донець. Однак на городищі Гайдари предметів, подібних до виробів донецьких косторізів, не було знайдено. У той же час у кочівницьких похованнях вони трапляються, що яскраво демонструє ромбічна підвіска з городища, аналог

якій вдалося знайти лише в похованні кочівника в басейні Сіверського Дінця. Окрім того, широкий посад, де мешкали ремісники, може свідчити про мирні стосунки жителів городища з кочівниками, про торговельні взаємини осілого населення й номадів.

Очевидно, важливим джерелом прибутку для мешканців Дінця був продаж власної продукції, у тому числі таких цінних для кочівників предметів, як ножі, луки із налуччями та сагайдаки, у виготовленні яких важливе місце займали ремісники-косторізи.

- Алексеев Л.В.* Художественные изделия косторезов из древних городов Белоруссии // СА. — 1962. — № 4. — С. 197—209.
- Армарчук Е.А.* Конское снаряжение из могильников Северо-Восточного Причерноморья X—XIII вв. — М., 2006.
- Багалец Д.И.* Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губ. // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 9—15.
- Городицов В.А.* Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического Съезда. Донецкое городище // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 110—121.
- Гроздилов Г.П.* Раскопки Древнего Пскова (1954—56 гг.) // Археологический сборник. — Л., 1962. — Вып. 4. Славянские древности. — С. 7—76.
- Труды XII АС в Харькове в 1902 г.* — М., 1905. — Т. 1. — Цветная вклейка.
- Древняя Русь.* Быт и культура. — М., 1997.
- Дьяченко А.Г.* Новые исследования Донецкого городища // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 329.
- Изюмова С.А.* Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси // КСИИМК. — Вып. XXX. — М.; Л., 1949. — С. 15—25.
- Крупа Т.Н.* Бронзовое зеркало из раскопок Донецкого городища 1957 года // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. — Луцьк, 2013. — С. 158—162.
- Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996.
- Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966.
- Нарожный Е.И., Плютов В.И.* Костяные орнаментированные накладки на луки из средневековых кочевнических захоронений XIII—XIV вв. (некоторые аспекты изучения) // Пятая Кубанская арх. конф. Мат-лы конф. — Краснодар, 2009. — С. 275—279.
- Овсянников О.В.* Заметки о северных косторезах // СЭ. — 1969. — № 4. — С. 114—122.
- Пассек В.В.* Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Рус. ист. сб. — М., 1839. — Т. 3. — Кн. 3. — С. 211—216.
- Сергеева М.С.* Древнерусская зооморфная резная кость Среднего Поднепровья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. — СПб, 2010. — С. 286—292.
- Сергеева М.С.* Зооморфные мотивы в декоре древнерусских изделий из кости с территории Лесостепного Поднепровья // Древности 1997—1998. — Харьков, 1998. — С. 161—167.
- Скирда В.В.* Звіт з ілюстративним матеріалом про роботу археологічної експедиції Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ ім. В.Н. Каразіна у 2003 р. // Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4.
- Скирда В.В.* Нові дослідження на Донецькому городищі // Проблеми історії та археології України. — Харків, 2004. — С. 81—82.
- Федоровський О.С.* Археологічні розкопки в околицях Харкова // Хроніка археології та мистецтва. — 1930. — № 1. — С. 5—10.
- Флеров В.С.* Саркел-Белая Вежа // МИА. — 1958. — 62. — С. 7—84.
- Флерова (Нахапетян) В.Е.* Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи // Степи Европы в эпоху средневековья. — Т. 1. — Донецк, 2000. — С. 101—116.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А.* Звіт про розвідки та розкопки Северодонецької археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1955 р. // Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 11.
- Шрамко Б.А.* Звіт про розвідки та розкопки Северодонецької археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1956 р. // Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 14.
- Шрамко Б.А.* Попередній звіт про розвідки та розкопки Археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1957 р. // Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 15.
- Шрамко Б.А.* Изучение древних памятников Харьковщины // Красное Знамя. — № 124 (4613). — 23 червня 1957 р.
- Шрамко Б.А.* Звіт про роботу Скіфо-слов'янської археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1959 р. // Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 18.

Шрамко Б.А. Звіт про роботу Скіфо-слов'янської Археологічної експедиції ХДУ ім. О.М. Горького у 1960 р. // Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19.
Шрамко Б.А., Скирда В.В. Рождение Харькова. — Харьков, 2004.

Надійшла 10.03.2016

А.А. Харламова

КОСТЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ДОНЕЦКОГО ГОРОДИЩА

(к вопросу о взаимоотношениях жителей городища с кочевниками)

В статье рассматривается ассортимент изделий из кости и рога, выявленных при исследовании Донецкого городища. В большом количестве здесь были найдены костяные и роговые накладки для снаряжения лучника, а также рукояти ножей и других инструментов. Некоторые рукояти оказались покрыты изящным орнаментом, тогда как в быту использовались в основном простые, неорнаментированные орудия труда. Это говорит о возможном изготовлении этих изделий для продажи. На промышленные масштабы производства обозначенных вещей указывают также остатки нескольких косторезных мастерских, которые явно работали на заказ, а не только обслуживали жителей городища. Одна из мастерских даже специализировалась на изготовлении луков. Выгодное расположение Донецкого городища на торговых путях способствовало развитию торговых связей жителей городища с другими регионами.

Донецкие ремесленники вполне могли обеспечивать своей продукцией половецкие племена, которые кочевали ниже по Донцу. Об этом говорят находки аналогичных вещей в кочевнических погребениях бассейна среднего течения Северского Донца. Костяные орнаментированные накладки на луки, колчаны и налучья были характерны для быта кочевого населения, а не жителей Древнерусского государства. Подобные торговые связи населения Донецкого городища и жителей Степи позволяют с новых позиций взглянуть на взаимоотношения половцев и Руси, которые в историографии часто представляются как вечное противостояние и борьба оседлых земледельцев и кочевников-скотоводов.

А.А. Kharlamova

BONE-WARE FROM DONETSK HILL-FORT

(to the Issue of Interrelations of Hill-fort Habitants with the Nomads)

The article describes the assortment of products made of bone and horns found during the research at Donetsk hill-fort. A big number of bone and horn plates for archer's equipment, as well as handles from knives and other tools were found here. Some handles were covered with elegant ornamentation, while mainly simple non-ornamented tools were used in everyday life. This fact evidences that these items were possibly produced for sale. Their production in industrial scale is also indicated by the remains of several bone-carving workshops which obviously were custom workshops, serving not only the hill-fort habitants. One of the workshops also specialized on bows production. A favourable location of Donetsk hill-fort on trading roots contributed to the development of its habitants' relations with other regions.

Donetsk craftsmen could perfectly supply the tribes of the Cumans roaming lower at the Donets River with their production. It is evidenced by the findings of similar items in the nomads' burials in the basin of the Siverskyi Donets River middle flow. Bone ornamented plates for bows, quivers, and bow cases are typical for everyday life of not the habitants of Ancient Rus state, but of the nomadic population. Such trading relations between the habitants of Donetsk hill-fort and the Steppe allow considering from the new points of view the interrelations between the Cumans and Rus which are often presented in historiography as everlasting opposition and the struggle between the settled farmers and the nomads-cattle-breeders.

БУДІВЛІ З НІШОПОДІБНИМИ ПЕЧАМИ У ГОСПОДАРСТВІ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН (за матеріалами Пересопниці, уроч. Пастівник)

У статті здійснено повну публікацію будівель незначних розмірів із нішоподібними печами з ранньослов'янського поселення в уроч. Пастівник на Пересопниці. Розглянуто аналогічні будівлі, що знаходяться переважно на Волині. Зроблено висновки, що більшість таких будівель є спеціальними спорудами для приготування їжі.

К л ю ч о в і с л о в а: Пересопниця, будівлі, нішоподібні печі, приготування їжі.

Культурно-археологічний комплекс Пересопниці знаходиться в Рівненському районі цієї ж області, на правому березі річки четвертого порядку (Стубла — Горинь — Прип'ять — Дніпро) (рис. 1). Пересопниця, як значне місто на Волині, відома завдяки згадкам у літописі з 1149 по 1246 рр. (Ипатьевская ... 1962, с. 387, 797). Але за археологічними даними відомо, що поселення на місці Пересопниці існувало й до часів Давньої Русі — у ранньослов'янський період, VIII—X ст. Окрім того, на території Пересопницького комплексу виявлено пам'ятки всіх археологічних періодів, починаючи з неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки.

Спорадичні археологічні дослідження тут проводилися від середини XIX ст., тривали вони і в міжвоєнний період. У повоєнні часи на території Пересопницького комплексу археологічні розкопки здійснювали П.О. Раппопорт і В.В. Ауліх. Однак, системні дослідження розпочато у 1974 р. під керівництвом В.С. Терського (до 1992 р.) і С.В. Терського (1993—1999 рр.), з певними перервами вони тривають і дотепер. Цими дослідженнями було охоплено переважно площі давньоруських поселень, у тому числі в 1977—1995 рр. в уроч. Пастівник (детальніше історію досліджень див.: Терський 2012; 2013).

Поселення ранніх слов'ян в уроч. Пастівник привернуло більшу увагу від початку 2000-х рр. — систематичні археологічні розкопки були розпочаті у 2002 р. і продовжувались три наступні польові сезони (Прищепа 2003; 2005). Урочище Пастівник знаходиться на східній околиці села. Це окреме підвищення площею близько 10 га, від корінного берега з півночі і заходу воно відмежоване долиною струмка, а з півдня обмежене широкою заболоченою заплавою р. Омелянівки, пра-

вої притоки р. Стубли (рис. 1). У розкопі 1, що мав площу 316 м², поряд із різноманітними об'єктами епохи Київської Русі, відкрито ранньослов'янські житла та господарські об'єкти, що ілюструють основні етапи розвитку поселення ранніх слов'ян від VIII до X ст. (Прищепа 2010). У 2015 р. споруди кінця I тис. н. е. були досліджені у південній частині підвищення в розкопі 8 і в центральній частині в розкопі 9.

У 2015 р. на поселенні досліджено відразу дві будівлі з нішоподібними печами (Прищепа, Войтюк, Горбаненко у друці). За час попередніх розкопок досліджено подібну споруду ще в 2002 р. (Прищепа 2003). Саме ці споруди і є предметом пропонованої статті.

На сьогодні розкопами відносно значних площ досліджено північну (розкопи № 1—3, 5), південну (№ 8) і центральну (№ 9) частини поселення. У кожній частині, поряд зі звичайними житловими спорудами, виявлено спеціалізовані господарські споруди — будівлі з нішоподібними печами (рис. 1). Таким чином, напевно, будівлі такого типу й однакового призначення були традиційними для ранньослов'янського поселення в уроч. Пастівник. Тому існує значна ймовірність того, що за подальших досліджень кількість подібних виявлених будівель буде збільшуватися.

Будівля 1 розкопу 1 (№ 1/1: рис. 2, 1; 3, 1) (Прищепа 2010, с. 284—286, рис. 11; 12) мала чотирикутний у плані котлован із заокругленими кутами, розмірами 2,4 × 1,8 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Контури котловану простежені на рівні материка, на глибині 0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Три стінки котловану вертикальні, а південна — похила, дно було на глибині 0,65—0,75 м від рівня виявлення об'єкта. У трьох кутах котловану будівлі (за винятком східного) виявлено стовпові ями овальної у плані форми, розмірами від

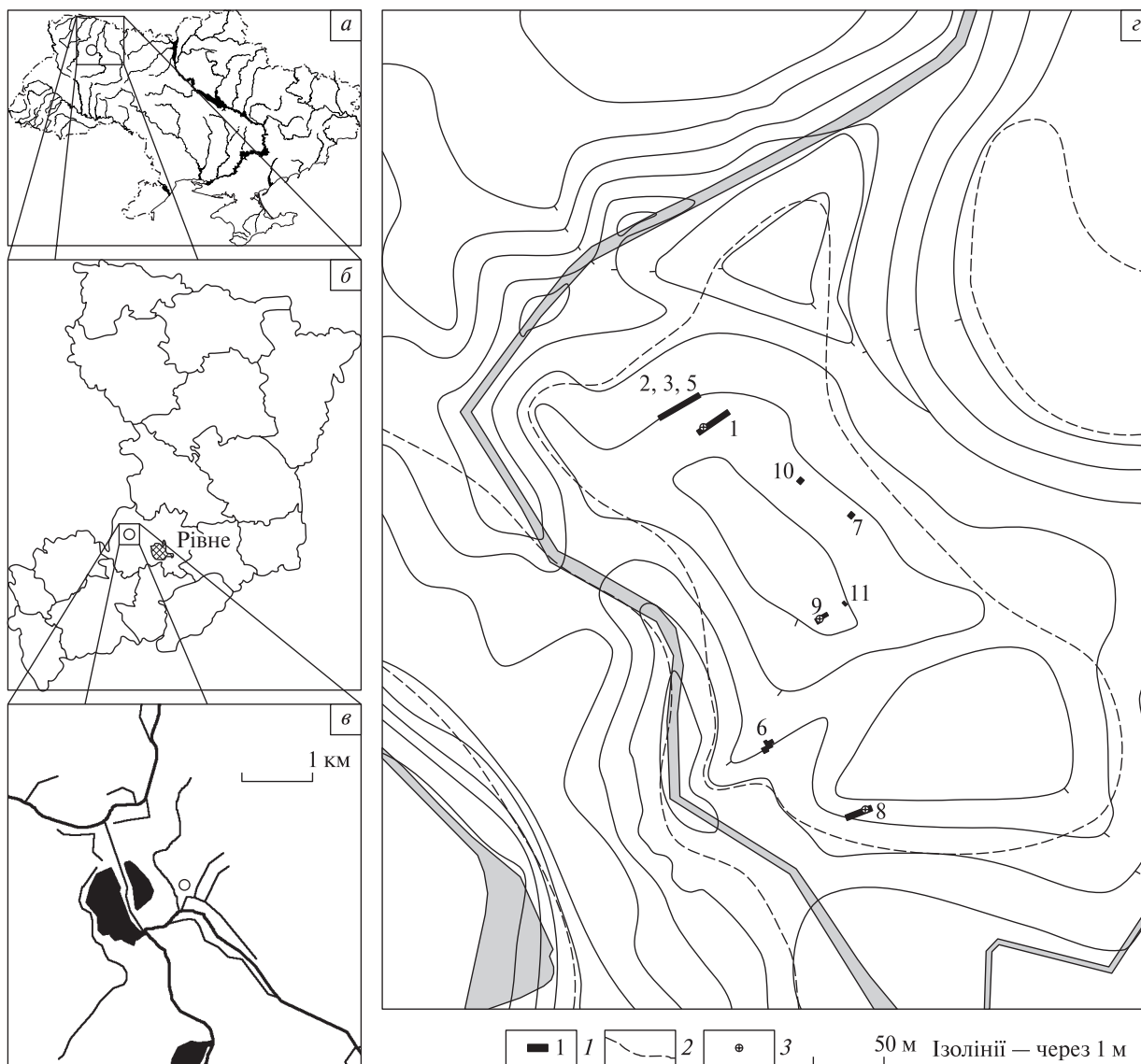

Рис. 1. Місце розташування Пересопниці, уроч. Патівник: а — на карті-схемі України; б — Рівненської обл.; в — кілометровий топооснові; г — уроч. Патівник (1 — розкопи (розкоп 4 знаходиться поза межами уроч. Патівник); 2 — умовні межі слов'янського поселення; 3 — місця виявлення будівель із нішоподібними печами)

0,25 × 0,3 м до 0,25 × 0,4 м, завглибшки 0,1—0,2 м. Із північною стінкою котловану межувала велика нішоподібна піч, яка була вирізана в масиві материкового суглинку. Вона мала округлий у плані черинь діаметром 1,2 м, влаштований на 0,2 м вище від рівня долівки споруди. Верхня частина напівсферичного склепіння печі обвалилася, орієнтовна його висота — 0,5 м. Черинь печі мав потужне замощення з уламків горщиків та камінців, підмазане шаром глини завтовшки до 2,0—3,0 см.

Заповнення котловану формував темно-коричневий ґрунт, насичений шматками печини, невеликою кількістю кісток тварин та уламків глиняного посуду (стінки, донця — усього близько 20 фр.). Також знайдено два уламки кам'яних жорен, виготовлених із міс-

цевого вапняку, та уламок залізного виробу, вірогідно, кресала (рис. 4, 10). Більшість глиняних посудин виготовлено на гончарному крузі, однак трапилися також чотири фрагменти ліпних ранньослов'янських горщиків. Виразний комплекс керамічних виробів отримано із замощення череня печі. Це уламки гончарних горщиків (вінця від 11 посудин, 5 донець, близько 100 стінок) та кілька стінок ліпних посудин райковецької культури (рис. 4, 1—9), які належать до третього етапу її існування, датованого Х ст. (Тимошук, Русанова, Михайлина 1981, с. 91, 92; Баран 1998, с. 94; Баран 2004, с. 8; Михайлина 2007, с. 41—43; Прищеп 2010, с. 294). Слід зауважити, що в заповненні котловану виявлено розбиті жорна, що опосередковано підтверджує один із процесів приготу-

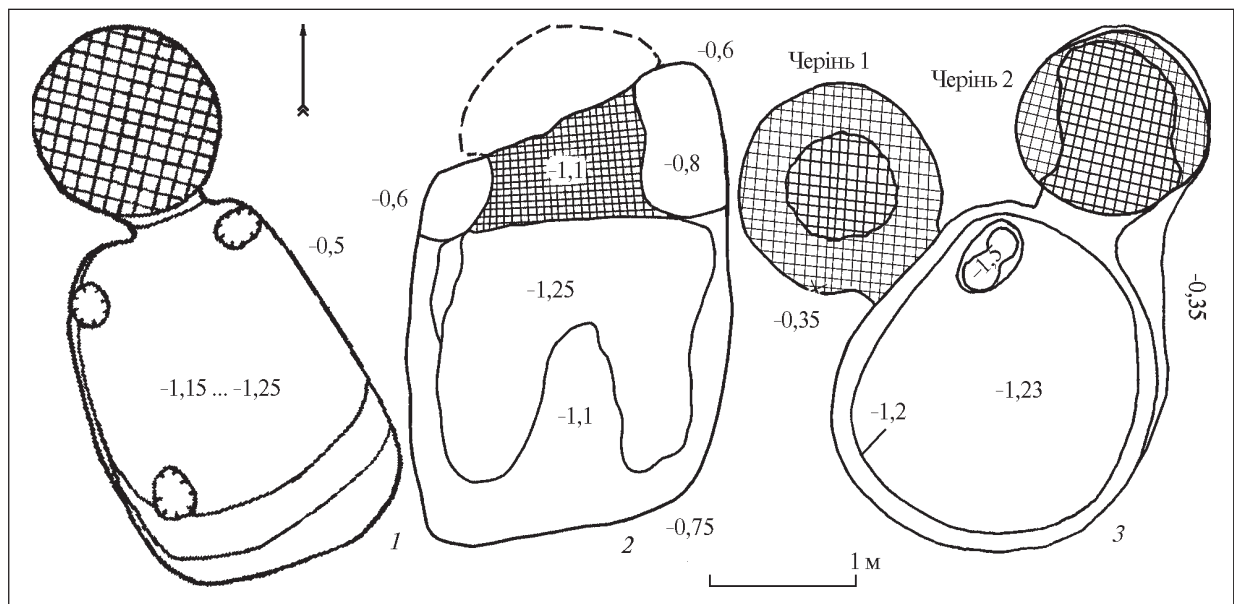

Рис. 2. Будівлі слов'янського часу з поселення (номер: об'єкта / розкопу): 1 — № 1/1; 2 — № 2/8; 3 — № 1/9

вання їжі в цій будівлі — переробку зерна на борошно.

Будівля 2 розкопу 8 (№ 2/8; рис. 2, 2; 3, 2, 3) знаходилася менше ніж за 1,0 м на захід від житла 1 (рис. 3, 2). Пламу заповнення будівлі простежено на глибині 0,5—0,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Будівля мала чотирикутний котлован розмірами 2,1 × 2,3 м, заглиблений у материк на 0,3—0,4 м. Стінки котловану похилі, звужувалися до дна, вони орієнтовані за сторонами світу.

Піч нішоподібна, вирізана за межами котловану з боку північної стінки. Черінь печі округлий у плані, розмірами 1,35 × 1,30 м, мав замощення з камінців (у тильній частині) та з уламків гончарних горщиків (поблизу челюстей), яке зверху підмазане шаром глини завтовшки до 3,0 см. Черінь міцно випалений, піднятий на 0,1 м над рівнем дна котловану. Склепіння збереглося лише в тильній частині печі, воно напівсферичне, заввишки 0,3 м від рівня череня.

У північно-східному куті котловану виявлено округлу ямку, половина якої врізана в стінку і виходила за межі котловану. Діаметр ямки 0,35 м, глибина від рівня долівки 0,2 м. Котлован будівлі був заповнений сірим ґрунтом із домішками суглинку та дрібних шматків печини, у ньому траплялися перепалені уламки каміння (пісковіку) і фрагменти гончарних горщиків. На дні котловану знайдено значну кількість уламків горщиків «курганного типу» і кістяну проколку. Уламками подібних горщиків було замощено черінь печі (рис. 4, 12—17). Ці знахідки дозволяють датувати будівлю 2/8 X ст.

Особливості розміщення будівлі 2 відносно житла 1 і порівняння кераміки з обох споруд дозволяють зробити висновок, що їх використовували одночасно і вони входили до одного житлово-господарського комплексу.

Способами спорадичного забору біологічних зразків із заповнення об'єктів (флотацією й промиванням) у будівлі 2/8 виявлено три види решток їжі: збіжжя, фрагменти шкаралупи курячих яєць та іхтіологічні матеріали (Прищеп, Войтюк, Горбаненко у друці), що опосередковано підтверджує використання будівлі для приготування їжі.

Будівля 1 із розкопу 9 (№ 1/9; рис. 2, 3; 3, 4—7). Котлован будівлі на рівні виявлення, на глибині 0,4 м від рівня денної поверхні, був овальний у плані, розмірами 2,3 × 2,0 м, витягнутий із північного сходу на південний захід. Перший пласт заповнення котловану до глибини 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні складався зі світло-коричневого передматерикового шару, а нижче, до глибини 1,0 м, котлован був засипаний материковим суглинком без знахідок. Придонна частина котловану будівлі 1 була заповнена пухким чорним ґрунтом, що містив деревне вугілля та уламки гончарного глиняного посуду. Уламків гончарного посуду із придонної частини виявлено небагато, вони належать горщикам «курганного типу» X — початку XI ст. У північному куті котловану будівлі виявлено яму від стовпів. На рівні долівки вона овальна, розмірами 0,60 × 0,35 м, але нижче, із глибини 0,1 м, яма подвійна, простежено відбитки двох круглих стовпів діамет-

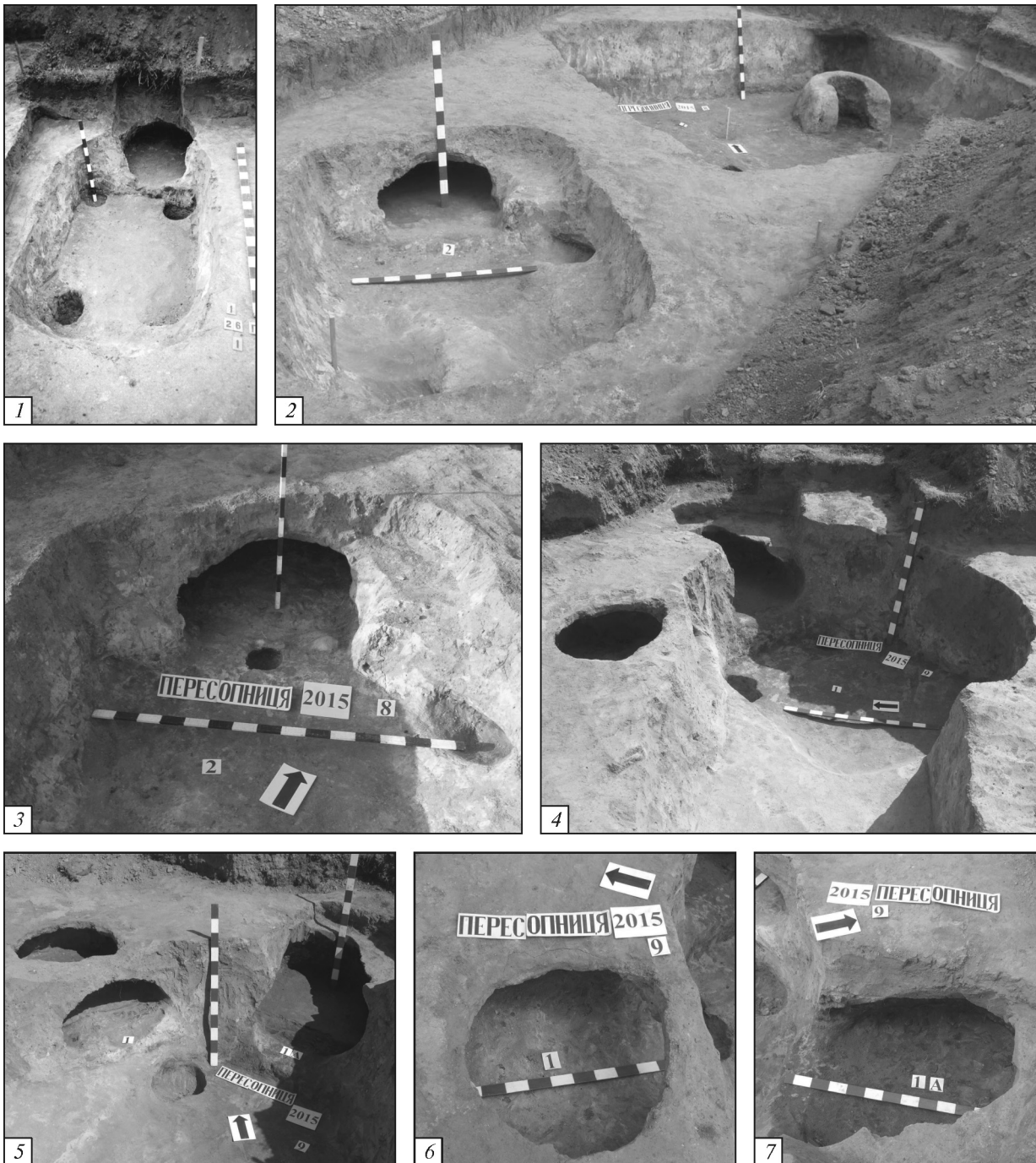

Рис. 3. Фото будівель із нішоподібними печами: 1 — будівля 1/1, вигляд із півдня; розкоп 8: 2 — взаємне розташування об'єктів, вигляд із південного заходу; 3 — будівля 2/8, замощення череня печі; розкоп 9, будівля 1: 4 — вигляд із заходу; 5 — дослідження замощення черенів печей; 6 — черинь печі 1; 7 — черинь печі 2

ром 0,2 м. Глибина цих двох стовпових ямок становить 0,27 м від рівня долівки.

Піч 1 нішоподібна (рис. 3, 6), була вирізана в масиві материкового суглинку поряд із північно-західною стінкою котловану будівлі. Черинь виявлено на 0,8 м нижче рівня сучасної денної поверхні (знаходився на 0,43 м вище рівня дна котловану). Він округлий у плані, діаметром 1,3 м, мав потужне замощення з уламків гончарних посудин і камінців, зверху

був підмазаний шаром глини, міцно випаленої в процесі використання печі. Загальна товщина замощення і глиняної підмазки череня складає 7,0—10 см. Склепіння печі напівсферичне, збереглося на висоті 0,5 м від рівня череня.

Піч 2 нішоподібна (рис. 3, 7), була вирізана в масиві материкового суглинку поряд із північно-східною стінкою котловану будівлі. Черинь виявлено на 1,08 м нижче рівня сучасної денної поверхні (знаходився на 0,15 м вище

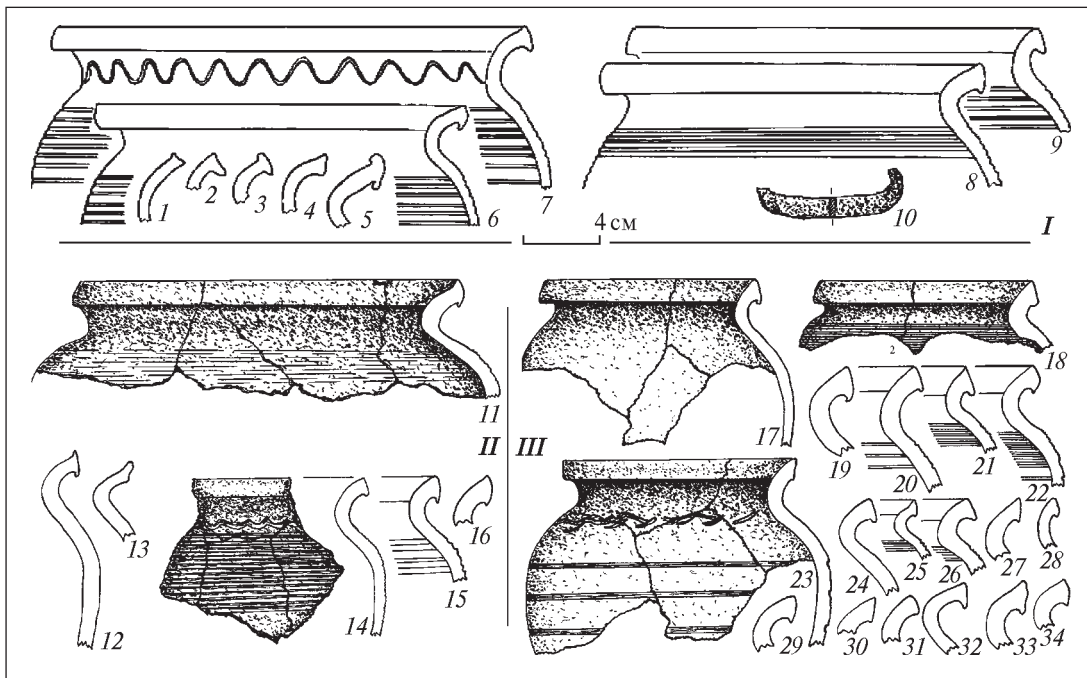

Рис. 4. Матеріали з об'єктів: I — № 1/1; II — № 2/8; III — № 1/9

рівня дна котловану). Черинь округлий у плані, діаметром 1,25 м, мав потужне замощення з камінців, уламків гончарних горщиків (рис. 4, 17–34) і ліпної миски, зверху був підмазаний шаром глини, міцно випаленої в процесі використання печі. Загальна товщина замощення і глиняної підмазки череня складає 13–18 см. Склепіння печі напівсферичне, збереглося на висоті 0,45 м від рівня череня. Рухомий археологічний матеріал із будівлі 1/9 дозволяє датувати її X ст.

Способами спорадичного забору біологічних зразків із заповнення об'єктів (флотацією) у будівлі 1/9 виявлено рештки збіжжя у великій кількості й у надзвичайно поганому стані. Вдалося виділити в середньому близько 40 мл зернівок / 10 дм³, зі збереженістю матеріалів — 1 бал за п'ятибальною шкалою (Прищеп, Войтюк, Горбаненко у друці), що опосередковано підтверджує використання будівлі для праці із зерном (підсушування, приготування продуктів харчування зі злакових — приготування каші, випікання хліба?).

Додамо, що будівлі орієнтовані стінами, де розташовані печі, у напрямку півночі з відхиленнями. За спостереженнями дослідників, у цьому та суміжних регіонах у житлах ранніх слов'ян переважали печі, розташовані попід північною стіною (див., напр.: Погоральський 2008; 2010, с. 114).

Нішоподібні печі на ранньослов'янських пам'ятках другої половини I тис. є доволі поширеним явищем, а їхня поява на території

півдня Східної Європи пов'язана з попереднім періодом. За класифікацією А.Т. Сміленко, такі печі отримали назву «підбійні» печі (печі-підбої) (Сміленко 1989). Традиційніша (і раніша) назва у науковій літературі — «нішоподібна піч», яку використовують і автори статті.

Метою цієї статті є аналіз не окремого конструктивного елементу — нішоподібної печі, а будівель незначних розмірів з такими печами загалом. Дослідження зберігає актуальність, оскільки доволі типових споруд з усіма ознаками жител і з додатковою нішоподібною піччю на території Правобережної України (і не тільки) відомо доволі багато (див., напр.: Teodor 1978; Баран Я. 1983; 2004; Вакуленко, Приходнюк 1984; Максимов, Петрашенко 1988; Сміленко 1989; тощо), а саме таких — будівель незначних розмірів і винятково з нішоподібними печами досі досліджено лише одиниці.

Переважає більшість таких печей відома із житлових споруд. У науковій літературі немає одностайності щодо використання подібних теплових пристроїв — доволі часто можна зустріти думку про їхнє ремісниче (металургійне, гончарне) призначення (див., напр.: Иванченко 1980; Михайлина 1997, с. 65, 66; 2007, с. 145). Однак, коли М.П. Кучера вперше дослідив споруди незначних розмірів, до яких подібні «Пересопницькі», то його основна інтерпретація полягала в тому, що «В них могли сушити зерно (для переробки його на борошно або крупу) та інші продукти, а також випікати хліб ...», і лише після неї дослідник зауважив про іншу можли-

вість використання «... або користуватися ними для ремісничих цілей» (Кучера 1975, с. 103).

Подібні будівлі незначних розмірів із нішоподібними печами, характерні переважно для ранньослов'янського часу. Вони досліджені на поселенні ранніх слов'ян Бармаки поблизу Рівного (Рівненський р-н) (Прищепа 1989; 1992), у центрі Рівного по вул. Шкільній (Прищепа, Чекурков, Ткач, Позіховський 2009, с. 288—289), на південній околиці Рівного (Прищепа, Ткач, Чекурков 2009, с. 30—31), в Острозі (Рівненська обл.) (Прищепа, Бондарчук, Позіховський 2010, с. 336). Господарські будівлі з нішоподібними печами були виявлені на поселенні в с. Обарів Рівненського р-ну (у науковій літературі відоме як поселення «Городок») (Musianowicz 1979, s. 179—180). Після Другої світової війни схожі будівлі дослідив І.К. Свешніков у Городку Рівненського р-ну (Багрій 1962, с. 120—123). Подібні споруди вивчав М.П. Кучера на ранньослов'янському поселенні останньої чверті I тис. в уроч. Гнідава поблизу Луцька (Луцький р-н, Волинська обл.). Там було досліджено чотири будівлі, з однією (1 випадок), двома (1) і трьома (2) нішоподібними печами у приміщенні (Кучера 1975).

Будівля з нішоподібною піччю, але доволі значних розмірів (3,3 × 2,2—2,6 м), досліджена поблизу с. Товпизин Демидівського р-ну Рівненської обл. на р. Стир. Аналізуючи споруду і її улаштування (зокрема наявність жаровні на печі й господарської ями в одному з кутів), автори доходять висновку, що це споруда житлово-господарського призначення для праці із зерном (Ткач, Погоральський 2007). Однак додамо, що з нашої точки зору, про житлову функцію все ж говорити не варто, оскільки відомі нині житла з нішоподібними печами мають також доволі сталу квадратоподібну форму котловану, характерну переважно для жител (а не господарських споруд), і ще одну піч, звичайну для слов'янських жител (див.: Баран 1983; 2004; Вакуленко, Приходнюк 1984; Максимов, Петрашенко 1988).

Відкритих поселень, досліджених широкими площами, на Волині небагато. Тим не менше, звернемо увагу на те, що приблизно з трьох десятків пам'яток VIII—X ст., досліджуваних між р. Західний Буг і р. Горинь, приблизно на третині відомі будівлі з нішоподібними печами з максимальною концентрацією в басейні р. Горині в межах Волинської височини (рис. 5).

Подібна споруда (об'єкт 15) з трьома печами відома на поселенні останньої чверті I тис. Обухів 2 (Київська обл., досліджен-

ня О.В. Петраускаса) (Петраускас, Шишкин, Абашина 2011, рис. 10, 17). За спостереженнями О.В. Петраускаса, на пам'ятці сходяться два вектори: волинцевсько-салтівський, а також празько-райковецький з Подністров'я та Полісся. Наскільки нам відомо, нині це найсхідніша ранньослов'янська пам'ятка з подібною спорудою.

Отже, переважну більшість відомих сьогодні будівель з нішоподібними печами досліджено на території Волині. Не виключено, що така традиція улаштування господарства-двору, за якої окремо облаштовували будівлю для приготування їжі поза межами житлового приміщення, була поширена на обмеженій, локальній території, притаманна саме літописним волинянам і була їхньою плеємною особливістю улаштування господарства-двору.

Також за наведеними прикладами можна стверджувати, що кількість печей (від однієї до трьох) не є результатом наступних ремонтів або перебудов — можливо, це пов'язано з кількома послідовними процесами просушування злакових (приготування хліба). Можна припустити й те, що кількість печей просто збільшувала «виробничі потужності». Не виключено, що обидві можливості могли поєднуватися.

Цікаві причини появи подібної форми будівель. Вочевидь, певною мірою має рацію Л.І. Іванченко, стверджуючи, що напівземлянки незначних розмірів із розташуванням печей поза межами приміщень обумовлені протипожежною безпекою (Іванченко 1980, с. 149). Але можливі й інші мотиви: забезпечення комфорту проживання і праці (уникнення необхідності підтримувати високу температуру безпосередньо в житлі і «винесення» процесів приготування їжі недалеко від житла). Вважаємо, що така причина реальніша, ніж необхідність протипожежної безпеки. Адже, якщо прийняти до уваги те, що подібні будівлі можуть знаходитися в центрі поселень або у безпосередній близькості до жител і фактично входити до одного господарства-двору (Пересопниця, уроч. Пастівник; Луцьк, уроч. Гнідава; центральна частина Острога, вул. Академічна, 12: щільна забудова X—XI ст., вірогідно, у межах городища, де подібні будівлі знаходилися поряд із житлами), версія протипожежної безпеки виглядає доволі сумнівною. З цих причин малоймовірно, що будівлі, які займають такі позиції у планіграфії поселень, є енергоємними майстернями для металообробки.

Точка зору про призначення подібних будівель у якості майстерень для виготовлення ке-

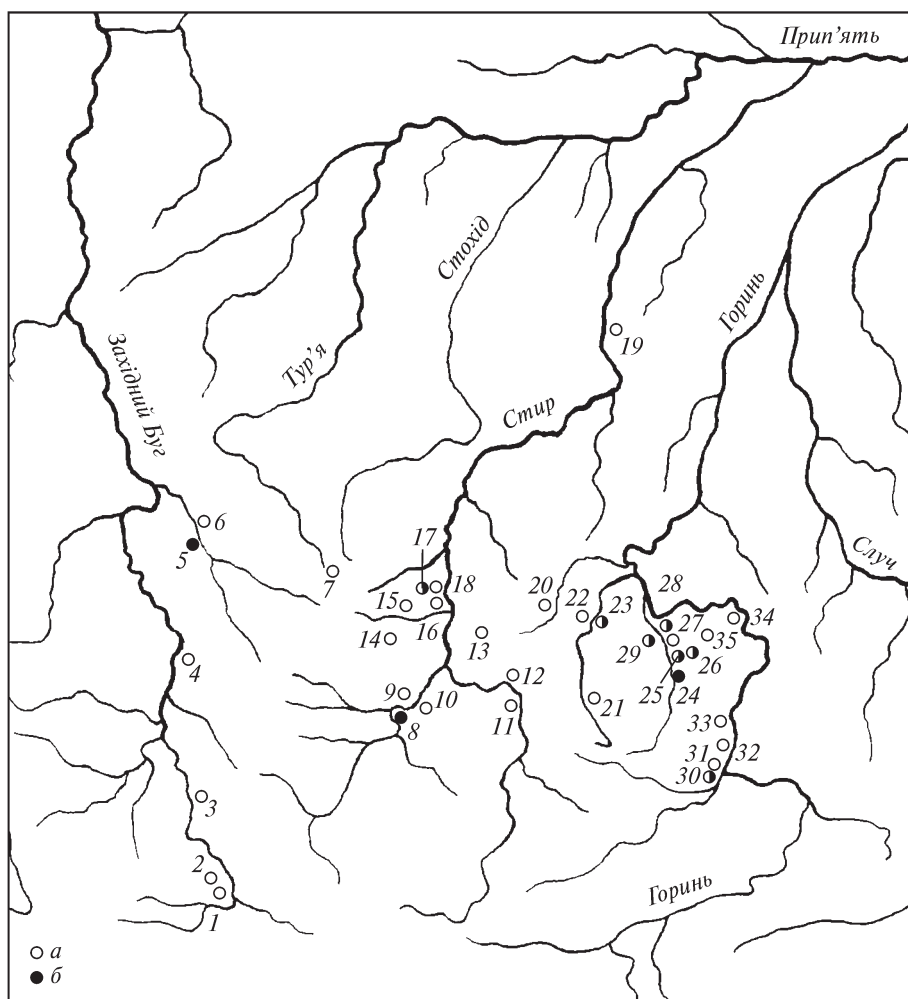

Рис. 5. Пам'ятки VIII—X ст. між Західним Бугом і Горинню: 1 — Ріпнів; 2 — Деревляни; 3 — Тишиця; 4 — Ромош; 5 — Зимне; 6 — Володимир-Волинський; 7 — Затурці; 8 — Товпизин; 9 — Хрінники, Шанків Яр; 10 — Хрінники, Високий Берег; 11 — Дубно; 12 — Муравиця; 13 — Острожець; 14 — Загаї; 15 — Городок; 16 — Боратин; 17 — Гнідава; 18 — Рованці; 19 — Бабка; 20 — Чемерин; 21 — Княгинин; 22 — Новостав-Дальній, Замостя; 23 — Пересопниця, Пастівник; 24 — Рівне, пляж 3; 25 — Рівне, вул. Шкільна; 26 — Бармаки; 27 — Зозів; 28 — Городок; 29 — Обарів; 30 — Острог, вул. Академічна; 31 — Острог, пр-т Незалежності; 32 — Хорів; 33 — Стадники; 34 — Дорогобуж; 35 — Біла Криниця; умовні позначення: а — відкриті поселення, на яких досліджені житла; б — поселення, на яких досліджені будівлі з нішоподібними печами

рамічних виробів була висловлена в монографії Л.П. Михайлини. Дослідник зарахував до таких майстерень і будівлі, досліджені М.П. Кучерою поблизу Луцька (Михайлина 2007, с. 145). Зважаючи на те, що у ранньослов'янські часи вже були відомі гончарні горни (які зазвичай були розташовані на периферії поселень), з подібною інтерпретацією також не можна погодитися. Отже, вважаємо, що перший варіант інтерпретації М.П. Кучери про призначення таких будівель для праці з «хлібом» (а також і з іншими продуктами харчування) — правильний. У випадку з матеріалами з Пересопниці побіжними підтвердженнями цьому є і знахідка фрагментів жорен у будівлі 1/1, і виявлення розширеного «асorti-

менту» їжі в будівлі 2/8, а також значний палеоетноботанічний матеріал із будівлі 1/9. До того ж на поселенні Бармаки поблизу Рівного у споруді 1 у нішоподібній печі 1 разом з уламками глиняних горщиків знайдено глиняний «хлібець» (Прищепа 1992/173, с. 29), подібний до тих, які доволі часто інтерпретують як вотивні хліборобські предмети (див., напр.: Stanciu 1998; 2011).

Таким чином, за знахідками специфічних матеріалів, а також завдяки аналізу планіграфії розташування будівель незначних розмірів із нішоподібними печами відносно жител і площі поселень загалом, вважаємо єдиною можливою їхню інтерпретацією як спеціалізованих споруд для приготування їжі.

Зауважимо, що на поселенні Обухів 2 подібна будівля знаходилася на периферії поселення. Щоправда, у споруді не виявлено жодних «маркерів», які б уможливили її чітку інтерпретацію як майстерні або як будівлі для приготування їжі.

Іншу цікаву конструкцію було виявлено у Східній Трансильванії в басейні р. Олт на пам'ятці черняхівської культури поблизу Синтімбру (Sântimbru). Там досліджено споруду із сімома нішоподібними печами, що фактично знаходилися по всьому периметру. У споруді знайдено кам'яний жорновий постав, а у печі 3 було виявлено рештки від плавки заліза (Botár 2011). Отже, можна припустити, що споруда є певним комплексом, який поєднував принаймні дві виробничі функції: приготування їжі й виплавку заліза.

За давньоруських часів також відомі специфічні споруди з нішоподібними печами. Так, в уроч. Пастівник на Пересопниці в розкопі 1 було досліджено будівлю 22, що мала дві аналогічні печі, проте відрізнялася від ранньослов'янських більшими розмірами (Прищепа 2010, рис. 6). Також цікаву конструкцію було досліджено на давньоруському поселенні поблизу с. Григорівка (Канівський р-н, Черкаська обл.). На поселенні вивчено виробничу споруду розмірами 6,0 × 3,0 м із двома печами, одна з яких була нішоподібною. За слушною інтерпретацією В.О. Петрашенка, цю споруду використовували для зберігання збіжжя і його підготовки для вживання у їжу — вочевидь, печі могли виконувати різні функції (підсушування зерна — випікання хліба) (Петрашенко 2015, с. 38, рис. 22).

Будівлі, інтерпретовані як споруди для праці з «хлібом», відомі також в інших регіонах. Однак вони мають певні особливості. Так, на поселенні в уроч. Овраменків Круг (с. Березанка, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.; дослідження О.М. Веремейчик) було виявлено «здвоєну» будівлю (№ 3 і № 13, XI—XII ст.), що пов'язана

з різними етапами обробки зерна. Південно-західну частину цієї будівлі (№ 3) інтерпретовано як снопосушарку, а північно-східну (№ 13) — як приміщення із жаровнею для просушування зерна перед помелом (Веремейчик, Пашкевич 2004). Зауважимо, що у південно-західній частині споруди 3 «... знаходилось вогнище, яке було злегка (0,10—0,18 м) заглиблене по відношенню до рівня підлоги. Шари печини і темно-сірого супіску з вугликами, печиною та глиною — це, можливо, залишки перекриття вогнища» (Веремейчик, Пашкевич 2004, с. 271). Зважаючи на таку збереженість, можна припустити, що опалювальний пристрій міг бути рештками печі, а отже його могли використовувати для приготування хліба.

Таким чином, вважаємо, що подібні будівлі пройшли певні етапи розвитку. Оскільки існували житла з такими печами, мабуть, варто приєднатися до думки Я.В. Барана щодо таких конструктивних особливостей на поселенні Рашків I (Хотинський р-н, Чернівецька обл.; дослідження В.Д. Барана), який стверджував, що їх використовували для випічки хліба (та, можливо, для випалювання кераміки), а також для проживання їхніх власників (Баран Я. 1983). Паралельно в останній чверті I тис. на доволі локальній території літописних волинян виокремились спеціалізовані невеликі споруди поблизу жител для праці з «хлібом», а, може й узагалі для приготування їжі — таким чином утворились господарства (двори), де функції проживання були відділені від функцій приготування їжі. На наступному етапі подібні будівлі стали поєднувати з іншими специфічними спорудами, також пов'язаними зі зберіганням / обробіткою зернових або їжі загалом, що привело до збільшення розмірів таких господарських споруд із метою поліпшення умов праці з приготування їжі.

Автори висловлюють щире подяку за надання консультацій І.О. Готуну та О.В. Петраускасу.

Багрий Р.С. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ. — 1962. — Вип. 4. — С. 120—130.

Баран В.Д. Давні слов'яни. Сер. Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 3.

Баран Я.В. Житла-майстерні на поселенні Рашків I // Археологія. — 1983. — Вип. 42. — С. 73—79.

Баран Я.В. Слов'янська община. — К.; Чернівці, 2004.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К., 1984.

Веремейчик О.Л., Пашкевич Г.А. Своєрідність давньоруського поселення в урочищі Овраменків Круг // АДЛУ. — 2004. — Вип. 7. — С. 270—281.

Иванченко Л.И. Об одной группе восточнославянских построек второй половины I — начала II тыс. н. э. // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.). — Днепропетровск, 1980. — С. 149—150.

- Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. II.
- Кучера М.П.* Поселення волинян на околиці м. Луцьк // Археологія. — 1975. — **15**. — С. 98—104.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А.* Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988.
- Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами — К., 2007.
- Смиленко А.Т.* К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII—IX вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 105—114.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С.* Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. — К., 2005.
- Погоральський Я.В.* Просторова орієнтація ранньосередньовічного слов'янського житла (за матеріалами пам'яток Дніпро-Дністровського межиріччя другої половини I тис. н. е.) // АДЛУ. — 2008. — Вип. 11. — С. 65—74.
- Погоральський Я.В.* Побутові печі у житлах IV—X ст. з Волино-Прикарпатського порубіжжя // Актуальні проблеми археології України. — К., 2010. — Вип. 4. — С. 109—120.
- Прищепя Б.А.* Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1989 году // НА ІА НАН України. — 1989/173.
- Прищепя Б.А.* Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1992 р. // НА ІА НАН України. — 1992/173.
- Прищепя Б.А.* Розкопки на посаді Пересопниці // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 232—234.
- Прищепя Б.А.* Дослідження Пересопниці // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 259—262.
- Прищепя Б.А.* Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці // АДЛУ. — Львів, 2010. — Вип. 13. — С. 276—295.
- Прищепя Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л.* Дослідження в Острозі по вул. Академічна, 12 // АДУ 2009 р. — К.; Луцьк, 2010. — С. 335—337.
- Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С.* Дослідження багатошарового поселення на південній околиці м. Рівне // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 28—31.
- Прищепя Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В., Позіховський О.Л.* Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 285—289.
- Прищепя Б.А., Войтюк О.П., Горбаненко С.А.* Пересопниця 2015: комплексні дослідження поселення кінця I тис. н. е. в урочищі Пастівник // Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — К., 2016. — С. 129—138 (АДІУ. — Вип. 4 (21)).
- Терський С.В.* Дослідження посади літописної Пересопниці в урочищі Пастівник у 1994 році // АДЛУ. — Львів, 2012. — Вип. 16. — С. 311—329.
- Терський С.В.* Історико-археологічне вивчення літописної Пересопниці // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2013. — Вип. 7. — С. 256—271.
- Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V—X вв. // СА. — 1981. — № 2. — С. 80—93.
- Ткач В.В., Погоральський Я.В.* Споруда X ст. з поселення Товпизин на березі Хрінницького водосховища // АДЛУ. — 2007. — Вип. 10. — С. 156—164.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Botár I.* A Maroszentanna-Csernyahov kultúra régészeti emlékei a Csíki-medencében I // Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. — Cristuru Secuiesc, 2011. — S. 15—38.
- Musianowicz K.* Zespół osadniczy z Gorodka obwód Rowenski (USRR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia // WA. — 1979. — T. 44, z. 2. — S. 168—206.
- Stanciu I.* Über frühslawische Tonklumpen und ton «Brötchen» // Ephemeris Napocensis. — 1998. — **VIII**. — S. 215—272.
- Stanciu I.* Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V — sec. VII timpuriu). — Cluj Napoca, 2011 (Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum. — Vol. 4).
- Teodor D. Gh.* Teritoriul Est-Carpatic în Veacurile V—XI e. n. — Iași, 1978.

Надійшла 13.06.2016

ПОСТРОЙКИ С НИШЕВИДНЫМИ ПЕЧАМИ В ХОЗЯЙСТВЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН

(по материалам Пересопницы, уроч. Пастивнык)

В статье осуществлена полная публикация построек незначительных размеров с нишевидными печами из раскопок раннеславянского поселения в уроч. Пастивнык в Пересопниче (Ровненский р-н, Ровненская обл.) (рис. 1). За время активных исследований, с 2002 г. и по ныне, таких изучено три: № 1 в раскопе 1, № 2 в раскопе 8 и № 1 в раскопе 9. В последней была вторая печь слева от первой (рис. 2; 3). По материалам из заполнения котлованов (рис. 4), постройки датированы X в.

Находки в постройках из Пастивныка свидетельствуют в пользу их использования для работы с «хлебом», или обширнее — для приготовления еды. В постройке 1/1 обнаружены фрагменты жерновых камней, в № 2/8 — обнаружено три вида различных кухонных остатков, а заполнение № 1/9 содержало значительную примесь обгоревших зерновок культурных злаков. О том, что такие постройки не использовали в качестве мастерских (гончарных, железоделательных ...), косвенно свидетельствует планиграфия поселений — там где это было возможно проследить, такие постройки располагались в непосредственной близости от жилищ, а также в жилой зоне поселений.

Осуществлен обзор аналогичных построек, которые преимущественно находятся на Волини (рис. 5). Не исключено, что такая традиция устройства хозяйства-двора, при которой отдельно обустраивали сооружение для приготовления пищи вне жилого помещения, была распространена на очень ограниченной, локальной территории, характерна именно летописным волянянам и была их определенной племенной особенностью устройства хозяйства-двора.

B.A. Pryshchepa, S.A. Gorbanenko

STRUCTURES WITH BAY-SHAPED STOVES IN ANCIENT SLAVS' HUSBANDRY

(Based on Materials from Peresopnytsia in Pastivnyk Tract)

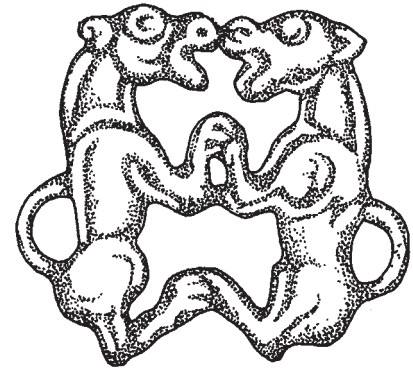
The article presents a comprehensive publication of small size structures with bay-shaped stoves from the excavations at the Early Slavs' settlement in Pastivnyk Tract in Peresopnytsia of the Rivne Region and Oblast. There are three of them studied since 2002 during the period of active research: No 1 in excavation area 1, No 2 in excavation area 8, and No 1 in excavation area 9. There was the other stove to the left from the last mentioned. Based on the filling in the foundation pits, the structures are dated by the 10th century.

Finds in the structures at Pastivnyk testify for their usage in work with «bread», or wider for cooking: fragments of millstones were found in structure 1/1; three types of various kitchen remains were found in No 2/8, and filling No 1/9 contained a significant admixture of burnt grains of cultivated cereals. The fact that such structures were not used as workshops (ceramic, ironworking, etc.) is indirectly evidenced by the planigraphy of the settlements: in cases where it was possible to trace, such structures were situated in immediate proximity to the dwellings, as well as in the residential area of the settlements.

A review of similar structures is made which are situated mainly in Volyn. It is probable that such tradition of farmstead organization, in which structures for cooking were settled separately and outside the dwelling room, was spread at a very limited local territory, was appropriate for the annalistic Volynians, and was their own distinctive tribal peculiarity of farmstead organization.

А.С. Русяєва

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ОДНІЄЇ ТЕРАКОТИ З ОЛЬВІЇ

Світлій пам'яті Аделі Ісаківни Фурманської
з нагоди її 100-ліття

Наведено окремі доповнення та авторські спостереження і пояснення до нового вивчення ольвійської теракоти.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, поховання, протома, ритуальний жест, Деметра, Кора-Персефона, Афродіта.

До однієї з найважливіших частин роботи наукових фондів Інституту археології НАНУ під керівництвом Н.О. Сон належить публікація на сучасному науковому рівні різночасових археологічних матеріалів, які зберігаються тут в окремих колекціях багатьох дослідників. Чільне місце займає і колекція з розкопок Ольвії під керівництвом Л.М. Славіна, основні категорії знахідок з якої ретельно вивчаються. Чимало з них вже опубліковані різними авторами. В нещодавно виданій збірці антична тематика посідає головне місце (Колекції... 2016). Кожна стаття, без сумніву, заслуговує на увагу не тільки вперше опублікованими матеріалами, сучасними методами їх детального аналізу та хронології, а й новими аспектами в дослідженнях. Найбільше мене зацікавила публікація про реставрацію та реконструкцію ольвійської протоми Афродіти з вдалим поєднанням при її вивченні двох різних за фахом авторів (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 145—149, кольорова табл. 2). Відверто кажучи, основним приводом до написання моєї статті було, з одного боку, здивування стосовно вказаного ними місцезнаходження теракоти в ямі 1 (поховання 4), а з іншого, що її було виявлено в колекції матеріалів з розкопок Л.М. Славіна за 1956 р. (Там само, с. 145). Відомо, що Л.М. Славін особисто ніколи не займався розкопками ольвійського некрополя, хоча вони й були складовою Ольвійської археологічної експедиції і перебували під його безпосереднім керівництвом.

А.І. Фурманська

Згадані обставини, а разом з тим і відчуття провини перед дійсним автором знахідки цієї теракоти на некрополі, спонукали мене до пошуків її конкретнішого місцезнаходження. Слідом за Л.М. Славіним та іншими дослідниками Ольвії, на підставі інвентарного шифру (О-56/744), я вважала, що вона була знайдена під час розкопок городища. Отож, оскільки в публікації А.С. Борисюк-Дудкіної та Т.М. Шевченко розглянута протома класичного періоду, то передусім довелося шукати свідчення про неї в монографії Ю.І. Козуб про некрополь V—IV ст. до н. е. Досить стисло в ній зазначено, що після десятилітньої перерви «кілька елліністичних поховань розкопала на некрополі у 1956 р. А.І. Фурманська»

(Козуб 1974, с. 5). Певно тому, що синхронно з її книгою публікувалась монографія М. Парович-Пешикан про некрополь Ольвії елліністичного часу (Парович-Пешикан 1974). Саме в останній дещо більше сказано про ці дослідження: «До 1956 г. все силы ольвийской экспедиции были сосредоточены на систематических раскопках городища. Небольшие раскопки провела в 1956 г. западнее Заячьей балки А.И. Фурманская при участии автора» (Парович-Пешикан 1974, с. 6). Та найважливіше полягає в тому, що М. Парович-Пешикан посиалась на публікацію А.І. Фурманської, в якій розглянуто їх результати з планом розкопу та ілюстраціями цілих посудин з нерозграбованих поховань (Фурманская 1959, с. 133—138, рис. 1, 2; табл. 1). Загалом на їх підставі було зроблено висновок: всі вони належать до раннього еллінізму; це повністю підтверджувало припущення Б.В. Фармаковського, що найближчі з заходу до міста могили датуються переважно елліністичним часом¹ (Там само, с. 138). Про поховання 4 і теракоту, на жаль, сказано дуже мало: «В засыпке погребения 4 встречены сетчатый лекиф (в трех обломках), протомы Деметры (в обломках), пастовая бусина и куски красной краски» (Там само, с. 136). Судячи з тексту і плану воно знаходилося у великій приблизно овальної форми ямі, на відміну від ґрунтових могил прямокутної форми. Дослідниця вказала розміри цього поховання і його перекриття трьома кам'яними плитами, які лежали не *in situ*, тому що могила була розграбована (Там само, с. 134—135, рис. 1, 4). Зображення протоми в її публікації відсутнє. Імовірно, на той час вона ще не була реставрована, але, як буде сказано нижче, могли існувати й інші причини.

У монографії М. Парович-Пешикан зазначено, що, на відміну від багатьох інших некро-

полів, в ольвійських могилах цього часу теракотових статуеток знайдено мало. Фактично відомі тільки фігурка крилатого Ерота з поховання 4/1908 і теракотова протомы Деметри чи Кори з могили 1/1956; обидві знайдені в могилах, які датуються скоріше пізньокласичним, ніж елліністичним часом² (Парович-Пешикан 1974, с. 130). Дійсно, чимало дослідників вказувало на надзвичайно рідкісне покладення теракот в ольвійські поховання класичного та елліністичного періодів порівняно з боспорськими та багатьма іншими античними некрополями, де протягом століть існувала традиція супроводжувати померлого різними за змістом і формами теракотами. Започаткування подібної традиції в Ольвії належить до пізньоархаїчного часу (Скуднева 1988, с. 29), але її вкорінення так і не відбулося.

Звертає увагу, що М. Парович-Пешикан в каталозі описала всі розкопані А.І. Фурманською могили кінця IV і кінця IV—III ст. до н. е., крім ями 1 (поховання 4) (Парович-Пешикан 1974, с. 157—158, 162)³. Отже, зважаючи на всі наведені факти і особливості досліджень, слід вважати, що фрагменти протоми було знайдено не *in situ* біля кістяка, а лише в засипці ями 1. А туди вони могли потрапити разом із землею з іншого місця так само, як і уламки сітчастого лекіфа.

У квітні цього року минуло 100 років з дня народження (9.04.1916) А.І. Фурманської, що спонукало мене до подальшого розгляду протоми. Крім того, в статті А.С. Борисюк-

¹ Можливо, саме тема дисертації М. Парович — аспірантки Л.М. Славина спричинила тоді розкопки елліністичного некрополя в Ольвії і завдяки вищезгаданому припущенню Б.В. Фармаковського їх було проведено саме в цій його частині. При цьому варто підкреслити, що А.І. Фурманська і М. Парович вперше взяли за непрості для тих часів археологічні дослідження, які чомусь не мали продовження. А.І. Фурманська, зазначивши у статті, що роботи велись за участю аспірантки М. Парович, опублікувала її одноосібно. На той час вона вже очолювала археологічну експедицію в Тірі (1953—1963 рр.), а М. Парович невдовзі повернулася на батьківщину в Югославію (тепер — Сербія), де 1960 р. в Белградському університеті захистила докторську дисертацію на вищезгадану тему. Лише Ю.І. Козуб у 1964 р. вдалося переконати Л.М. Славина у необхідності продовження розкопок некрополя.

² Ю.І. Козуб також описала могилу 1908/4 і знайдену в ній ту ж мініатюрну (2,5 см) позолочену фігурку крилатого генія (Ерота?) зі схиленою головою у високому калафі. За її припущенням, вона входила до шийної прикраси з шести теракотових позолочених розеток, знайдених у цьому ж дитячому похованні середини — другої половини IV ст. до н.е. (Козуб 1974, с. 103, 148). Однак М. Парович-Пешикан, всупереч попередньому датуванню, відносила це поховання до III ст. і припускала, що розети прикрашали домовину (пор. Парович-Пешикан 1974, с. 130, 180).

³ Звісно, в наш час внаслідок передатування багатьох категорій античних керамічних виробів всі матеріали загалом з ольвійського некрополя різних історичних періодів потребують перегляду. Тільки побіжне зіставлення деяких цілих посудин, представлених в публікації А.І. Фурманської, з керамікою Афіньської агори, яку сучасні дослідники використовують для датування, показує, що переважно аналогічні за формою відносяться до третьої чверті IV ст. до н. е., однак, припустимо, що деякі, зокрема лекіфи і чорнолакове блюдо за орнаментом, можна віднести й до другої чверті (пор., наприклад: Фурманская 1959, рис. 2; табл. 1, 1, 2, 4, 7—9, 11; Sparkes, Talkott 1970, рл. 27—29, 36, 38, 56, 73, 80), що, зрозуміло, не виключає того, що вони були покладені, згідно з археологічними контекстами, і в пізніші поховання.

Дудкіної і Т.М. Шевченко містяться кілька моментів, які теж потребують деяких доповнень. Автори правильно зауважують, що протома, яка вирізнялася серед теракот з розкопок Ольвії 1956 р. «*рідкісною повнотою збереженості, за такий значний період часу досі докладно не публікувалася*»; «*після майже 20 років (насправді 15-ти: А.Р.) з часу виявлення у працях А.С. Русяєвої з'являються лише її прорисовки і фото (Русяєва 1971, рис. 1, 1, с. 31; 1979, рис. 24, с. 44) з інформацією про те, що це найраніша з протом, що зображають Кору-Персефону в Ольвії класичного періоду*» (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 145).

З попередньо сказаного зрозуміло, що в той час я не знала про виявлення цієї протоми саме на некрополі, інакше, детальніше зупинилася б на доказах приналежності її Деметрі, підтримавши при цьому точку зору А.І. Фурманської, або ж з деяким уточненням підтримала приналежність Кори-Персефони. Відрізнялось би відповідно і її датування, здійснене на підставі матеріалів з поховань (Фурманская, 1956, с. 133—138). У монографії про землеробські культури в Ольвії класичного періоду згадується ця протома з посиланням лише на мою статтю. Проте далі при розгляді теракот елліністичного періоду згадано і знахідку цієї ж протоми Деметри чи Кори-Персефони в похованні з посиланнями на попередніх авторів (Фурманская, 1959, с. 136; Парович-Пешикан, 1974, с. 130; Русяєва, 1979, с. 68).

Нині може виникнути питання, чому сталася така плутанина і що зумовило те, що ця цікава не лише «*рідкісною повнотою збереженості*», а й не дуже характерним для Ольвії класичного і елліністичного періодів місцем виявлення на некрополі, такий довгий час не вивчалася у повному обсязі. Сказане вище не претендує на виправдання, але тим не менше потребує певних роз'яснень. У зв'язку з цим варто знати, яка ситуація склалася у 60-ті роки минулого століття з публікацією ольвійських теракот.

Можливо, що А.І. Фурманська мала наміри опублікувати знайдену нею теракоту ⁴, але Л.М. Славін як керівник експедиції, за традиційними правилами, які існують і тепер, володів правами першовидавця. Основними ж причинами відмови були, найімовірніше, ті, що він вже був обраний, як один з авторів всеосяжного престижного видання «*Античные терракоты Северного Причерноморья*» (САИ

Г1—11 1970, частина I) під безпосереднім керівництвом М.М. Кобиліної ⁵. Після її монографії про теракотові статуетки Пантікапея і Фанагорії (Кобылина 1961) (або й раніше) між ними існувала домовленість про аналогічну за методом вивчення співавторську публікацію теракот Ольвії. Однак це не вдалося здійснити внаслідок рішучого протесту О.І. Леві та В.М. Скуднової, які вже займалися вивченням ольвійських теракот ⁶.

Крім того, варто звернути увагу на обставину, чому протома, про яку тут мовиться, не була опублікована Л.М. Славіним у зводі. Попередньо можу зазначити, що під час обговорення у 1970 р. моєї статті про культ Кори-Персефони, написаної на підставі переважно присвятних написів, співробітники Відділу висловили зауваження щодо відсутності в ній відповідних теракот та їх ілюстрацій. Після цього Л.М. Славін дав мені кілька рисунків теракот, серед яких був і рисунок цієї протоми зі стислою інформацією, яку я могла опублікувати тільки без фотографій і без посилань на нього (Русяєва 1971, с. 31—32, рис. 1, 1). Лише після виходу друком САИ Г1—11 (1970 р.) і невдовзі до своєї передчасної смерті вчений передав мені деякі фотографії, які не увійшли до цього видання, серед них і знімок протоми, на зворотному боці якої стояв інвентарний номер, і яку я змогла опублікувати через чимало років по тому зі ще більш стислою інформацією (Русяєва 1979, с. 44, рис. 24), адже саму протому не вдалось відшукати серед матеріалів розкопок Л.М. Славіна ⁷. За правилами зводу по-

⁵ До цього А.І. Фурманська, а також Р.І. Ветштейн та Ю.І. Козуб приймали участь тільки у попередньому зводі про керамічне виробництво та теракотові форми Північного Причорномор'я (САИ Г1—20 1966).

⁶ У зв'язку з цим неясно, чому в цьому ж зводі було повністю проігноровано навіть статтю Г.Г. Мезенцевої (Вінницької) на тему кандидатської дисертації про ольвійські теракоти (Мезенцева 1956, с. 179—202).

⁷ Працюючи старшим лаборантом у відділі скіфо-античної археології я брала участь у роботі Л.М. Славіна над теракотами, які зберігались в той час у фондах Інституту археології на вул. Кірова (Грушевського, 4). До моїх обов'язків входило наступне: допомогти завідувачці фондів Н.П. Амбургер, яка з величезною повагою ставилась до Л.М. Славіна, винести теракоти з підвального приміщення на перший поверх, з яких він самостійно відбирав потрібні для публікації; потім відібрані ми відносили в камеральну лабораторію до реставратора О.К. Гончарової для їх механічного чищення від пилу і бруду, бо їх заборонялося мити водою. Після цього я відносила їх до фотографа, а через деякий час разом з фотографіями до квартири Л.М. Славіна, де він їх описував і відсилав до Москви М.М. Кобиліній.

⁴ Дослідницю цікавили пам'ятки мистецтва, про що, наприклад, свідчать її статті про знайдені в Тірі скульптури (Фурманская 1960, с. 78—83; Фурманська 1965, с. 158—163).

трібна була ширша інформація, ніж та, що містилась на рисунку: не вистачало детальнішого опису зображення, даних про конкретне місце знахідки і висоту, склад глини, характер поліхромії, аналогій тощо. Отже, внаслідок відсутності цих даних Л.М. Славін, імовірно, не зміг її опублікувати у зводі. Де саме зберігалась на той час протома, мені й досі невідомо.

Далі в статті А.С. Борисюк-Дудкіної та Т.М. Шевченко докладно описано поганий стан збереженості протоми, яка раніше не реставрувалась, *«однак наявні сліди неякісних, не професійно проведених попередніх робіт»*: фрагменти з'єднувались помаранчево-жовтим клеєм, а великі шви було заліплено пластиліном (2016, с. 146). Оскільки я бачила цю протому на чорно-білій фотографії, то не можу з певністю сказати, як її було склеєно, коли і де було проведено таку роботу: в Ольвії чи в камеральній лабораторії Інституту археології, де працювала досвідчений реставратор О.К. Гончарова. Нині ж для кращого уявлення про реставрацію доцільно було б зазначити, яким чином її тепер затоновано, бо на кольоровому фото відсутня чіткість зображення. Не зайвими при цьому були б і порівняння з тими теракотами, на яких краще збереглась поліхромія (наприклад: Леви 1970, с. 35, 37, 38; Русаєва 1982, с. 16), та що являє собою «фарба бежевого кольору», яка, мабуть, уперше зафіксована на цій протомі.

Звісно, досконала реставрація і реконструкція протоми дали можливість Т.М. Шевченко до найменших подробиць її охарактеризувати, описати найменші деталі, а разом з тим *«новому поглянути на датування й атрибуцію протоми, зважаючи також на нові дослідження в коропластиці»* (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 146—148). Дійсно, я не займалася вивченням теракот у повному обсязі. Здебільшого, вцілілі та найменш фрагментовані використовувала як одне з джерел для вивчення окремих культів божеств і культурно-релігійних зв'язків у Північно-Західному Причорномор'ї. Але цілком позитивно ставлячись до розгляду теракот у світлі новітніх досліджень, все ж таки не можу не торкнутись окремих тлумачень Т.М. Шевченко, зокрема тих, що стосуються моєї атрибуції цієї протоми, а нині вже й А.І. Фурманської та М. Парович-Пешикан, які залишились для авторки не відомими.

Так, Т.М. Шевченко зазначає, що лише після комплексної реставрації вдалося розрізнити часткову, раніше не помічену оголеність боги-

ні, що зрештою призвело до інтерпретації протоми як зображення Кори-Персефони у вищезазначених публікаціях А.С. Русаєвої. Однак, відмінною ознакою цієї богині, на її думку, був гранатовий плід у руці, згідно з даними дослідників 1950—1960-тих рр. (Шевченко 2016, с. 146). Звісно, дослідниця має повне право на таку атрибуцію статуетки, хоча існують і інші, на які вона не зважала.

Загальновизнано, що Кора-Персефона в багатьох регіонах античного світу, зокрема і в сценах елевсінських ритуалів, мала чимало різних атрибутів. Згідно з Гомеровим гімном — гранат, квітку граната, ті квітки (або бутони), які вона разом з Артемідією, Афіною та Уранією (Афродітою) збирала на лузі перед тим, як її викрав бог підземного світу Аїд (Плутон). Двічі у цьому гімні наголошувалось, що то були ірис, шафран, гіацинти, фіалки, троянди і бутони троянд, лілії та особливо нарциси (Hom. Hymn. V, 5—15, 416—433). Кора-Персефона зображувалась також з яблуком, вінком у руці або на голові, з пташкою, півнем і яйцем, факелом, квіткою маку або маковою голівкою, як і її мати Деметра (Peschlov — Bindokat 1972, с. 60—157; LIMC. IV, 1988, S. 844—892, Taf. 563—599; LIMC. VIII, 1997, S. 956—978, Taf. 640—653, Simon 1998, S. 80—98 тощо). Навіть ще у першій половині I ст. н. е. у розписах боспорського склепу Деметри, в яких художники відобразили окремі сцени з Гомерового гімну про викрадення Кори, зображено чимало квітів і пташок (Ростовцев 1914, с. 206; Зинько 2009, с. 67).

Водночас варто згадати численні дані інших дослідників, які вважають, що після популярності Гомерового гімну Деметрі та поширенням панеллінського елевсінського культу Великих богинь у багатьох античних містах, зокрема й Північного Причорномор'я (найбільше на Боспорі), скульптори, художники, вазописці та коропласти наділяли обох богинь різними атрибутами, часто навіть однаковими для акцентування сакральної єдності матері і дочки, а згодом матерів божественних синів. Тому між дослідниками як коропластики, так і культів цих богинь ведуться дискусії щодо визначення їх точної атрибуції. Донині можна зустріти в публікаціях «Деметра чи Кора-Персефона», а також за відсутності відповідного контексту — просто протома чи напівфігура богині. При цьому часто не враховують, що Кора-Персефона була наділена потрійною сутністю: Кора — просто юна вродлива («квітколиця», за Гомером) дівчина до викрадення Плутоном; Персефона — його дружина і володарка підземного світу, в якому вона за

велінням Зевса проводила третину року і народила Іакха — Діоніса Загрея; Кора-Персефона — богиня-мати, яка після повернення з того світу дві третини року перебувала на Олімпі разом з Деметрою та іншими божествами.

З огляду на це, зазначу, що ще в першій своїй публікації про ольвійський культ Кори-Персефони, слідом за іншими дослідниками, писала, що протоми із зображенням жіночих божеств частіше всього пов'язують з хтонічними божествами; чимало є різних видів протом із зображенням Деметри і Кори-Персефони з характерним для них покривалом над головою, яке з часом трактувалось по-різному. Особлива роль у цих протомах належала рукам: одна з них тримала біля грудей гранат, квітку, вінок, пташку, посудину або просто закривала одну з грудей, а інша щільно була притиснута до тіла; були популярними протоми з обома руками біля грудей. Тип таких протом, в яких втілювався і образ Кори-Персефони, був широко відомий в грецьких містах і на островах Середземного моря (Русяєва 1971, с. 30). Отже, з наведених даних зрозуміло, що далеко не всі протоми відносились мною до образу Кори-Персефони. Водночас не можу підтримати точку зору Т.М. Шевченко, що підняті до грудей руки були жестом багатьох богинь (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 146). Таке безіменне твердження не містить підкріплення абсолютними аналогіями, бо до таких богинь могли належати справжні матері божественних дітей, поєднаних з елевсінською релігією (Nilsson 1976, S. 317—320, 469—477; Нильссон 1998, с. 59—88). В її основі лежало філософське осмислення щорічного відродження природи (насамперед зерна), родючості і достатку, сакрального шлюбу, життя і смерті, а в кінцевому результаті — безсмертя.

Стосовно датування протоми першою чвертю IV ст. до н. е., яке так впевнено пропонує Т.М. Шевченко на підставі сітчастого лекіфа в тому ж археологічному контексті, та стилістичних особливостей зображення (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 147), то, як видно, з урахуванням вищенаведених даних, у подальшому доведеться дещо змінити або ж довести запропоновану дату, бо стилістичний аналіз не дає надійних фактів. Так само сумнівною є дата V ст. до н. е. (Русяєва 1971, с. 31; 1979, с. 44). Якщо ж уламки сітчастого лекіфа повністю аналогічні за формою з двома іншими з не пограбованих поховань, то його можна датувати другою чвертю IV ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talkott 1970, p. 316, pl. 38, 1139). Цілком можли-

во, що в наш час вже з'явилися публікації з точнішими датами знайдених тут лекіфів. Логічно припустити, порівняно з іншими знахідками з розкопок А.І. Фурманської, що вони були покладені у поховання і дещо пізнішого часу.

На підставі характеру глини можна припустити, що хоч протома і мала аттичне походження, але не належала до аттичного імпорту. Однак з однозначним висновком Т.М. Шевченко щодо її херсонеського виробництва можна було б погодитись лише у тому випадку, якби, по-перше, було наведено достовірні аналогічні протоми, а ще краще теракотові форми херсонеських коропластів класичного або пізнішого періоду; по-друге, проаналізовано характер глини не за елліністичною херсонеською керамічною продукцією, згідно з В.В. Котенко, а за порівняльним аналізом глин і поліхромії херсонеських та ольвійських теракот відповідного часу. За спостереженнями А.С. Борисюк-Дудкіної, глина ольвійської протоми світло-коричнева, з кремовим відтінком, з грубими і дрібними домішками піску, незначними — слюди (Борисюк-Дудкіна 2016, с. 146). Тільки побіжний перегляд глин теракот Херсонеса показує, що вона має різні кольори і відтінки, але без згадок про домішки піску (Белов 1930, с. 245; 1970, с. 70—77; Шевченко А.В. 2000, с. 8). У такому разі особливо за наявності грубих і дрібних домішок піску, які свідчать про відсутність належного відмунлення глини, така важка протома могла б бути виготовлена в Ольвії непрофесійним коропластом із завезеної форми (наприклад, пор.: Винницькая 1951, с. 35—44; Ветштейн 1966, с. 13; Скуднова Славин, Клейман 1970, с. 52; Русяєва 1982, с. 14).

Проте немає поки що достовірних даних, які б свідчили про херсонеське, чи ольвійське виробництво цієї протоми. Натомість варто звернутись до численних боспорських протом подібного типу та різних розмірів. Наведемо тут лише дуже стислу інформацію за публікацією В.І. Денисової. При розкопках зольного вівтаря в Мірмекії було знайдено велику кількість теракот різних типів місцевого, боспорського, виробництва культового призначення. Серед них головне місце належить протомам у вигляді одностороннього рельєфу з поясным зображенням жіночої фігури зі складеними на грудях руками. Найтиповіший зразок протом першого типу — богиня у низькому калафі, прикрашеному трьома розетками, зверху якого накинута гіматій, який спадає на її спину, плечі і лівий бік тіла. Права рука і груди залишені відкритими. З правого боку обличчя на фоні

гіматія добре видно вушну прикрасу у вигляді шестипелюсткової розетки. З іншого боку така розетка відсутня, що, можливо, пояснюється недостатньо гарною якістю форми. Зіставлення окремих протом показало, що вони є досить схожими варіантами, а незначні відмінності можна пояснити різною якістю форм (Денисова 1981, с. 32—33, табл. III).

За фотографією цієї мірмекійської протоми, хоч і не зовсім чіткою, та завдяки її опису зрозуміло, що вона становить собою аналогічний до ольвійської протоми варіант, але меншого розміру (висота — 13 см), глина, як і у значної кількості мірмекійських теракот, червона різних відтінків з домішкою вапна (Там само, с. 117, 129, табл. III, а). Всі протоми подібних типів і їх варіантів датуються за археологічним контекстом в зольному вівтарі першою половиною III ст. (Там само, табл. III—IV). Інша група з таким же ритуальним жестом — останньою чвертю IV — першою половиною III ст. до н. е. (Там само, табл. V).

Ще раніше на околицях Тирітаки було виявлено скупчення теракот-протом IV ст. до н. е. одного й того ж типу Кори чи Деметри з сумарним моделюванням, на основі чого було зроблено припущення про їх місцеве виготовлення (Марти 1941, с. 28). Своєю чергою М.А. Налівкіна зазначала, що мірмекійські та тирітакські протоми Деметри в покривалі належать переважно до IV—III ст. до н. е. На них руки неодмінно підтримують груди — ритуальний жест, властивий цій богині (Наливкина 1952, с. 331—332). Імовірно, що завдяки цим публікаціям А.І. Фурманська впевнено визначила зображення Деметри на ольвійській протомі, а от М. Парович-Пешикан вважала, що це Деметра або Кора.

Перший дослідник культових зольників і святилища Деметри в Мірмекії В.Ф. Гайдукевич теж вважав протоми її зображеннями (Гайдукевич 1987, с. 91—97). У зольнику першої половини III ст. до н. е. знайдено 722 теракоти, переважна кількість належить фрагментованим протомам (Денисова 1981, с. 44, прим. 1). Попередньо у зводі теракот Північного Причорномор'я В.І. Пругло (Денисова) стисло охарактеризувала аналогічні протоми Деметри з Тирітаки (IV—III ст.) та Мірмекія (кінця IV — початку III ст. до н. е.) (САИ Г1—11 1970, с. 91, табл. 36, 1; с. 97, табл. 39, 4), що свідчить про те, що абсолютну дату встановити не вдалося⁸. На деяких з них збереглися залишки біло-

го покриття і червоної фарби, якою фарбували гіматій. Подібні до них було виявлено також у Горгіппії, де їх відносять до місцевого виробництва теракот Деметри і Кори IV—III ст. до н. е. (Кругликова 1974, с. 44, 46, табл. 51, 1)⁹.

Здебільшого протоми мають нечіткі відбитки, внаслідок чого важко простежити окремі деталі. Якщо уважно придивитись до всіх відомих протом цього типу, то найхарактернішими є майже ідентичні зображення голови, форми обличчя і його сумного виразу, ієратичного ритуального жесту у вигляді захисту грудей як символу материнства, показу гіматія, підрізаної фігури на рівні пояса. Одним із доказів їх приналежності образам Деметри і Кори є унікальна знахідка у святилищі цих богинь поблизу городища Генеральське Східне, розташованого на захід від Керчі (Масленников 2007, с. 67—309). На вотивному вапняковому рельєфі боспорського скульптора пізньоелліністичного часу зображено півфігури Деметри (у центрі) зі своїми дітьми: старшою дочкою Корою (зліва) і синами Плутосом та Іакхом (останній вважався і сином Персефони). Всі вони — у накинутах на голови гіматіях та в однаковій позі з притиснутими до грудей руками, як і на багатьох інших протомах (Масленников 2007, с. 129—134, рис. 65; Русяева 2009, с. 115—116, рис. 8). Зображення матері і дочки ідентичні, тільки перша масивніша. Величезна кількість боспорських однотипних і різночасових протом, а разом з ними і рельєфу, безпосередньо свідчать про те, що для них існував раніший прототип (за В.І. Денисовою — з Родоса), як і для ольвійської протоми, з якого неодноразово виготовляли копії. Під час серійного виробництва вотивних теракот на Боспорі, де культи елевсінських Великих богинь мали найбільшу популярність в період найвищого розвитку хліборобства і торгівлі хлібом з Афінами, для них застосовувались різні за якістю форми, внаслідок чого відбитки здебільшого нечіткі.

Однак жодну з них, наскільки мені відомо, не було охарактеризовано і вивчено так ре-

ловні зображення В.І. Пругло (Денисова) ідентифікує по-різному: головна пов'язка, стефана і гіматій або калаф і гіматій (пор. Пругло 1970, с. 91, 93, № 6, табл. 36, 1; Денисова 1981, с. 33, табл. III, а).

⁹ На підставі характеру глини світло-коричневого або рожево-бурого кольору, з домішками дрібних блискіток слюди (інколи піску) виготовлено основну масу протом Деметри і Кори, знайдених у 1965 р. у відвалі святилища в Горгіппії. Їх місцеве виробництво підтверджувалось ідентичним характером глини і виробами з такої ж глини, яку брали з одного глинища (Кругликова 1974, с. 44, табл. 51, 1—6).

⁸ На протомах з Мірмекія та Тирітаки аналогічні го-

тельно, як це зроблено з подібною до них ольвійською протомою А.С. Борисюк-Дудкіною і Т.М. Шевченко. Але тим не менше, авторам, на мою думку, варто звернути увагу на боспорські теракоти як найближчі аналогії ольвійській знахідці. Адже саме на Боспорі в ранньоелліністичний період відбувалось масове виготовлення протом такого типу, на відміну від Херсонеса, хоч Т.М. Шевченко і вважає, що тут *«можливо, було виготовлено не одну таку протому у привізній формі і подальші дослідження виявлять аналоги теракоти, що потрапила в Ольвію»* (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 147). Такою ж мірою і з такою ж надією це можна сказати і про ольвійське виготовлення протомі ¹⁰.

Т.М. Шевченко чимало уваги приділила і доказам про приналежність протомі Афродіті, головним чином, на підставі оголеної правої частини тіла, розет на стефані та сережок (Там само, с. 147—148). Дійсно, напівоголена, як і повністю оголена богиня асоціюється з Афродітою з початку IV ст., особливо після статуй Праксителя, які часто копіювали й короласти, якщо відсутні будь-які підстави вважати подібні зображення німфами або іншими персонажами, а їх і в Ольвії знайдено чимало. Але на цій протомі, як і подібних до неї численних боспорських, тільки права рука і груди залишилися відкритими. Крім того, варто пам'ятати, що складовою одягу богинь були хітони (часто безрукавні), зверху яких носили гіматії, які згідно з модою трактували по-різному. На багатьох пам'ятках мистецтва, зокрема і теракотах з зображенням Деметри і Кори, можна помітити, що хітони з тонкої прозорої тканини щільно облягали тіло, створюючи враження ого-

леності, якщо на них не збереглося покриття білим або кремовим ангобом і поліхромії ¹¹.

Афінські вазописці, скульптори та короласти зображували в прозорих хітонах багатьох богинь і навіть напівоголеною Кору-Персефону. Так, на давню відомий червонофігурний з позолотою пеліці афінських майстрів близько середини IV ст. до н. е. з Павлівського кургану поблизу Пантікапея, яку численні дослідники постійно використовують для вивчення елевсінського культу Великих богинь, однозначно атрибутовані усі персонажі. На одному боці пеліки в центрі композиції представлено головну елевсінську тетраду: Деметра сидючи в хітоні і гіматії з намистом на шиї і в золотій діадемі зі скіпетром у руці з браслетом; поруч з нею стоять її оголений син Плутос з рогом достатку і напівоголена дочка Кора у вінку (гіматій закриває її нижче пояса, на шиї — нитка намистин). Тримуючи правою рукою факел, який горить, Кора спирається на колонку. Над ними на крилатій колісниці з золотим колоссям показано Триптолема, якому Деметра наказала вчити людей вирощувати хліб у всіх країнах (Paus. VII. 18, 2; Apollod. Bibl. 1. 5, 2). Тут же зображено Афродіту з крилатим Еротом, але на відміну від Кори, вона сидить в живописно драпірованому хітоні і гіматії, які повністю закривають її фігуру з руками, шию прикрашає просте намисто ¹². Діоніс, який, як і Афродіта, займав одне з головних місць в елевсінських містеріях, зображений у золотому плющевому вінку з тірсом у руці і повністю оголеним, сидючи на застеленому плащем табуреті. На протилежному боці цієї пеліки

¹⁰ Принагідно можна згадати, як А.В. Шевченко віднесла до херсонеського виробництва теж ольвійський фрагмент голови богині. На підставі того, що вона «стоїть як би особняком среди теракот Ольвии», то «стилистическая близость ее изображению Артемиды на фризе Пергамского алтаря навела на мысль, что перед нами — голова богини Девы», яка була привезена в Ольвію в III—II ст. до н. е.; манера виконання теракоти, а особливо склад глини і жовтувато-зеленуватий ангоб добре відомі за місцевими керамічними виробами елліністичного часу; ця ж глина застосовувалась і в місцевій короластичній, згідно Г.Д. Белову (Шевченко А.В. 2000, с. 11). При цьому автор, як належить, не порівнювала глини (за В.М. Скудновою: «глина серовато-желтоватая, в изломе коричневая с небольшим количеством мелких белых включений слюды с кварцевыми песчинками, очень похожая на ольвийскую») (САИ Г1—11 1970, с. 52, табл. 31), проігнорувала тип теракоти, не врахувала її датування кінцем V ст. за даними археологічного комплексу та відповідними стилістичними ознаками (пор.: Книпович 1949, с. 50, рис. 12; Мезенцева 1956, с. 184—185; Скуднова, Славин, Клейман 1970, с. 52, табл. 31; Русяева 1982, с. 56, 145—146).

¹¹ Наприклад, пор.: САИ Г1—11 1970, Ч. I, табл. 9, 4; 18, 1; 20, 3; 27; 29, 1, 7; 32, 1; Ч. II, табл. 7, 2; 8, 2; 9; 10, 2; 15, 2, 3; 21; 23, 5; 30, 6; 31, 1, 2, 4; 36, 1, 2; 39, 3, 4; 40, 5; 1974. Ч. III, табл. 1, 1; 3, 1; 5, 1—3; 6; 16, 2; Ч. IV, табл. I, 1, 3; 10, 5; 19, 5; 21, 1; 40, 4; 42, 1; 43, 2, 3; 51, 1; 52, 1. Реставратором не вказано, в яких саме місцях на поверхні ольвійської протомі виявлено сліди білої обмазки, фарби бежевого, червоного, коричневого кольорів. Проте далі при її описі зазначено коричневу, близьку до темно-червоного кольору фарбу на волоссі, яскравішу червону на губах, білу на стефані, а бежевою вкрито обличчя, шию і тіло (Борисюк-Дудкіна, Шевченко 2016, с. 147—148). Отже, розпис був поліхромним.

¹² Варто згадати дані Платона (Plato. Symp. 180 e, d) та Павсанія (Paus. IX, 16, 2—4) про різні іпостасі Афродіти: Уранія (Небесна) отримала таке ім'я на знак чистого кохання без похоті; Пандемос (Всенародна) — на знак чуттєво-хтивих стосунків між різними статтями. Обидві, як відомо, шанувались тією чи іншою мірою в багатьох полісах античного світу, зокрема і в Ольвії, де відкрито окремі святилища кожної з них (детальніше див.: Буйських А.В. 2015, 6—21; Русяева 2015, с. 22—40; Bujskikh 2015, p. 222—250; Rusyaeva 2015, p. 251—279).

зображено іншу сцену з елевсінських містерій, де Кора сидючи з двома палаючими факелами у вінку на голові і намистом на шії одягнена так само, як і на протомах: праве плече і груди оголені, внизу навскіс від лівого плеча спадає гіматій (детальніше див.: Peschlov-Bindokat 1972, S. 116—117; Nilsson 1976, S. 319—320; Simon 1966, S. 72—82; Clinton 1992, p. 80—82; Кереньи 2000, с. 176—179; Русяева 2009, с. 132—134, рис. 16)¹³. Для храму Деметри в Пантікапеї на межі V—IV ст. до н. е. афінський скульптор виготовив мармуровий рельєф із зображенням чотирьох адорантів, які один за одним наближаються до Деметри і Кори, одягнених в однакові безрукавні майже прозорі хітони з грудьми, що добре проступають, нижче яких живописно драпіровані гіматії (Саверкіна 1986, с. 154; Русяева 2009, с. 124—125, рис. 10). Можливо, що найсміливіші афінські короласти майже в напівоголеному вигляді зображали ідентичні парні фігури Деметри і Кори на весь зріст стоячи в драпірованих нижче пояса гіматіях, намистом на шії і стефанах з рельєфними розетками на межі V—IV ст. Дві з них знайдено в фанагорійських похованнях, третя — в святилищі елевсінських богинь на Фанталівському півострові на Тамані (Кобылина 1974, с. 24, табл. 21, I; Завойкин 2003, с. 106, рис. III, I). Зображення цих Великих богинь інколи були майже ідентичними, починаючи з крито-мікенської епохи (Simon 1998, S. 81—84, 103).

Стосовно розет у вигляді прикрас головного убору на різного типу теракотах з багатьох античних центрів, наведених Т.М. Шевченко для підтримки версії про належність ольвійської протоми Афродіти (Борисюк-Дудкіна 2016, с. 147—148), атрибутом якої, як відомо, був голуб, а не пташки, то навряд чи за їх допомогою можливо однозначно стверджувати, що це дійсно була тільки ця богиня. Крім того, не відмічено жодної теракоти херсонеського виробництва з такими прикрасами. Однак варто було б звернути увагу на майже однотипні протоми Деметри в калафі із тим же ритуальним жестом з чітко визначеними пальцями на грудях з Ольвії і Херсонеса III ст. до н. е. (Леви 1970, табл. 20, 3; Белов 1970, табл. 8, 2). У цьому ж аспекті цікаво, як одні і ті ж протоми, виготовлені майже в однакових формах, але з різної глини, атрибутуються то Корою, то Афро-

дітою або ж Корою-Афродітою, були знайдені в різних північнопонтійських містах (з літ. див. Русяева 1982, с. 53—54).

Хтонізм Афродіти в Ольвії, як і в багатьох грецьких містах, мав зовсім інший характер порівняно з Деметрою і особливо Корою-Персефоною (Русяева 1982, с. 72—73). Остання була тісно пов'язана з потойбічним світом, катодом (спуск) та анодом (підняття), знаходилась відповідно між життям-смертю і новим життям на землі. Хтонічний аспект її культу був яскраво виражений на святі «Анод» в Елевсіні, на якому святкували повернення Кори-Персефони на землю і її зустріч з Деметрою, що вплинуло на розвиток поховального культу та сприяло поступовому виготовленню скульптур і переважно різних типів теракот у вигляді пеплофор, жіночого бюсту, жіночої напівфігури та протоми, а також зображенню ритуальних сцен на різноманітних вазах та в скульптурі (Nilsson 1976, S. 440, 472—477, 600; Berard 1974, p. 3—181). Їх приносили в святилища, ставили в священних місцях в помешканнях, клали в поховання тощо.

Крім того, варто враховувати, що культ Афродіти в Ольвії мав значні відмінності від культу Афродіти в Херсонесі, що, безумовно, пояснюється різним етнічним походженням громадянських общин: відповідно іонійсько-мілетського і дорійсько-гераклеїського з характерними для кожної з них головними божествами і специфікою релігійного світогляду. Загалом, після порівняльного огляду теракот з різних регіонів Північного Причорномор'я М.М. Кобиліна дійшла висновку, що теракоти Херсонеської держави відрізняються від інших північнопричорноморських теракот, насамперед, наявністю в них досить яскравих особливостей дорійської культури, перенесеної сюди переселенцями — гераклеотами (Кобылина 1970, с. 12—13). У жодному з північнопонтійських полісів Афродіта не мала стільки культових епіклез, як в Ольвії: Уранія, Сірія, Демія, Евплойя, Понтія, Глікея, можливо, Апатура (Русяева 1992, с. 102—106; 2015, с. 35—38; Rusyaeva 2015, p. 272—276). Хоча в ольвійських похованнях класичного та елліністичного часу, як вже зазначалось, знайдено дуже мало теракот, але звертає увагу той факт, що серед литих і карбованих монет в непограбованих могилах цього часу переважають монети з зображенням Деметри, які як «обол Харона» супроводжували небіжчиків (Козуб 1974, с. 105—106; Парович-Пешикан 1974, с. 131).

Таким чином, наведені доповнення з різними аналогіями та авторським розумінням куль-

¹³ Значення присутності Афродіти і Діоніса в елевсінських містеріях з залученням боспорських розписних ваз і багатьох інших пам'яток розкрито різними дослідниками (Mylonas 1960, p. 68—118; Metzger 1995, p. 3—22; Кереньи 2000, с. 147—181).

тів землеробських богинь в Ольвії та на Боспорі, дають підстави для іншої інтерпретації протоми з ольвійського поховання. Найімовірніше, це була Деметра, для якої найтипівішим був ритуальний жест захисту грудей як символу материнства і родючості. Проблематичним однак залишається визначення більш-менш точного прототипу протоми, абсолютного датування та конкретного місця виробництва. При належному та об'єктивному вирішенні цих питань, як видно, виключно важливе значення належить візуальному зіставленню цієї протоми з численними протомами боспорського виробництва.

Разом з тим, слід додати, що тільки факт встановлення автора знахідки цієї ольвійської протоми, якою була А.І. Фурманська, для підтримки її атрибуції та з нагоди століття дослідниці зумовили написання цієї статті. Саме протягом першого року (1963) своєї роботи в Інституті археології я приймала участь в Тірській археологічній експедиції

під керівництвом А.І. Фурманської. У моїй пам'яті залишилися світлі спогади про цю врівноважену, спокійну і мудру жінку, яка терпляче вчила мене, як потрібно проводити розкопки античного міста. Однак продовження спільної праці у Тірі не відбулося. У березні 1964 р. в Києві проходила чергова Республіканська археологічна конференція. Під час своєї доповіді 23 березня 1964 р. на секції античної археології в Інституті археології на Кірова (тепер Грушевського, 4) А.І. Фурманська раптово втратила свідомість і вже не повернулася до життя, хоча їй незадовго до того виповнилося лише 48 років. Але, як бачимо, зроблені нею відкриття і знайдені різноманітні знахідки як у Тірі, так і в Ольвії постійно привертають і надалі привертатимуть увагу багатьох дослідників. Хай ця скромна стаття про знайдену нею протому Деметри, яку їй так і не вдалося опублікувати, нагадає про її століття.

- Белов Г.Д. Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг. // Хсб. — Севастополь, 1930. — Вып. III. — С. 217—245.
- Белов Г.Д. Терракоты из Херсонеса // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. II. — С. 70—77.
- Борисюк-Дудкіна А.С., Шевченко Т.М. Реставрація та реконструкція протоми Афродіти з Ольвії // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття. — К., 2016. — Вип. 1 (18). — С. 145—149.
- Буйских А.В. Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения) // ВДИ. — 2015. — № 2. — С. 6—21.
- Ветштейн Р.И. Ольвия // САИ Г1—20. — М., 1966. — С. 11—13, 22—25.
- Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. — Л., 1987.
- Денисова В.И. Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы). — Л., 1981.
- Завойкин А.А. ΘΘ: двойственность и троичность на святилище элевсинских богинь («Береговой 4») // ДБ. — М., 2003. — 6. — С. 104—119.
- Зинько Е.А. Монументальные росписи склепа // Склеп Деметры. — К., 2009. — С. 50—75.
- Кереньи К. Элевсин: архетипический образ матери и дочери. — М., 2000.
- Книпович Т.Н. Ольвийская экспедиция (1947 г.) // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVII. — С. 21—30.
- Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961.
- Кобылина М.М. Теракотовые статуэтки Фанагории // САИ Г1—11. — М., 1974. — Часть IV. — С. 20—30.
- Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974.
- Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття. — К., 2016. — Вип. 1 (18).
- Кругликова И.Т. Терракоты из Горгиппии // САИ Г1—11. — М., 1974. — Ч. IV. — С. 43—50.
- Леви Е.И. Терракоты из Ольвии // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. I. — С. 33—49.
- Марти Ю.Ю. Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки // МИА. — М., 1941. — № 4. — С. 25—36.
- Масленников А.А. Сельские святилища Европейского Боспора. — М., 2007.
- Мезенцева Г.Г. Ольвійські теракоти // НЗ КДУ. — 1956. — Т. 15. — Вип. 6. — С. 179—202.
- Нильссон М. Греческая народная религия. — СПб, 1998.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Пругло В.И. Терракоты из Тиритаки // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. II. — С. 90—94.
- Пругло В.И. Статуэтки из Мирмекия // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. II. — С. 94—100.
- Ростовцев М.И. Декоративная живопись на юге России. — СПб, 1914.
- Русяева А.С. Культ Кори-Персефони в Ольвії // Археологія. — 1971. — 4. — С. 28—40.

- Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
- Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — К., 1982.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С. Боспорская Деметра // Склеп Деметры. — К., 2009. — С. 102—150.
- Русяева А.С. Граффити из Южного теменоса в Ольвии // ВДИ. — 2015. — № 2. — С. 22—40.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Скуднова В.М., Славин Л.М., Клейман И.Б. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя) // САИ Г1—11. — М., 1970. — Ч. I. — С. 49—56.
- Фурманская А.И. Раскопки ольвийского некрополя в 1956 г. // КСИА АН УССР. — К., 1959. — № 8. — С. 133—138.
- Фурманская А.И. Памятники скульптуры из Тиры // КСИА АН УССР. — К., 1960. — Вып. 10. — С. 78—83.
- Фурманська А.І. Рельєфи вершників з Тіри // Археологія. — 1965. — XIX. — С. 158—163.
- Шевченко А.В. Терракоты античного Херсонеса // МАИЭТ. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. — С. 7—44.
- Berard C. Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens. — Rome, 1974.
- Bujskikh A.V. The Southern *Temenos* in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation) // ACSS. — Leiden, 2015. — 21. — P. 222—250.
- Clinton K. Myth and Kult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries. — Stockholm, 1992.
- Metzger H. Le Dionysos des images eleusiniennes du IV s.-le // Revue archeologique. — 1995. — Fasc. 1. — P. 3—22.
- Mylonas G. Eleusis et Dionysos // Ephemeris archaeologica. — 1960. — P. 68—118.
- Nilsson M.P. Geschichte der griechischen Religion. — München, 1976. — Bd. I.
- Peschlov-Bindokat A. Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6 bis 4 Jh. v. Chr. // JDAI. — 1972. — 87. — S. 60—157.
- Rusyaeva A.S. Graffiti from the Southern *Temenos* in Pontic Olbia // ACSS. — Leiden, 2015. — 21. — P. 251—279.
- Simon E. Neue Deutung zweier eleusinischen Denkmäler der IV Jahr vor Chr. // Antike Kunst. — 1966. — 9. — S. 72—78.
- Simon E. Die Götter der Griechen. — München, 1998.
- Sparkes B.A., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6, 5 and 4th Centuries B.C. // The Athenian Agora. — Princeton, 1970. — Vol. XII.

Надійшла 24.05.2016

А.С. Русяева

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ОДНОЙ ТЕРРАКОТЫ ИЗ ОЛЬВИИ

По случаю столетия со дня рождения А.И. Фурманской проведено восстановление авторства находки протомы во время ее раскопок ольвийского некрополя в 1956 г. Недавно она была реставрирована и в полном объеме рассмотрена в публикации А.С. Борисюк-Дудкиной и Т.М. Шевченко. В данной статье представлены различные дополнения к ее изучению, аналогии, суждения, которые дают возможность интерпретировать изображение на протоме как Деметру с характерным для нее ритуальным жестом, согласно с А.И. Фурманской. Проблематичным однако остается определение более-менее точного прототипа протомы, абсолютной датировки и конкретного места изготовления. Тем не менее, при объективном решении этих вопросов исключительно важное значение принадлежит визуальному ее сопоставлению с многочисленными протомами этого типа боспорского производства раннеэллинистического периода.

A.S. Rusiayeva

TO HISTORY OF STUDY OF ONE TERRACOTTA FROM OLBIA

On the 100th anniversary of A.I. Furmanska, the authorship of the protome's discovery during her excavations at the Olbian necropolis in 1956 is resumed. The protome was recently restored and comprehensively discussed in the publication by A.S. Borysiuk-Dudkina and T.M. Shevchenko. In this article, presented are various additions to its study, analogies, judgements allowing the author to interpret the depiction on protome as Demeter with a ritual gesture peculiar for her, according to A.I. Furmanska. However, the determination of more or less exact prototype of protome, of the absolute dating, and of precise place of production remains to be problematic. Nevertheless, in objective solving of these problems, it is important to visually compare the protome with numerous protomai of this type produced in Bosphorus in the Early Hellenistic period.

ДО 70-річчя АНАТОЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ГУЦАЛА

Цього року виповнилося 70 років відомому досліднику археології Поділля, доценту Кам'янець-Подільського національного університету Анатолію Федоровичу Гуцалу.

А.Ф. Гуцал народився 9 серпня 1946 р. у с. Липівка Городецького р-ну Хмельницької обл. у селянській родині. Ще під час навчання в Липівській і Курівській школах учень захопився історією. У 1964 р. він вступає на історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, який успішно закінчує в 1968 р. Із цим навчальним закладом пов'язаний увесь його подальший творчий шлях і викладацька робота. В інституті юнак захоплюється археологією, працюючи під керівництвом знаного фахівця І.С. Винокура. У 1965 р. він бере участь в дослідженні могильника черняхівської культури біля с. Ружичанка на Хмельниччині. Відтоді, уже понад півстоліття, вчений невтомно вивчає різноманітні археологічні пам'ятки.

Після закінчення факультету А.Ф. Гуцал деякий час працює в Городківській школі на Вінниччині. Згодом — відповідальним секретарем Кам'янець-Подільського міського відділення Товариства охорони пам'яток історії і культури. У 1969 р. його призначено на посаду старшого лаборанта кафедри історії СРСР і УРСР Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Тут він працює все своє подальше життя на посадах асистента, старшого викладача, доцента. У 1975—1978 рр. молодий фахівець навчається в аспірантурі Інституту археології АН УРСР, де веде дослідження під керівництвом відомих скіфознавців — В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна.

Ученому довелося брати участь у дослідженнях пам'яток різних археологічних періодів, починаючи з палеоліту й завершуючи

новим часом. Втім, головне місце серед них незмінно займали старожитності раннього залізного віку. Спеціаліст вдало поєднує польові дослідження з теоретичними напрацюваннями. Важливою віхою польових досліджень стали розкопки передскіфських пам'яток Середнього Подністров'я. Відкриття значних площ на Рудковецькому городищі й дослідження майже півсотні поховань на Бернашівському могильнику значно збагатили джерельну базу пам'яток цього часу. Останні десятиліття вчений активно досліджує поховальні пам'ятки скіфського періоду на Поділлі. Унаслідок масштабних робіт на могильниках у Тарасівці, Шутнівцях, Чабанівці, Малинівцях, Теклівці, Колодіївці та Спасівці досліджено понад півсотні курганів ранньоскіфської доби. Отримано нові матеріали, що дозволили по-новому поглянути на різноманітні риси поховального обряду та матеріальної культури. У центрі ува-

ги спеціаліста знаходяться оборонні укріплення Поділля і Подністров'я. Розвідки на Маціорському, Григорівському, Немирівському, Нижнеольчедаєвському, Ломозівському, Дерешовецькому, Рухотинському та багатьох інших городищах дозволили поставити питання про наявність у регіоні оборонної системи раннього залізного віку. Масштабні розвідки на багатьох поселеннях цього періоду стали основою для археологічної карти регіону.

Спеціаліст проводить значну узагальнюючу роботу, вивчаючи поховальний обряд, поселенську структуру і житлобудівництво, господарство і різноманітні категорії матеріальної культури. Досліджується історія науки, постаті багатьох учених. З-під його пера вийшло понад 130 наукових робіт.

П'яте десятиліття триває викладацька робота вченого. Сотні й тисячі випускників отримали ґрунтовні знання, традиційно подані у творчому й інноваційному стилі викладання спеціаліста, що завжди тісно поєднується з практичною роботою. А.Ф. Гуцал — автор багатьох науково-методичних програм, статей, посібників і підручників. Організовано студентську археологічну конференцію, що регулярно залучає до своєї роботи молодих вчених країни і зарубіжжя.

Ювіляр — активний учасник краєзнавчого руху, пам'яткоохоронної та музеєзнавчої роботи.

У своє восьме десятиліття Анатолій Федорович входить сповненим творчих сил і наукових планів. Побажаємо йому втілення всіх замислів, натхнення та довголіття на науковій ниві!

О.Д. МОГИЛОВ, С.А. СКОРИЙ

ДО 65-РІЧЧЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЮРІЙОВИЧА МУРЗИНА

Наприкінці цього року відомому українському вченому, археологу, скіфознавцю, лауреату Державної премії України, доктору історичних наук, професору Мурзину В'ячеславу Юрійовичу виповнюється 65 років.

Ювіляр народився 4 вересня 1951 р. у м. Мелітополь Запорізької обл. Ще у 14-річному віці юнаку поталанило потрапити до археологічної експедиції, яку очолювали фахівці ранньої залізної доби О.І. Тереножкін і В.А. Іллінська. Ця зустріч на довгі роки обумовила коло наукових інтересів В.Ю. Мурзіна — вивчення історії та культури скіфів.

По завершенні навчання на історичному факультеті Харківського державного університету, молодий науковець отримав диплом із відзнакою та вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України). Потім Ю.В. Мурзін почав працювати в цій же установці, де пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача відділом скіфо-сарматської археології.

Після захисту кандидатської дисертації (1979 р.) В.Ю. Мурзін очолював ряд архео-

логічних експедицій, зокрема українсько-німецьку, яка працювала понад 20 років і була однією з найбільших в Україні. Співробітники експедиції завершили дослідження скіфського царського кургану Чортотлик поблизу м. Нікополь, а згодом розпочали розкопки величезного Більського городища скіфської

добі та курганів скіфського часу в його окрузі (Полтавська обл.). За матеріалами Чортомлика В.Ю. Мурзіним, разом з А.Ю. Алексєєвим та Р. Ролле, була видана фундаментальна монографія «Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.» російською (К., 1991) та німецькою (Mainz, 1998) мовами.

Слід підкреслити, що на той час ювіляр був автором уже двох монографій — «Скифская архайка Северного Причерноморья» (К., 1984) та «Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса» (К., 1990), що отримали неабияку популярність у царині скіфознавства. В останній праці були сформульовані основні наукові тези, що потім були реалізовані в докторській дисертації В.Ю. Мурзіна «Происхождение и ранняя история скифов» (К., 1992).

У 2003 р. у зв'язку із життєвими обставинами та смертю батька В.Ю. Мурзін повернувся до м. Запоріжжя і почав працювати у Запорізькому юридичному інституті МВС України. Характер нової роботи стимулював В.Ю. Мурзіна здобути другу вищу освіту і отримати кваліфікацію спеціаліста-юриста за спеціальністю «Правознавство». Це дозволило йому, разом із подальшою розробкою скіфської проблематики, зайнятися правовими аспектами збереження культурно-історичної спадщини. В.Ю. Мурзін видав низку робіт, пов'язаних із цією темою, зокрема навчально-методичний посібник для магістрів «Роль юристів та правоохоронців у збереженні культурно-історичної спадщини» і монографію «Збереження культурно-історичної спадщини у світлі сучасного законодавства України».

В.Ю. Мурзін неодноразово виїжджав за кордон у наукові відрядження. Організовував і очолював виставки археологічних матеріалів України в Австрії та Німеччині, брав участь у міжнародних наукових конференціях. Серед них слід назвати міжнародну конференцію «Кочовики Східної Європи» (Шлезвіг, Німеччина), доповіді на наукових сесіях українсько-

румунської комісії з питань історії, археології, етнографії та фольклору, міжнародну конференцію, присвячену скіфо-античній археології в університеті м. Бредфорд (Велика Британія). Під час тижня української культури та науки у Франції В.Ю. Мурзін виступав із публічною лекцією в університеті Сорбонна (Париж).

Наукову та науково-педагогічну роботу ювіляр поєднує з популяризацією археології. Він підготував для державної ТРК «Запоріжжя» та ТРК «Юг» (Бердянськ) цілу низку телевізійних передач, що присвячені давній історії Півдня України і користуються значною популярністю серед мешканців м. Запоріжжя і області. В.Ю. Мурзін видав кілька цікавих науково-популярних книжок з археологічної тематики та регулярно публікується в обласній пресі.

В.Ю. Мурзін — відповідальний редактор альманаху «Історія зброї та військової справи», член редколегій періодичних наукових видань: «Музейний вісник» (видання Запорізького краєзнавчого музею), «Культурологічний вісник» (видання Запорізької обласної адміністрації та Запорізького національного університету), «Світ без кордонів» (видання Класичного приватного університету), «Старожитності Степового Причорномор'я і Криму» (видання Запорізького національного університету та Запорізького краєзнавчого музею), «Керамологічний вісник» (видання Інституту керамології НАН України).

В.Ю. Мурзін опублікував близько 250 наукових праць, у тому числі 10 монографій (індивідуальних та у співавторстві), чотири науково-популярні книги, 11 науково-методичних посібників. Його роботи видані не лише в Україні, але й у Болгарії, Румунії, Польщі, Австрії, Німеччині, Франції, Великій Британії, США, Росії, Казахстані. Ювіляр — Почесний доктор Запорізького національного університету, член Національної спілки журналістів України.

Бажаємо шановному В'ячеславу Юрійовичу козацького запорізького здоров'я, творчої наснаги, нових цікавих наукових досягнень!

С.А. СКОРИЙ

ДО 60-РІЧЧЯ ПЕТРА ЯКИМОВИЧА ГАВРИША

7 березня цього року відзначив свій 60-й день народження Петро Якимович Гавриш — викладач археології та історії, доцент історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Народився Петро Якимович у давньому козацькому с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., у сім'ї колгоспників. Грандіозні вали відомого Більського городища, розповіді старожилів-односельців, розкопки експедиції Харківського університету під керівництвом Б.А. Шрамка вражали, захоплювали і, врешті, вплинули на вибір професії.

Після закінчення школи спочатку працював у місцевому колгоспі, у 1974—1976 рр. проходив службу в армії. Потім закінчив підготовче відділення для трудової молоді при Харківському університеті, а 1978 р. вступив туди на історичний факультет. Ще студентом брав активну участь у археологічних експедиціях вузу.

З вересня 1983 р. і донині Петро Якимович викладає археологію України, історію України, народознавство, спецкурси з археології Полтавщини у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка. Впродовж 1984—2006 рр. здійснював археологічні дослідження на Полтавщині та Сумщині. Поблизу рр. Псел та Ворскла проводив розвідки поселенських та поховальних пам'яток скіфського часу та багаторічні розкопки на Книшівському та Більському городищах, Броварському могильнику.

У 1996 р. П.Я. Гавриш захистив дисертацію «Населення скіфського часу басейну Середнього Псла». В її основу покладені результати багаторічних досліджень (1987—1993) Книшівського городища, яке було розкопане широкими площами, а виявлені там унікальні матеріали і донині не залишаються поза увагою вітчизняних та зарубіжних археологів.

У 1994—2006 рр. досліджує поселенську структуру, оборонну лінію Більського городища, навколишні селища та кургани.

Через експедиції під керівництвом П.Я. Гавриша пройшла чимала когорта полтавських

студентів. І багато з них вибрали професію археолога, захистили кандидатські дисертації та працюють у наукових, музейних установах та вищих навчальних закладах.

Спортивний, підтягнутий, оповідач цікавих археологічних історій біля вечірнього багаття, Петро Якимович не цурається компанії студентської молоді. Великою заслугою ювіляра є продумана до дрібниць організація і висока результативність розкопок та змістовний і цікавий відпочинок студентів-практикантів після щоденної праці. Чимало випускників Полтавського педагогічного університету не один рік брали участь у розкопках уже як «ветерани» улюбленої справи.

П.Я. Гавриш — автор майже 100 статей та 4 монографій. Серед останніх можна відзначити книгу «Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)», яка і донині є найповнішим дослідженням цього регіону.

Патріот свого Більська, Петро Якимович щороку повертається до нього. У рідному селі він має свій будинок, де із весни до пізньої осені займається улюбленими справами — бджіль-

ництвом та садівництвом. Останнім часом вченого і педагога захопили дослідження історії с. Більськ та навколишніх археологічних пам'яток. Їм присвячені книги «Загадка стародавнього Гелона» (2010), «Більська давнина:

нарис з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р.» (2012).

Від щирого серця вітаємо ювіляра — Учителя і колегу — з Днем народження, зичимо йому міцного здоров'я та творчого довголіття!

А.В. ГЕЙКО, О.В. КОВАЛЕНКО

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ПАМ'ЯТІ ФЕДОРА КАМІНСЬКОГО

125 років тому перестало битися серце першовідкривача українського палеоліту, археолога, музейника і педагога Федора Івановича Камінського (1845—1891).

Ф.І. Камінський народився в березні 1845 р. у м. Кежан-Городок Мінської губернії в родині священика — уродженця Переяславщини. Там же закінчив духовне училище. Навчався в Переяславській семінарії, потім вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету вільним слухачем. Належав до студентського гуртка громадівського спрямування професора В.Б. Антоновича, унаслідок чого захопився археологією. З кінця 1860-х рр. викладав у Переяславі в духовному училищі та приватному жіночому пансіоні. З 1870 р., за свідоцтвом Московського археологічного товариства, залучивши семінаристів, розпочав дослідження давньоруських курганів в окрузі міста. У 1872 р. переведений до Хорольського повітового училища, а з 1873 р. був запрошений на роботу в щойно створену Лубенську чоловічу гімназію.

В останній Ф.І. Камінський працював бібліотекарем, викладачем початкових класів, вів природничий курс у Лубенській жіночій гімназії, а також продовжував проведення самостійних розвідкових обстежень. У гімназії створив один із перших у країні навчальних музеїв краєзнавчо-археологічного профілю, залучивши до роботи в ньому талановиту молодь. З вихованців Ф.І. Камінського можна назвати чимало діячів вітчизняної науки й

культури, найвідомішими з-поміж яких були меценатка і культурна діячка К.М. Скаржинська, археолог, історик та нумізмат В.Г. Ляскоронський, краєзнавець, публіцист і юрист К.П. Бочкарьов.

У 1882 р. Ф.І. Камінський через хворобу полишив роботу в гімназії і переїхав до маєтку своєї вихованки на околицю Лубен — у хутір Круглик, де разом із нею заснував перший на українських землях приватний археолого-краєзнавчий музей, відомий як Лубенський музей К.М. Скаржинської. Саме завдяки зусиллям археолога та педагога цей музей став одним із кращих місцевих музеїв.

У міру сил і здоров'я Ф.І. Камінський проводив археологічні дослідження. Так, у 1873 р. він здійснив перші наукові обстеження пізньопалеолітичної стоянки в Гінцях, наслідком чого стало відкриття українського палеоліту. Упродовж 1870-х рр. дослідник провів чимало обстежень пам'яток різного часу по Сулі та Удаю, а в 1881—1883 рр. **розпочав дослідження курганів на території і в околицях Лубен — в урочищах Замок і Лиса Гора.** У 1889 р., будучи тяжко хворим, Ф.І. Камінський провів розкопки кількох курганів скіфського часу на території Мгарського монастиря, започаткувавши дослідження курганних старожитностей у Нижньому Посуллі.

Учений і музейник був також автором експозиції, музейної документації, більшості атрибутів археологічних й історичних збірок Лубенського музею, укладачем його картотек. Він же оприлюднив друком кілька загальновідомих статей, започаткувавши публікацію матеріалів до Шевченкіани, етнографічних за-

Лубни. Круглик. Учасники конференції біля школи, заснованої К.М. Скаржинською. 13 травня 2016 р.

міток, деяких документів тощо. Дослідником готувалися матеріали показчиків та альбомів каталогів III і VIII археологічних з'їздів. Насамкінець, музейник розпочав збирання етнографічних, історичних і мистецьких колекцій у Круглику, опрацював геологічні збірки, вів заняття із сільською молоддю.

Ф.І. Камінський помер у Круглику 20 березня (1 квітня) 1891 р. Похований біля каплички Скаржинських на хутірському кладовищі.

Пам'яті лубенського археолога була присвячена наукова конференція, робота якої проходила 12–13 травня 2016 р. у Лубнах у стінах Галереї мистецтв краєзнавчого музею і міської бібліотеки. Конференція була організована і проведена Центром охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, управлінням культури і мистецтв виконкому Лубенської міської ради та Лубенським краєзнавчим музеєм. У її роботі взяли участь науковці й музейні працівники ряду наукових установ і закладів України, зокрема Інституту археології НАН України, ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка, Полтавсько-

го національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка, Української медичної стоматологічної академії, Харківської державної академії культури, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, Історико-культурного заповідника «Більськ», Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського, Лубенського краєзнавчого музею, викладачі вишів і гімназій м. Лубни, краєзнавці.

До конференції в Лубнах археологи Полтавського краєзнавчого музею розгорнули виставку предметів із фондів збірок у складі нещодавно відреставрованих знахідок із розкопок Ф.І. Камінського на Лисій Горі та в ур. Замок у Лубнах, а Полтавським археологічним центром разом із лубенцями була видана брошура про унікальний комплекс на південній околиці міста — Лису Гору, на якій у 1881 і 1883 рр. проводив дослідження курганів та енеолітичного поселення Ф.І. Камінський (Супруненко 2016).

Матеріали конференції до початку роботи були видані у вигляді статей і публікацій у збірнику наукових праць «Старожитності Посулля», презентація якого відбулася на науковому зібранні (Старожитності 2016).

Роботу конференції відкрив Лубенський міський голова *О.П. Грицаєнко* (м. Лубни), який привітав учасників і розповів про основні заходи зі збереження археологічної куль-

Лубни. Круглицьке кладовище. Меморіальна дошка на огорожі родинного цвинтаря Скаржинських. 13 травня 2016 р.

турної спадщини в тисячолітньому місті над Сулою, увіковічення пам'яті видатних земляків. Доповідь заслуженого працівника культури України, к. і. н., ст. наук. співробітника *О.Б. Супруненка* (м. Полтава) окреслила життєвий шлях, дослідницькі здобутки, збиральницьку і музейну діяльність Ф.І. Камінського. Подвижництво лубенського археолога у світлі сучасних реалій розвитку археології та охорони культурної спадщини України було темою доповіді дійсного члена ICOMOSy в Україні, д. і. н., проф. *С.О. Біляєвої* (м. Київ). Про роль першовідкривача українського палеоліту в дослідженні палеолітичної стоянки Гінці за дореволюційної епохи йшлося в доповіді к. і. н., доц. *І.М. Гавриленка* (м. Полтава). К. і. н., доц. *Л.В. Ясновська* (м. Чернігів) надала характеристику початкового етапу вивчення давньоруських старожитностей Посулля, а *І.М. Кулатова* (м. Полтава) — історії археологічних досліджень Лубенських теренів.

Аудіовізуальною програмою зі світлинами знахідок Ф.І. Камінського в околицях Лубен супроводжувався виступ науковців Полтавського краєзнавчого музею *Л.М. Лугової*, *І.С. Мельникової* та *О.М. Ткаченка* (м. Полтава), які презентували збережені матеріали з розкопок дослідника. *Р.С. Луговий* (м. Полтава) охарактеризував поховальні комплекси курганів 1881 і 1882 рр. на Замковій горі, розкопані лубенським археологом. К. і. н. *А.Л. Шербань*

(м. Харків) оприлюднив результати вивчення етнографічної наукової спадщини Ф.І. Камінського, а *М.Г. Коваленко* (м. Переяслав-Хмельницький) познайомила присутніх із подіями переяславського періоду його викладацької та дослідницької діяльності.

Археологічний блок доповідей і повідомлень конференції відкривався доповіддю к. і. н., доц. *С.П. Юренко* (м. Київ) «Внесок О.В. Сухобокова у дослідження літописного «граду» Лубен». Матеріали нових обстежень давньоруських городищ лубенського Посулля подав у своїй доповіді *В.В. Шерстюк* (м. Полтава). Результати нещодавно здійсненої інвентаризації курганів і поселень на території м. Лубни оприлюднили *К.М. Мироненко* (м. Полтава) та *О.В. Сидоренко* (м. Лубни). К. і. н., доц. *О.В. Ромашко* (м. Дніпропетровськ) охарактеризувала знахідку литого пізньоскіфського бронзового казана з околиць с. Вільшанка під Лубнами. Загальну зацікавленість викликала доповідь к. і. н. *Я.В. Володарця-Урбановича* (м. Київ) і лубенця *О.В. Сидоренка* (м. Лубни) про комплекс відкритого за випадкових обставин у 2010 р. скарбу прикрас пенківської культури неподалік с. Хитці Лубенського р-ну. Старожитності давньоруського й козацького часу Посулля в працях В.Й. Довженка стали темою повідомлення *В.В. Приймака* (м. Суми). К. мед. н. *А.В. Артем'єв* (м. Полтава) розкрив еволюційні аспекти розвитку скелету людини,

використовуючи антропологічні матеріали з досліджень Ф.І. Камінського.

Екскурсійний блок доповідей і повідомлень конференції, виголошених просто неба, включав виступи: про лубенського краєзнавця й археолога Івана Івановича Горенка (1924—1982) в. о. директора Лубенського краєзнавчого музею *В.М. Верещаки* (м. Лубни); про Круглик, як колишній лубенський музейний і культурний осередок, *Т.М. Дяченко* (м. Лубни); про круглицьке кладовище й заходи з увічнення пам'яті Ф.І. Камінського, родини Скаржинських *С.С. Васюк* (м. Лубни); доповідь-екскурсію *К.М. Мироненка* й *О.Б. Супруненка* (м. Полтава) про городище та рештки стародавніх поселень в ур. Верхній Вал у Лубнах.

Учасники конференції не лише ознайомилися з експозиціями лубенських музеїв, археологічними пам'ятками міста, а й відвідали сучасний мікрорайон Круглик на північній межі м. Лубни, де вшанували пам'ять культурної діячки і меценатки, фундаторки Лубенського музею і численних науково-освітніх закладів міста Катерини Миколаївни Скаржинської (1852—1932), вклонилися місцю поховання Ф.І. Камінського на Круглицькому кладовищі. Було відкрито меморіальну дошку, встановлену на

огорожі родинної ділянки цвинтаря Скаржинських. Літургію пам'яті лубенському археологу провів військовий капелан УАПЦ, учасник АТО, завідувач Велико-Кринківського народного історико-краєзнавчого музею, співробітник «Охоронної археологічної служби України» *Є.Є. Пономаренко* (с. Великі Кринки Глобинського р-ну).

Прожили учасники конференції на території Лубенського лісотехнічного коледжу, для заснування якого у 1891 р. К.М. Скаржинська виділила власні землі.

Більшість учасників конференції мали зустрічі з молоддю міста, де в школах, гімназіях і коледжах Лубен розповіли про видатного земляка-лубенця, історію міста й охорону пам'яток найдавнішої культурної спадщини, специфіку діяльності археологів. Це знайшло відображення в передачах місцевого й обласного радіомовлення і телебачення.

Проведення подібних науково-меморіальних заходів у Лубнах планується продовжити, адже в 2017 р. виповнюється 150 років від дня народження другого хранителя й натхненника діяльності Лубенського музею К. Скаржинської 1890—1905 рр. С.К. Кульжинського (1867—1943).

І.М. КУЛАТОВА, О.Б. СУПРУНЕНКО

Старожитності Посулля. Пам'яті Ф.І. Камінського (1845—1891): зб. наук. пр. — К., 2016.

Супруненко О.Б. Лиса Гора у Лубнах. — Лубни, 2016.

ПАМ'ЯТІ ДМИТРА ЮРІЙОВИЧА НУЖНОГО

16 липня 2016 р. передчасно пішов із життя Дмитро Юрійович Нужний — відданий археології дослідник, що все наукове життя (понад 40 років) пропрацював у відділі кам'яного віку Інституту археології НАН України. Колеги та друзі втратили видатного вченого, чудового друга й непересічну особистість, яка завжди була сповнена позитивною енергією, гумором та оптимізмом.

© Д.В. СТУПАК, 2016

Він народився 6 серпня 1959 р. у м. Київ. З дитячих років учений пов'язав своє життя з археологією. У старших класах школи він почав відвідувати археологічний гурток при Інституті археології НАН України, де взяв участь у своїх перших експедиціях. З 1975 р. дослідник працював лаборантом Інституту археології НАН України. У цій установі сформувався його науковий інтерес до вивчення зброї мисливців кам'яної доби.

У 1976 р. Д.Ю. Нужний вступив до історичного факультету Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Навчання у ньому було перервано службою в лавах Радянської армії (1980—1982 рр.). Але й тут він не полишив археологічної діяльності — відкрив низку мезолітичних та неолітичних пам'яток у Надпоріжжі.

У 1984 р. дослідник вступив до цільової аспірантури Інституту археології АН СРСР, по завершенні якої (у 1988 р.) захистив кандидатську дисертацію на тему «Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части СССР (особенности морфологии и функционального назначения)».

Монографія «Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці» (1992 р.) відобразила високу професійність дослідника, його вміння розвивати науку, використовуючи нестандартні, новаторські підходи у вирішенні низки наукових питань. Ця робота на багато років випередила аналогічні дослідження не лише в Україні, а й поза її межами. Підтвердженням її актуальності є друге доповнене перевидання (2008 р.).

На початку 1990-х рр. після падіння «залізної завіси» Д.Ю. Нужний одним із перших співробітників Інституту археології НАН України почав активно співпрацювати з іноземними вченими, брав участь у багатьох зарубіжних конференціях. Його дослідження отримали визнання за межами України.

У 1992—1994 рр. Д.Ю. Нужний обіймав посаду вченого секретаря Інституту археології НАН України, брав активну участь у розробці Статуту цього наукового закладу.

З 1994 р. Д.Ю. Нужний працював на посаді старшого наукового співробітника відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. З початку 1990-х рр. археолог долучився до вивчення верхньопалеолітичної проблематики. Він займався польовою діяльністю, досліджував низку верхньопалеолітичних стоянок: Ворона 3, Семенівка 2 і 3, Велика Бугаївка, Шоломки, Межирич, Бармаки, Збитенка та ін. Учений брав участь у багатьох міжнародних конгресах і конференціях як в Україні, так і за кордоном, активно публікував власні дослідження та керував міжнародними науковими програмами.

Підсумком цих досліджень стала монографія «Верхній палеоліт Західної і Північної

України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)», що вийшла друком наприкінці 2015 р. Книга містить вичерпну публікацію матеріалів ключових пам'яток верхнього палеоліту півночі України. Проілюстрована численними авторськими малюнками крем'яних комплексів, фундаментальна монографія Д.Ю. Нужного є вагомим внеском дослідника у вивчення палеоліту країни. Вона — справжній енциклопедичний довідник із типології та морфології крем'яних виробів верхньопалеолітичних пам'яток півночі України. Зібрані в ній матеріали формують підґрунтя для систематизації та періодизації верхнього палеоліту України.

Д.Ю. Нужний — автор трьох наукових монографій та понад 80 статей із проблематики археології кам'яної доби. Під його керівництвом захистили дисертації С.А. Теліженко та А. Ярошевич (м. Хайфа, Ізраїль).

До останніх днів життя Д.Ю. Нужний не втрачав живого інтересу до археології кам'яної доби, активно досліджував палеолітичні стоянки.

У вченого залишилися дружина та донька, яким ми висловлюємо щирі співчуття.

Дмитро Юрійович назавжди залишиться з нами у своїх працях, наших думках і спогадах, у пам'яті колег, друзів, учнів та близьких.

Д.В. СТУПАК

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ ВІКТОРОВИЧА КОНЧІ

7 липня 2016 р., після важкої хвороби, у віці 48 років пішов із життя Сергій Вікторович Конча.

Народився вчений 11 липня 1968 р. у м. Шостка Сумської обл., де отримав середню освіту. Після школи три роки працював слюсарем на заводі, а в 1987—1990 рр. перебував на військовій службі. У 1990 р. С.В. Конча вступив на історичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка, який закінчив із відзнакою в 1995 р., отримавши спеціальність «історик-археолог, викладач історії». У листопаді того ж року він став аспірантом Інституту українознавства свого вишу. У 1999 р. дослідник захистив кандидатську дисертацію на тему «Походження індоєвропейців: аналіз концепцій». З 2000 р. С.В. Конча працював на посаді наукового співробітника, а з 2009 р. — старшого наукового співробітника Центру українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Водночас із 2000 р. він був викладачем магістерської програми «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія». У 2000-х рр. С.В. Конча був науковим секретарем семінару «Походження та давня історія індоєвропейських народів» Інституту археології НАН України.

Попри те, що більшість сучасних дослідників (переважно зарубіжних) певною мірою включає територію України до прабатьківщини індоєвропейців, індоєвропейстика, на жаль, ще не стала пріоритетною проблематикою для українських археологів, палеоетнологів і лінгвістів. 20 років тому ця обставина була причиною затвердження аспіранту С.В. Кончі дисертаційної теми, присвяченої пошукам витоків індоєвропейської сім'ї народів. Вибір виявився вдалим — індоєвропейстика стала головною темою наукової діяльності С.В. Кончі до останніх днів його життя. Дослідника можна вважати першим фаховим індоєвропейстом в історії української науки. В Україні немає фахівця, який би так глибоко і всебічно володів величезною різномовною літературою з індоєвропейстики, і так продуктивно працював у

© Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, 2016

цій складній галузі науки. Його численні праці з питань походження та ранньої історії індоєвропейців відомі фахівцям далеко за межами України.

Дослідник активно контактував зі знайомим російським археологом-теоретиком Л.С. Клейном. Мабуть доречно навести слова авторитетного вченого про смерть С.В. Кончі: «Для мене це був важкий удар. Ми багато і плідно спілкувалися, Сергій приїздив до мене, ми активно переписувалися, я отримував від нього цінні поради і критику... Сергій Конча був надзвичайно талановитим дослідником, сміливим і проникливим. Його головними темами були походження індоєвропейців та індоєвропейська міфологія. Для нього було характерне критичне ставлення до популярних теорій, відсутність схиляння перед авторитетами та здорове, тверезе зважування фактів. При всьому тому він був людиною скромною, дружньою і невибагливою. За освітою історик, в археології він був учнем Л.Л. Залізняка, а мовознавство опа-

новував самостійно, але дуже ретельно. У нього не було комплексу дилетанта-самоучки. Суворі методичні принципи були його коником... Це був вчений, який зробив значний внесок в індоєвропеїстику.. Зараз перед нами (перш за все, перед українськими колегами) поставлене завдання — зібрати і зберегти все зроблене Сергієм Кончею».

С.В. Конча — автор понад 80 наукових публікацій, у тому числі двох колективних та однієї індивідуальної монографії (Билинний Ілля Муромець: витоки та еволюція епічного пер-

сонажу. — К., 2016). Окрім численних статей з індоєвропеїстики до спадщини померлого належать публікації з україногенези, культурогенези, історії України.

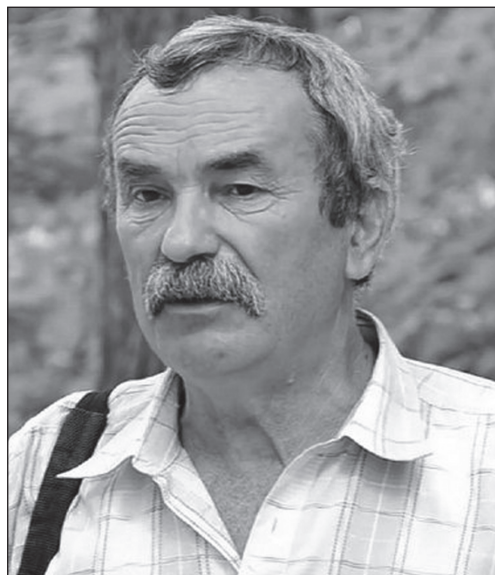
Передчасна смерть молодого дослідника перервала роботу над його монографічною працею з проблеми походження та розселення індоєвропейських народів. Публікація наукової спадщини вченого — актуальне питання для його колег і друзів, які пам'ятають Сергія Вікторовича як скромну, дружню людину та відданого науці дослідника.

Л.Л. ЗАЛІЗНЯК

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ФИЛИПЧУКА

19 грудня 2015 р. Михайлу Андрійовичу Филипчуку виповнилося 60 років. Родина, друзі, колеги і знайомі щиро вітали його з ювілеєм. Вчений викладав на історичному факультеті Львівського національного університету ім. І. Франка, працював над докторською дисертацією, брав участь в організації заповідника «Давній Пліснеськ», відкрив новий польовий археологічний сезон. А за півроку, 31 липня 2016 р., Михайла Андрійовича не стало. Відійшов у вічність кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка, відомий український археолог-славіст, дослідник однієї з найважливіших пам'яток середньовічної доби України та Європи — Пліснеського археологічного комплексу.

М.А. Филипчук народився в с. Потічок Снятинського р-ну на Івано-Франківщині. У 1982 р. закінчив історичний факультет Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича. Ще під час навчання в університеті познайомився з двома авторитетними археологами-славістами — Б.О. Тимощуком та І.П. Русановою, завдяки яким почав пізнавати археологію. М.А. Филипчук спочатку працював завідувачем археологічного сектора Чернівецького музею народної архітектури та побуту (1983 р.), згодом — науковим співробіт-

ником Івано-Франківського краєзнавчого музею (1984 р.), викладав у Виноградівському політехнікумі та СПТУ № 34 (1984—1986 рр.). У 1987 р. він переїхав до Львова. Протягом 1987—2000 рр. М.А. Филипчук обіймав посаду наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук ім. І. Крип'якевича (нині — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). У 1996 р. учений захистив кандидатську дисертацію на тему «Слов'янські поселення VIII—X ст. в Українському Прикар-

© Н.Я. СТЕБЛІЙ, П.М. ДОВГАНЬ, 2016

патті». Науковим керівником його дослідження був д. і. н. О.М. Приходнюк.

У 1999 р. М.А. Филипчук запросили на посаду доцента кафедри археології, античності та середньовіччя до Львівського національного університету. Любов до академічної науки спонукала вченого в 2000 р. ініціювати створення наукового-дослідного Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка, який він й очолив. Головними завданнями цієї інституції було визначено фундаментальні археологічні дослідження на теренах Західної України, розробку проблем формування археологічних джерел, етногенезу слов'ян, етнокультурних та державотворчих процесів в Українському Прикарпатті й Західній Волині протягом I — першої чверті II тис. н.е.

Під керівництвом М.А. Филипчука Інститут археології ЛНУ налагодив співпрацю з академічними установами археологічного профілю України та Європи, провів декілька міжнародних конференцій, тематичних виставок. З 2006 р. започатковано видання щорічника «Вісник Інституту археології» — фахового наукового видання, де Михайло Андрійович був заступником головного редактора.

За своє життя М.А. Филипчук взяв участь у діяльності понад 40 археологічних експедицій. Під час археологічних розвідок обійшов усю Буковину, частину Тернопільщини, Франківщини, Львівщини та Закарпаття. Останні 25 років свого життя він очолював Пліснеську археологічну експедицію. Завдяки його дослідженням було встановлено, що Пліснеський мегаполіс — це одне з найбільших європейських міст IX—X ст., площею близько 450 га.

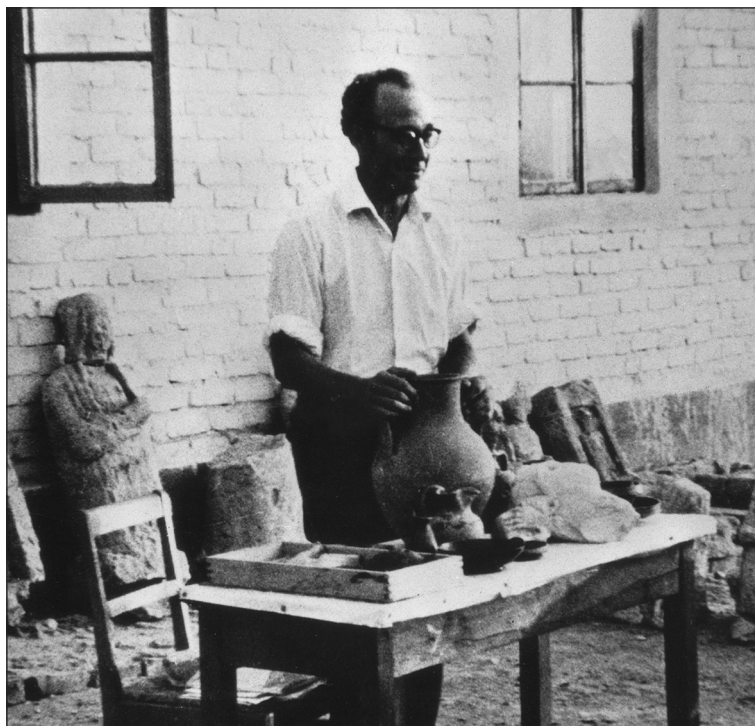
Окрім цього, дослідник знайшов культове місце кінця VII — кінця X ст., розкопував городище літописного Пліснеська XI—XIII ст., курганний могильник XI — початку XII ст. і залишки давнього монастиря XII—XVIII ст.

Дослідження вченого були пов'язані з проблемами походження українського народу й формуванням його державності. М.А. Филипчук розробляв питання теорії і методики формування археологічних джерел, періодизації, хронології та географії пам'яток VIII—X ст. в Українському Прикарпатті, соціального та економічного розвитку давньослов'янського населення цього регіону, еволюції житлобудівництва та оборонних споруд. За результатами досліджень дослідник написав понад 80 наукових праць, у тому числі чотири монографії. Остання з них — «Слов'янські поселення VIII—X ст. в Українському Прикарпатті» (Львів, 2012). Плідно працював над докторською дисертацією «Населення Верхнього і Середнього Подністров'я та Верхнього Повіслення в другій половині I тис. н.е.» Під керівництвом ученого захищена одна кандидатська дисертація та тривала робота ще над трьома. Дослідник згуртував навколо себе багато молодих фахівців, які поглиблюють та розвивають його наукові напрацювання.

Увесь свій життєвий шлях М.А. Филипчук сповідував принцип *Res ipsa loquitur!* Він був надзвичайно простим і доброзичливим у спілкуванні та водночас — принциповим і твердим у переконаннях. Таким Михайло Андрійович залишиться в серцях колег. Жити й працювати поруч із ним — це була велика честь для нас.

Н.Я. СТЕБЛІЙ, П.М. ДОВГАНЬ

ДО 100-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ІВАНОВИЧА СОКОЛЬСЬКОГО

Цього року виповнилося 100 років від дня народження видатного археолога-антикознавця, доктора історичних наук, автора понад 80 наукових праць з актуальних питань археології, історії та культури античних держав Північного Причорномор'я (у т.ч. 3-х монографій), колишнього завідувача сектором античної археології Інституту археології АН СРСР — Миколи Івановича Сокольського.

М.І. Сокольський народився 21 квітня 1916 р. у с. Переділ Мединського р-ну Калузької обл. Російської Федерації. У 1941 р. закінчив із відзнакою історичний факультет Московського інституту філософії, літератури та історії і був направлений на роботу до Пермського державного університету. У роки війни М.І. Сокольський був командиром чоти в складі Першого Українського фронту.

У 1945—1954 рр. він викладав у Військовому інституті іноземних мов, але свій вільний час повністю віддавав заняттям археологією. Без відриву від викладацької діяльності М.І. Со-

кольський написав кандидатську дисертацію «Военное дело Боспора», яку успішно захистив у 1954 р. Того ж року він почав працювати в Інституті археології (тоді — ПМК) АН СРСР. З цією науковою установою вчений пов'язав решту свого життя, пройшовши шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача сектором.

У 1970 р. він блискуче захистив докторську дисертацію, присвячену деревообробному ремеслу в античних державах Північного Причорномор'я. Вагомим внеском у науку стали статі М.І. Сокольського про історичну роль північнопричорноморських античних держав і про взаємовідносини цих держав із варварським світом Надчорномор'я. Широке узагальнення, постановка та вирішення історичних проблем ґрунтувалися у нього на ретельному дослідженні речового матеріалу, використанні його як історичного джерела. Це помітно зі статей та доповідей ученого на представницьких наукових форумах у Москві, Ленінграді, Ерфурті, Пловдиві, Парижі та Будапешті.

© С.Б. БУЙСЬКИХ, 2016

Особливої уваги заслуговують три монографії М.І. Сокольського, що стали результатом ретельної багаторічної праці. «Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья» (1969 р.), «Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья» (1971 р.) і «Таманский толос и резиденция Хрисалиска» (1976 р.) увійшли до золотого фонду світового антикознавства.

Блискуче володіючи методикою польових розкопок, М.І. Сокольський був досвідченим польовиком і прекрасним організатором великих експедиційних робіт. В історію великих археологічних відкриттів 60—70 рр. XX ст. увійшли роботи, очолюваної ним Таманської експедиції, у ході яких були одержані нові важливі матеріали з історії античного міста Кепи, знайдена та досліджена низка укріплень, що входили до єдиної системи оборони Азіатського Боспору, був розкопаний і ретельно досліджений унікальний комплекс толосу — єдиний у Північному Причорномор'ї.

Попри завантаженість науковими обов'язками у вченого вистачало часу й енергії активно займатися популяризацією археологічних досліджень. Велику увагу він приділяв підготовці молодих наукових кадрів, вихованню наукової зміни.

Невтомний трудівник, ентузіаст і відданий археології дослідник М.І. Сокольський, звалений важким недугом, 19 серпня 1973 р. пішов із життя в розквіті творчих сил. Але завдяки своїм дослідженням він продовжує життя в науці, а його світлий образ живе в серцях колег, друзів та учнів.

Згадуючи М.І. Сокольського, не можна оминати світлим словом його дружину, відомого антикознавця Ніну Петрівну Сорокіну (1922—2002). Вона була його справжнім і надійним другом, вірною супутницею як у житті, так і у науці. Після відходу чоловіка Н.П. Сорокіна підготувала до друку його монографію про таманський толос і низку статей із його архіву з різних питань археології.

Вічна і нетлінна їм обом пам'ять!

С.Б. БУЙСЬКИХ

НАШІ АВТОРИ

БОКІЙ Нінель Михайлівна (20.06.1937 — 01.07.2008) — кандидат історичних наук, доцент Кіровоградського державного педагогічного університету

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук

ВУДФІН Т. Воррен (Woodfin T. Warren) — **доктор філософії, фахівець в галузі вивчення середньовічного мистецтва Візантії та Західної Європи**, працює в Квін'с Коледж, Міський університет м. Нью-Йорк, факультет історії мистецтва

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, *volodargrad@ukr.net*

ГАЛЕНКО Олександр Іванович — кандидат історичних наук, тюрколог, джерелознавець, керівник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики Інституту історії НАН України

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділом палеогончарства Інституту керамології, відділення Інституту народознавства НАН України, *filoarh@ukr.net*

ГОЛОД Рената (Holod Renata) — професор, сходознавець, працює в Пенсильванському університеті Філадельфії, факультет історії мистецтва, куратор Секції Близького Сходу Музею Археології та Антропології університету

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології давніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України, *gorbanenko@gmail.com*

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, *kovksana@gmail.com*

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету; заступник директора Дочірнього підприємства «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, *archeol57@mail.ru*

ОСТАПЕНКО Максим Анатолійович — кандидат історичних наук, Генеральний директор Національного заповідника «Хортиця»

РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи ІА НАН України

РУДЬ Віталій Сергійович — аспірант відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України, *rud.vitalii12@gmail.com*

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, професор

САРИЧЕВ В'ячеслав Дмитрович — Перший заступник директора Запорізької філії Національної телекомпанії України, історик, член Національної спілки краєзнавців України

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ХАРЛАМОВА Аліна Олександрівна — аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, *lastivka.19@mail.ru*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	—	Археологічні відкриття в Україні
АДІУ	—	Археологія і давня історія України
АДЛУ	—	Археологічні дослідження Львівського університету
АДУ	—	Археологічні дослідження в Україні.
АИУ	—	Археологические исследования в Украине
АЛЛУ	—	Археологічний літопис Лівобережної України
АС	—	Археологический съезд
ВДИ	—	Вестник древней истории
ДАС	—	Донецкий археологический сборник
ИАК	—	Известия Археологической комиссии
КСИА АН УССР	—	Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
КСИА АН СССР	—	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИИМК	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	—	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАО	—	Московское археологическое общество
МДАПВ	—	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА	—	Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАНУ	—	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ЦОДПА	—	Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації
НЗ КДУ	—	Наукові записки Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка
ПАВ	—	Петербургский археологический вестник
РА	—	Российская археология
РСМ	—	Раннеславянский мир
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
ЦОДПА	—	Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації
ACSS	—	Ancient Civilizations from Scythia to Siberia
JDAI	—	Jahrbuch des Deutschen Archdologische Instituts
LIMC	—	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae
WA	—	Wiadomości Archeologiczne